

II. A visszacsatolás után

A Délvidék katonai visszafoglalása

A háromhatalmi egyezményt aláíró két politikus, Dragiša Cvetković miniszterelnök és Cincar-Marković külügyminiszter még haza sem ért Bécsből, mikor 1941. március 26-áról 27-ére virradó éjjel Belgrádban katonatisztek egy csoportja államcsínyt hajtott végre. A németbarát kormány megdöntésének szellemi atyja Bora Mirković dandártábornok volt. Anglia, ha nem is azonnal, de bátorította Mirkovićot a puccs előkészítésében, az angol katonai attasé végig kapcsolatban volt Mirkovićyal és az ügynek időközben megnyert Dušan Simović tábornokkal, aki a jugoszláv légierő parancsnoka volt. Mirković egyébként 1940 nyarától fontolgatta a németbarátnak tartott Pál régens elleni puccsot. A belgrádi tüntetők „jobb a háború, mint a paktum” jelszavát skandálták lelkesen.

Az új kormány élére a hadsereg németellenes tisztikarának egyik vezéregyénisége, Dušan Simović tábornok került, Pál régensherceg helyét pedig az angolbarátságáról ismert II. Péter foglalta el. Hitler még aznap kiadta 25. számú hadműveleti utasítását Jugoszlávia megtámadásáról, amelyben Olaszország és Bulgária mellett Magyarország tényleges katonai részvételével is számolt a „renitens” Jugoszlávia elleni háborúban. Április 6-án hajnalban, 5 óra 15 perckor Belgrádot német gépek bombázták. Megkezdődött Jugoszlávia lerohanása.

Az új kormány pár órával korábban, április 5-én éjjel barátsági és megneemtámadási szerződést kötött a Szovjetunióval, és katonai tárgyalásokat kezdett Angliával is. A Szovjetunió, tekintettel a Németországhoz fűződő baráti kapcsolataira, nem volt hajlandó a jugoszlávok által felkínált kölcsönös segélynyújtási szerződés megkötésére. Sztálin úgy vélte, hogy egy barátsági szerződés is kellő vissza-

vágás balkáni terveinek nem is oly régen történt német visszautasításaért.¹

A nem sokkal korábban, 1940. december 10-én megkötött magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés ellenére Berlinben és Budapesten lázas diplomáciai tárgyalás folyt a támadó német csapatok átvonulásáról és Magyarország katonai részvételének módjáról. Horthy már a Simović vezette fordulat másnapján, március 28-án közölte Hitlerrel, hogy Magyarország hajlandó teljesíteni a német kívánásokat, a német és magyar vezérkar között pedig megindultak a közös akció kidolgozására vonatkozó tárgyalások.

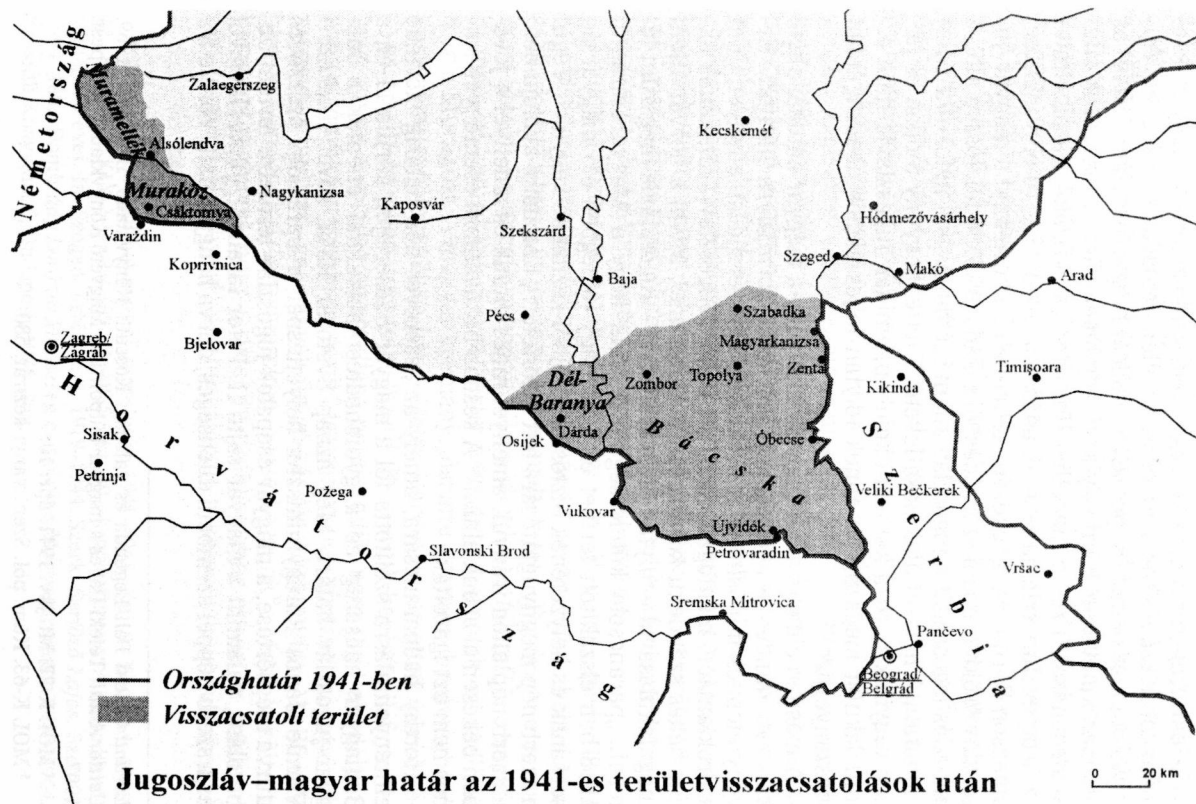
Annak ellenére, hogy Teleki miniszterelnök tisztában volt a Jugoszlávia elleni támadásban való részvétel következményeivel, azzal hogy ez a fegyveres semlegesség s lényegében egész saját külpolitikai koncepciójának összeomlását jelenti, mégis csupán formai kikötésekkel próbálta leplezni az akciót. Mint ismeretes, a miniszterelnök javaslatára a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács a következő határozatot hozta: a magyar csapatok nem kerülnek német parancsnokság alá, hanem továbbra is Horthy rendelkezik felettük. A magyar támadást pedig három feltétel bekövetkezéséhez kötötték: megszűnik az önálló jugoszláv állam; hírek érkeznek a jugoszláviai magyarok üldözéséről; illetve katonai-politikai vákuum keletkezik az általuk igényelt területeken.²

Az adott pillanatban feloldhatatlanul került szembe Teleki két alapvető külpolitikai célja: a fegyveres konfliktustól való távolmaradás és a revízió teljesítése. Két lehetőség között választhatott a miniszterelnök: vagy enged Hitler követelésének és így módon teljesül az utolsó revízió is, ezzel azonban végképp elveszíti a nyugati hatalmak jóindulatát, vagy ellenáll a német követelésnek, ezáltal elveszíti a Délvidéket, sőt kiteszi az országot a német megszállásnak, viszont elnyeri a nyugati szövetségesek szimpátiáját. Teleki személy szerint nem tudta feloldani ezt a súlyos politikai és morális dilemmát, és 1941. április 3-ára virradó éjjel föbe lőtte magát.³

¹ Jakob. B. Hoptner: *Jugoszlavija in crisis, 1934–1941*. Columbia University Press, New York, 1962. 238–284.; Ferdo Čulinović: *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd, 1970. 34.

² MOL K-63. Küm. pol. Szentiványi-kézirat, 545.; Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Második, átdolgozott kiadás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 244–245.; Sipos Péter–Fülöp Mihály: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Aula Kiadó, Budapest, 1998. 228–235.

³ Teleki külpolitikájára és politikai pályafutására Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája. 1939–1941*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.; Tilkovszky

Teleki tragikus öngyilkossága nem változtatott a magyar kormánykörök szándékán a Jugoszlávia elleni támadás kérdésében. Április 2-án már német csapatok vonultak át Magyarországon. Mivel az újonnan kinevezett Bárdossy-kormány hiába várta a magyarok elleni atrocitások hírét, a független Horvátország kikiáltása szolgáltatta az ürügyet Jugoszlávia megtámadásához. Az április 10-ei minisztertanácson Bárdossy, igyekezvén felmenteni a kormányt a magyar-jugoszláv örökbarátsági szerződésből fakadó erkölcsi felelősség alól, a támadás jogosságát a jugoszláv állam széthullásával indokolta. Mint mondta: „A helyzet alakulása lehetővé tette, hogy oly módon és akkor vegyünk részt a katonai akcióban, amikor Jugoszlávia mint államalakulat megszűnt, s ennek folytán teljes akciószabadságunkat visszanyerjük.”⁴

A másnap elhangzó kormányzói kiáltvány a magyar katonai akció kapcsán minden felelősséget a jugoszláv kormányra hárított. Ervénytelennek minősítette az örökbarátsági szerződést, amelyet, mint a proklamáció megfogalmazta, „az akkori Jugoszláviával, annak akkor békés szándékú kormányával kötöttünk”. Mivel a horvát állam megalakulásával – folytatódik a kiáltvány – Jugoszlávia megszűnt létezni, „parancsoló kötelességünkké vált, hogy a Magyarországtól 1918-ban elszakított terület és azon nagy tömegben élő magyarság sorsának és helyzetének biztosítását újból kezünkbe vegyük”. Végül a szerb nép megnyugtatóására tett kísérletet: „Katonáim akciója nem a szerb nép ellen irányul, amellyel nincs vitánk és amellyel a jövőben békésen akarunk élni...”⁵ A később bekövetkező események sajnos nem ezt igazolták.

Horthy hadparancsára, amely az „ezeréves déli határig” történő előrenyomulásra szólította fel a magyar hadsereget, április 11-én a 3. magyar hadsereg és a gyorsadtest alakulatai átlépték a magyar-jugoszláv határt. Még aznap Svetozar Rašić követ tiltakozott Vörösmarty János külügyminiszter-helyettesnél a barátsági szerződés durva megsértése, a magyar csapatok jugoszláv területre történt behatolása, valamint a magyar sajtó II. Péter királlyal, Jugoszláviával és a szerb néppel szembeni ellenséges, durva hangja miatt. Vörösmarty az-

Loránt: Teleki Pál. *Legenda és valóság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969; Cettler Antal: Teleki Pál és a magyar külpolitika. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1997.

⁴ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. ápr. 10.

⁵ MOL K-63. Küm. pol. Szentiványi-kézirat, 580.

zal utasította vissza a tiltakozást, hogy a jugoszlávok a hibásak, ők „provokálták a magyarokat”, a követet pedig nem ismerik el többé, mivel egy már nem létező országot képvisel. Május 6-án a jugoszláv emigráns kormány nyilatkozatot tett közzé Jeruzsálemben, amelyben április 10-étől hadiállapotban lévőknek nyilvánította magát Magyarországgal. Április 7-én, más adatok szerint április 8-án a jugoszláv légerő bombázta Szeged vasútállomását, valamint Pécs és Siklós repülőtereit. Szeged felett három bombázót, Pécs és Siklós térségében pedig hat repülőt lőttek le. A Délvidékre bevonuló magyar csapatok egyedül az Újvidékhez közeli Petrőcnél (Bački Petrovac) vívtak komolyabb harcot a jugoszláv hadsereg egyik egységével. Az összecsapás során 65 magyar katona vesztette életét, 212 pedig megsebesült. A jugoszláv hadsereg veszteségeit nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy 1941 áprilisában 150 tiszt és mintegy 2000 katona esett magyar hadifogságba. A nem ő-szerbiaiakat egy idő után hazaengedték, a többieket, 70 tisztet és 1200 katonát átadták a németeknek.⁶

Már a támadás első napjaiban számos jel mutatott azonban arra, hogy a korábbi német ígéretek ellenére szó sincs az „ezeréves határok” visszaállításáról. Nemcsak a Bánátra vonatkozó remények foszlottak szét, de a Muraközre is új igénylő jelentkezett.

Mielőtt a német csapatok a Muraközt átadták volna, április 13-án este Bárdossy rendkívüli minisztertanácsot hívott össze, mert a Muraköz kérdésében „új mozzanatok merültek fel”. Bárdossy előadta, hogy Slavko Kvaternik, a horvát állam ideiglenes államfője a zágrábi magyar konzul útján arra kérte: a magyar csapatok ne szállják meg a Muraközt. A magyar kormány „őszinte és szoros barátságban” kíván élni a horvátokkal, hangoztatta Bárdossy, az adott körülmények között azonban nem teljesíthetik Kvaternik kérését. Kifejtette, hogy amint a terület megszállása befejeződik, nem látja akadályát, hogy a Muraköz további sorsáról Magyarország „történelmi jogainak megóvása mellett – más egyéb függő kérdésekkel együtt – kellő időben a horvátokkal tárgyalásokba bocsátkozzunk”. Majd közölte a kormány tagjaival, hogy a délelőtti órákban már ebben az értelemben tárgyalta Horthyval, aki hozzájárult a katonai bevonuláshoz, s

⁶ Dokumenti o spolnoj politici Jugoslavije 1941–1945. Knj. 1. Beograd, 1988. 42., 88.; MOL XIX-J-1-a-IV-107. II. 1945. okt. 30.; *Kanyó Ferenc: A második világháború éveit. In: Szeged története 4. 1919–1944. Szerk. Serfőző Lajos. Szeged, 1994. 480.; Dombrády Loránd: Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 208.*

utasította is Werth Henrik vezérkari főnököt a katonai lépések megtételére. A minisztertanács végül elfogadta a Kvaterniknek küldendő válasz szövegét. Ebben közölték a horvátokkal: a muraközi és murántúli területeket a német hadvezetéssel egyetértésben megszállják, hogy ott „a személy- és vagyonbiztonságról” gondoskodjanak. Ezzel azonban nem kívánnak végleges helyzetet teremteni, és „kellő időben”, a „legbarátságosabb szellemben” kívánják a horvát kormánnyal megtárgyalni az összes függő kérdéseket, beleértve a Muraköz problémáját is. Egyúttal a horvát kormány tudomására hozták: Magyarországnak létérdeke, hogy tengeri kikötőt kapjon az Adrián, s péage-jogokat élvezzen az oda vezető Gyékényes–Zágráb–Fiume (Rijeka), valamint a Csáktornya (Čakovec)–Pragerhof (Pragersko) vasútvonalon, magyar személyzettel és vasúti kocsikkal.⁷

A Muraközre vonatkozó horvát igény benyújtásakor Kvaternik maga mögött tudhatta Olaszország támogatását, amely területi aspirációi miatt és balkáni befolyásának megszilárdítása érdekében még ekkor is Muraköz Horvátországhoz csatolását szorgalmazta, s erre korábban Ante Pavelićnek, az olasz emigrációban tevékenykedő usztasa vezérnek határozott ígéretet tett. Az olasz–német ellentétek azonban nemcsak a Muraközzel kapcsolatban kerültek felszínre. Az olasz vezető politikai körök törekvése az volt, hogy Horvátország kiváljon Jugoszláviából, s ehhez az usztasa mozgalmat akarták felhasználni. Elképzeléseik szerint Horvátország olasz–horvát perszonálunió formájában kapott volna autonómiát, a Savoyai-házzal az élen. Németország kezdetben stratégiai okokból, de azért is, hogy a túlzott olasz befolyást meggátolja, inkább hajlott egy magyar égisz alatt létrejövő horvát autonómiára, és elsősorban a Horvát Parasztpárt vezérére, Vladko Mačekre szorította volna megnyerni az ügynek.⁸

De a Bánát kérdésében is megfigyelhető a német és olasz álláspont eltérése. Ciano még április végén is támogatta Magyarország Bánát-

⁷ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. ápr. 13.

⁸ Áprilisi rat 1941. Zbornik dokumenata. Beograd, 1971 (a későbbiekben AR ZD). 171. sz. irat. 555–560.; *Fikreta Jelić-Butić: Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*. Zagreb, 1977. 64–65.; valamint *Ljubo Boban: Maček i HSS*. Zabreb, 1974. 386–451. Németország horvátországi politikájában a Simović-féle hatalomátvétel után változás állt be, mivel a Horvát Parasztpárt vezére – a német szándékokat keresztezve – belépett a kormányba. Április 10-én Veessenmayer találkozott Mačekkel, aki „becsületszavát adta”, hogy „átengedi” a hatalmat Kvaterniknek. Nem sokkal ezután, még ugyanezen a napon, a Veessenmayer–Maček–Kvaternik-találkozón Maček ezt aláírásával is szentesítette. *Franjo Tuđman: Okupacija i revolucija*. Zagreb, 1963. 74.

ra vonatkozó igényeit, a németek azonban már a Jugoszlávia elleni támadás első napjaiban, a román igényekre való hivatkozással közölték a magyar kormánnyal, hogy a Bánátot német csapatok szállják meg.⁹

Az olasz támogatásra számítva április 22-én, két nappal a Jugoszlávia felosztásáról szóló bécsi német–olasz tárgyalások előtt Bárdossy a következő táviratot küldte Villani Frigyes római magyar követnek: „Állandóan fenntartott igényünk alapján számot tartunk minden olyan területre, amely 1918 előtt a szoros értelemben vett Magyarországhoz tartozott. E területek közül Bácskát, a baranyai háromszöget és Muraközt elvben máris Magyarországhoz visszacsatolt területnek tekintjük.” „Elvi ígéretek” birtokában Bárdossy a Bánát visszacsatolását is elintézettnak tekintette, bár, tette hozzá, ez „valószínű hosszabb időt vesz igénybe”. Véleménye szerint az ügy csak azért húzódik, mert tekintettel a román aspirációkra, a németek szigorúan bizalmasan kezelik. Muraköz kérdésében – folytatódik a távirat – a magyar kormány nem kíván merev álláspontra helyezkedni, sőt elvben tárgyalásra is hajlandó a horvátokkal. A továbbiakban utasította Villanit, hogy a magyar álláspont elfogadtatásához kérje Cianón keresztül az olasz kormány támogatását.¹⁰

A Görögország elleni sikertelen akció után azonban Olaszország tekintélye súlyos csorbát szenvedett, s áprilisban már korántsem volt abban a helyzetben, hogy érvényt szerezhessen álláspontjának a magyar–horvát határt, illetve a Bánátot illetően. A horvát autonómia kérdésében viszont lényegében az olasz elképzelések valósultak meg.

A Jugoszlávia feldarabolásáról szóló első határozat 1941. március 27-én, közvetlenül a Simović vezette fordulat hírére született meg. Az egyes érdekszférákra vonatkozó tervek pedig április 6-án már készen voltak. A német–olasz érdekeltségű területek és megszállási zónák végleges elhatárolására április 24-én került sor. Jugoszlávia területi felosztása a következőképpen történt: 247 542 km²-nyi területeből 98 572 km²-en a Független Horvát Állam alakult meg, 6,3 milliós lakosából 3,3 millió volt horvát. Szlovénia területének jelentős részét Németországhoz csatolták, az ún. Ljubljanei provincia olasz megszállási zóna lett. Olaszország kapta meg az adriai tengerpart

⁹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-255. Villani 1941. ápr. 27-ei számjeltávirata, valamint *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája, 239.

¹⁰ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-234. Bárdossy 1941. ápr. 22-ei számjeltávirata.

nagy részét, valamint Crna Gorát. Jugoszláviának az Albánia északi részével határos területeit szintén olasz csapatok szállták meg. Macedónia egy részét, 28 250 km²-nyi területet Bulgáriához csatolták. A Bánátot, ahol 295 ezer szerb, 120 ezer német, 95 ezer magyar, 70 ezer román, valamint jelentős számú szlovák, horvát és zsidó lakosság élt, német csapatok szállták meg. A fennmaradó szerb területek (51 ezer km²) szintén német megszállás alá kerültek.¹¹

A Jugoszlávia felosztását rögzítő április 24-ei bécsi német-olasz megállapodás egyrészt tovább táplálta a magyar kormány területi illúzióit, másrészt komoly csalódást keltett Budapesten. A megállapodás jegyzőkönyve leszögezte ugyan, hogy „Horvátország Magyarországhoz tartozni, s a Bácska, a Bánát, a Muraköz és a Murántúl Magyarországhoz fog tartozni, e két utóbbi terület vonatkozásában azonban kétoldalú egyezmények megkötésére kötelezték Magyarországot Németországgal és Horvátországgal, tehát a pontos határvonal megállapítását a kétoldalú tárgyalások hatáskörébe utalták. A bánáti remények a bécsi egyezmény alapján még távolabbiaknak tűntek. A megállapodás ugyanis kimondta, hogy a Bánát továbbra is német megszállás alatt marad, hogy „elejét vegyük a magyarok és románok közötti konfliktusnak”. Romániával megnyugtatóan közölték, hogy a Bánátért kompenzálni fogják, de, tették hozzá, ennek gyakorlati lehetőségét egyelőre még nem látják világosan. Magyarország az egyezmény értelmében szabad kikötőt kapott a dalmát tengerparton, konkrét formában azonban ezt sem rögzítették.¹²

Az egyezmény után tehát továbbra is bizonytalan maradt a Bánát és a Muraköz visszacsatolásának kérdése, azzal a korántsem lebecsülendő különbséggel, hogy a Muraközt a németek már átadták a magyar csapatoknak, míg a Bánát továbbra is német megszállás alatt maradt. (Később közigazgatásilag is a német fennhatóság alatt álló Szerbiához csatolták.)

Jugoszlávia alapvetően német, illetve olasz érdekek alapján történt felosztása, amely különböző revíziós és nemzeti igényeket váltott valóra, senkit sem elégitett ki igazán. Olaszországot Németor-

¹¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1941. XII/1. Beograd, 1973 (a továbbiakban: ZDNOR). 54. sz. irat. 138–140.; Jugoszlávia felosztására még l. *Pero Morača*: Jugoslavija 1941. Beograd, 1971. 16–28.; *Ferdo Čulinović*: i. m. 49–73.; *John R. Lampe*: i. m. 197–200.

¹² ZDNOR XII/1. 27. sz. irat. 72–75.

szág egyre erősödő horvátországi befolyása nyugtalanította, Magyarország és Románia a Bánát miatt elégedetlenkedett. A muraközi kérdés sem oldódott meg egyik fél számára sem megnyugtatóan.

Magyar adatok szerint a Délvidékből 11 475 km²-t csatoltak vissza, mintegy 1,1 millió lakossal. Ez az 1918-ban Jugoszláviához került területek (20 551 km²) 55%-át tette ki. Magyar számítások szerint a terület lakosságának 39%-a volt magyar. A visszakerült részek 1 millió 30 ezer fős lakosságából 19% német, 16% szerb nemzetiségű volt. Jugoszláv adatok szerint a magyarok aránya 30%, a délszlávoké több mint 43% volt.¹³

A Jugoszlávia elleni katonai támadásban való magyar részvétel előzetesen várt drasztikus külpolitikai következményei késleltetve jelentkeztek. Anglia nem üzent hadat, csak a diplomáciai kapcsolatot szakította meg április 7-én. Magyarország nem 1941. április 11-én lépett be a háborúba, a délvidéki katonai akció az utolsó előtti felvonásnak bizonyult. Magyarország jó két hónap múlva, a Szovjetunió elleni német támadáshoz történő csatlakozással vált háborús félle.

Április 11-én Werth Henrik vezérkari főnök, Horthy parancsára, átvette a főhatalom gyakorlását az elfoglalt területeken, s a Muraközt kivéve bevezette az ún. *szükségszerű katonai közigazgatást*. A szükségszerű katonai közigazgatás tartalmát Werth így fogalmazta meg: olyan köztes állapot, amely a megszűnt jugoszláv közigazgatás és a kialakuló, ún. rendszeres magyar katonai közigazgatás közötti időszakban vált szükségessé.¹⁴ Ez azt jelentette, hogy a katonai hadműveletek mellett minden más ügyet, főleg a közrendészeti feladatokat a legfelső katonai vezetés, személy szerint a németbarátságáról ismert Werth irányította, a végrehajtás pedig a megszállást végző 3. magyar hadsereg parancsnokaira, egységeire hárult. Lényegében az elfoglalt területeken a Jugoszlávia katonai összeomlásáig végrehajtott „közbiztonsági vonatkozású feladatokat”, azaz a tisztogató hadműveletek időszakát nevezték szükségszerű katonai közigazgatásnak. A rendszeres katonai közigazgatás apparátusa ezzel párhuzamosan április 17-e, azaz Jugoszlávia kapitulációja után épült ki, fokozatosan és nem is egy időben véve át a Bácska, a Muraköz, a Muravidék és a baranyai háromszög közigazgatását.

¹³ Nyigri József: A visszatért Délvidék nemzetiségi képe. In: A visszatért Délvidék. Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, 1941. 504.

¹⁴ Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban: HL). A Vezérkar főnökének iratai (VKF) 1941-I/eln. 1. sz. Bizalmas katonai közigazgatási parancs. 1941. ápr. 11. és uo. 11. sz. melléklet.

Mint ismeretes, a délvidéki területek visszafoglalása nem zajlott le olyan viszonylag békés körülmények között, mint a felvidéki vagy éppen az erdélyi bevonulás. A terület magyarsága, amely több mint két évtizeden át szenvedte a királyi Jugoszlávia elnyomó nacionalista nemzetiségpolitikáját és a saját bőrén érezte, milyen másodrendű polgárként élni szülőföldjén, nem a megrendezett ünnepek kötelező örömeit érezte. Többségük számára a „szerb” fogalma egyet jelentett a gazdasági, társadalmi és különösen a nemzeti elnyomással. A nemzeti felszabadulás rég várt, titkon mindig is remélt első perceiben a magyar lakosság úgy érezte, mindez egy csapásra megváltozik.

A visszacsatolás miatt érzett nemzeti mámor a Délvidék egyes helységeiben sajátos, a fekete humor jegyeit sem nélkülöző formákat öltött. Zomborban például utcai népünnepély keretei között temették el Jugoszlávia koporsóját. Szabadkán, Zentán, Szenttamáson (Srbobran) nagy példányszámú röplapokon volt olvasható a Jugoszlávia számára kiállított halotti bizonyítvány, amelyet a „Budapest–Róma–Berlin temetkezési vállalat” állított ki a „23 erőtlen esztendő után elhunyt ország részére”.¹⁵

A központi bevonulási ünnepséget Szabadkán, a bevonulás után három hónappal, július 27-én tartották. Nyilván jelképnek szánták, hogy Horthy Miklós kormányzót és feleségét a szabadkai vasútállomáson Sántha György, a Magyar Párt egykori elnöke köszöntötte, majd a város polgárainak leírhatatlan lelkesedése közepette az ismét Szent István nevét viselő főtérrre, a városháza elé hajtott a kormányzói pár Bárdossy miniszterelnök és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter kíséretében. A kormányzó a visszacsatolást méltató beszédek után hat, a délvidéki harcokban magát kitüntetett tisztnek és honvédnak nyújtott át ajándékot.¹⁶

A Muraköz kapcsán e vonatkozásban csak arra szeretnénk utalni, hogy tekintettel a Horvátországgal fennálló területi vitákra és a külpolitikai megfontolásokra, vagy ahogyan a korabeli dokumentumok megfogalmazták, a horvát lakosság „érzékenysége”, a bevonuló hadsereg szigorúan tartotta magát a *horvátokkal szembeni megkülönböztetett bánásmódhoz*. Werth első bizalmas katonai közigazgatási parancsában így utasította a bevonuló csapatokat: „A horvátokat a katonai közigazgatási szervek barátságos bánásmódban részesítsék

¹⁵ Aleksandar Kasaš: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, 1996. 54.

¹⁶ *Reggeli Újság* (Újvidék), 1941. júl. 29.

mindaddig, amíg a Legfelsőbb Hadúr kiáltványában előlegezett bizalommal nem élnek vissza.”¹⁷

A Muraközben a „horvát nemzetre való tekintettel” a minisztertanács határozata alapján nem rendezhettek nagyobb szabású bevonulási ünnepségeket sem. Heszlényi József szállásmester pedig már április 12-én arra intette a csendőrséget, hogy a magyarok mellett „idegen ajkú testvéreink”, a horvátok se csalatkozzanak azon emlékekben, miszerint a csendőr a „rend, a törvénytisztélet, az igazság” megtestesítője.¹⁸ Július 11-éig, a muraközi katonai közigazgatás bevezetéséig lényegében érintetlenül hagyták a horvát közigazgatást is.

A németiség helyzetére nem kívánunk részletesen kitérni. A fentiekkel összefüggésben azonban utalni kell különleges helyzetükre, szerepükre, melyet a megszállás napjaiban, illetve később játszottak. A katonaság a következő instrukciókkal lépte át a határt: „Németeket ugyanazok a jogok illetik meg, mint Magyarország területén (kisebbségi egyezmény). Lobogóik, szervezeteik, sajtójuk teljes jogegyenlőséget élvez.”¹⁹ A bevonuló egységek és a németek között azonban az első perctől kezdve számtalan feszültség keletkezett, s a helyzet csak lassan konszolidálódott. Már a bevonulást megelőzően a Kulturbund fegyveres osztagokat szervezett, s felkészülve várta a német csapatokat. Április 11-én Újvidéken a magyar csapatok 13-ai bevonulásáig a Kulturbund vette át a hatalmat, és dr. Sepp Janko vezetésével aktív tevékenységet fejtett ki azért, hogy a Bácskát német csapatok foglalják el. A magyar csapatok bevonulásának hírére Janko – aki rá-

¹⁷ HL VKF 1941-I/eln. 1. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 11. Werth precíz adatai szerint a katonai közigazgatás két hónapos működése alatt csak a fővárosi sajtóban 1640 Délvidékkel foglalkozó cikk jelent meg. Ebből kifejezetten propaganda jellegűnek minősített 480-at. A lapok hangját alapvetően az határozta meg, hogy a katonai közigazgatás vezetői a sajtófőnökön és a sajtókamarán keresztül befolyást gyakoroltak a sajtóra, hogy – mint Werth megfogalmazta – „az egyetemes és délvidéki magyarság öntudatának fejlesztésére és a nemzetiségi propaganda ellensúlyozására megfelelő cikkeket adjanak közre”. Ezenkívül bőségesen ellátták a visszafoglalt területeket a miniszterelnökség sajtóosztálya által rendelkezésükre bocsátott propagandaanyagokkal. 530 ezer plakátot, füzetet és egyéb brosrát, 3 ezer zászlót és 50 ezer nemzetiszínű kokárdát osztottak szét. HL VKF 1941-I-5700/eln.

¹⁸ HL VKF 1941-I/eln. 2. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 18. melléklet. HL VKF-I-4745/eln.

¹⁹ HL VKF/eln. 1. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 11. A bácskai németiség második világháború alatti történetére l. *Josip Mirnić*: Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu. Novi Sad, 1974.

dión hosszabb ideje állandó összeköttetésben volt a német vezető körökkel – április 11-én a következő rádióüzenetet küldte Bécsbe: „Annyira csalódottak, elkeseredettek és nyugtalanok vagyunk. Mit keresnek itt a magyarok? Inkább egész életünkben hontentották uralma alatt élnénk, semmint egyetlen napig is megaláztatott alávessük magunkat Szent István koronájának és kormányzója gúnyának.”²⁰ Apatinban, Cservenkán (Crvenka) és Újvidéken a bevonuláskor határozottan kifejezést adtak a magyar csapatok megérkezése feletti csalódottságuknak, s úgy viselkedtek, mint „állam az államban”. Német nyelvű útleveleket állítottak ki, eltávolították a magyar zászlókat, helyükbe horogkeresztes zászlókat tűztek ki stb. Németországi sugallatra, a Bánáthoz és a Szerémséghez hasonlóan, német fennhatóság alatti autonómiát követeltek.²¹

A jugoszláv határt átlépő katonaság egészen más parancsot kapott a szerbekkel kapcsolatos bánásmódról. Werth április 11-én nyomatékkal utasította a támadó egységeket: „*Elvül szolgáljon, hogy a szerbeket erősebb kézzel kell kezelni, mint annak idején a románokat.*”²² Ez azonban önmagában még nem ad választ arra, miért volt több ezer polgári áldozata – elsősorban szerbek és zsidók – a Délvidék visszafoglalásának, s miért került sor az ún. pacifikáló hadműveletre. A kérdés megközelítőleg pontos megválaszolása érdekében először meg kell vizsgálnunk a magyar hadvezetésnek a várható jugoszláv ellenállással kapcsolatos nézeteit.

A katonai vezetés április 10-én még arra számított, hogy az „ellen-ség szívós védelmet fog kifejteni”, és ilyen értelemben nyilatkozott Werth a rádióban április 11-én az esti órákban elmondott közleményében.²³ Pedig a hadsereg parancsnoki kara a korábbi felderítések-ből jól tudhatta, hogy a német csapatok alatt néhány nap alatt összemlő jugoszláv hadsereg a magyar támadás megindulásakor lényegében már kiürítette a szóban forgó területeket. Hátramaradt kisebb alakulatai sem fejtettek ki katonailag számottevő ellenállást, tevékenységük elsősorban a hidak felrobbantására korlátozódott.²⁴ Peterdy Pál tábornok, a Duna-Tisza közén előrenyomuló 10. gyalogosdandár parancsnoka április 12-én már a tényleges helyzetnek

²⁰ Josip Mirnić: i. m. 81.

²¹ Uo. 83.

²² HL VKF/el. 1. sz. Biz. kat. közg. parancs. 1941. ápr. 11.

²³ HL A kaposvári 10. gyalogosdandár iratai. 1941-31/I. b. *Barabás Miklós-Barabás Emil*: Balkán. Német-olasz-magyar villámháború. Budapest, é. n. 181.

²⁴ HL VKF 1942-4-59 417/el.

megfelelően arról értesítette a dandár tisztjeit, hogy „az ellenség szí-
vós védekezésével a fővezérség nem számol”. A IV. hadtest április
12-ei előrenyomulásának intézkedési terve is abból indult ki, hogy a
Duna-Tisza közén az „ellenséges erők ezután sem fognak ellenállást
kifejteni”. Másnap a jugoszláv hadsereg utolsó alakulatai is elhagy-
ták a Bácskát, április 14-én a 3. magyar hadsereg csapatai, az I. a IV.,
az V. hadtest, valamint a gyorsdandár elérték a Duna vonalát, ame-
lyet a Legfelső Honvédelmi Tanács döntése értelmében nem léphet-
tek át. Ennek ellenére Horthy és a kormány engedett annak a német
kérésnek, hogy a gyorsdandár lépje át a határt, amire április 16-án
Eszéknél került sor. Karlócaig, Rumáig, illetve Valjevóig nyomultak
előre német parancsnokság alatt. A fegyverszünet aláírása után, áp-
rilis 23-án vonták vissza őket a magyar határ mögé.²⁵

A hadvezetés azonban továbbra is tartott a „csetnik alakulatok ge-
rilla harcától”.²⁶ A magyar vezérkar jól tudta hogy a jugoszláv véde-
lem *reguláris és irreguláris* alakulatokra épült. A határőr (graničar)
egységek és az ún. erődmegszálló csapatok (posadna grupa) a véde-
lem reguláris részét képezték, a dobrovoljácokkal megerősített, fel-
fegyverzett csetnik szervezetek pedig az irreguláris alakulatokat.²⁷ A
vezérkar tehát a hadsereget támogató *összehangolt gerillaakciókra*
számított.

Érdemes felfigyelnünk a csetnik és dobrovoljác veszély összekap-
csolására. Nyilván ezzel függött össze, hogy a katonai vezetés által

²⁵ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-14/I. a.; 1941-21/I. a. *Dombrády Loránd*:
i. m. 210–214.

²⁶ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-22/I. a. Kádár Gyula, aki mint a IV. had-
test szállásmestere vett részt a katonai akcióban, arról ír visszaemlékezésében,
hogy rendkívül ellentmondásos tájékoztatást kaptak az ellenség helyzetéről. Így
például a támadást megelőző éjjel a felderítők olyan híreket hoztak, hogy a jár-
őröket mindenhol erős tűz fogadta, vagyis a jugoszláv csapatok még nem vonul-
tak vissza. A támadást megelőző erős tüzérségi előkészítést egy véletlen hír nyo-
mán vonták csupán vissza, ellenkező esetben üres állásokat lőttek volna. *Kádár*
Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978. 368.

²⁷ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-31/I. b., valamint HL VKF 1941-1-
4 181/eln. A csetnik szó a szerb četa (csapat) szóból származik. Ebben az ér-
telemben szabadcsapatost, gerillaharcost jelent. A harcmodor visszanyúlik a tör-
ök időkig. A második világháború éveiben a Draža Mihailović vezette angolbar-
rát, de a megszállókkal is megegyezést kereső polgári ellenállást nevezték így.
Dobrovoljácoknak az első világháború szerb hadseregének önkénteseit nevezték,
akik az agrárreform keretében telepesföldet kaptak, a nem földműveléssel foglal-
kozó dobrovoljácok pedig egyéb kedvezményben részesültek. A közhivatalokban
például beszámították a háborúban eltöltött időt.

befolyásolt sajtóban, különösen a bevonuló hadsereg mellett működő propagandaszázd híradásaiban már az első nap, tehát még az ún. csetnik lövöldözések előtt megjelent az „elvadult, mindenre kész” terrorista szerb csetnik és dobrovoljac alakja, amely az ellenkezőjére változtatta a jugoszláv–magyar közeledés rövid időszakának képét az „erős, szabadságszerető szerb népről”. Már a bevonulás előtti napokban megindult a közvélemény ilyen irányú átformálása. A „végletekig felizgatott és már hosszabb ideje felbujtott dobrovoljacok és csetnikiek és egyéb felelőtlen elemek, a Narodna odbrana (párton kívüli szerb nacionalista, tengelyellenes szervezet – S. E.) és egyéb, a magyar és német kisebbség féken tartására már régebben megszervezett szélsőséges elemek most már a legvadabb terrorakciókra vették a védtelenül kiszolgáltatott nem szerb őslakosság ellen”²⁸ – olvashatjuk a propagandaszázd egyik első tudósításában.

A magyar vezérkar *Védekezés a szerb titkos szervezetek ellen* című bizalmas anyagában a jugoszláv történelemben ténylegesen szerepet játszó titkos társaságok, például a Fekete Kéz és a Fehér Kéz mellett az egyébként nyíltan szervezkedő csetnik szervezeteket nevezte a leginkább veszélyes alakulatoknak. Mint az említett okmányban olvashatjuk: a csetnik szervezeteket „hadosztályonként állítják fel és rendes, katonailag zárt alakulatokba szervezik be. Tagjai katonai és speciális képzést kapnak, és megfelelő fegyverzettel látják el őket.” A szervezet célja – a magyar katonai vezetésnek a tényeknek különben megfelelő értékelése szerint – béke idején a nemzetiségek megfigyelése, a kémelhárítás és az államvédelem, háború idején pedig az „ellenséges területen való rombolás és szabotázs, gyilkosságok, pánikkeltés, az ellenséges csapatok felvonulásának megakadályozása, az ellenség által elfoglalt területeknek tervszerű propagandával való aláaknázása, végül a szabadcsapatos (komitácsi) küzdelem”.²⁹

²⁸ MOL K-428. MTI Könyomatos. 1132. cs. 1941. ápr. 10. Valójában ilyen atrocitásokra nem került sor. Bakách-Besseney György belgrádi magyar követ, bár a kormány türelmetlenül várta az erről szóló híreket, nemhogy „terrorakcióról”, de semmiféle komoly sérelemről nem tudott adatokat küldeni. Az általunk áttanulmányozott források között egyetlen ilyen jellegű *kísérletre* találtunk utalást. Mladen Čović csókai (Čoka) jegyző a magyar támadás után „egy csomó magyart szedett össze csendőreivel, azokat a Zenta és Csóka között lévő Tisza hídjára vitte, hogy őket a túlsó parton lévő szerb katonaság gépfegyverrel lekasabolja. Ebben a vérengzésben azonban egy ismeretlen nevű tényleges szerb főhadnagy megakadályozta, mert a hidról mindenkit leparancsolt és kis idő múlva a hidat felrobbantotta”. MOL K-149. BM res. 1942-6-6026.

²⁹ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 141-42/I. b.

Voltak-e gerillaharcra felkészített csetnik szervezetek Jugoszláviában, s ha igen, milyen ellenállást fejtettek ki a bevonuláskor?

Csetnik szervezetek valóban léteztek. A „haza becsületének és szabadságának” védelmére alakult Csetnik Egyesület (Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine) az első világháború után mint országos szervezet működött, s hosszú ideig a nacionalista nagyszerb gondolat és az erre épülő rendszer szilárd támasza volt. A jugoszláv külpolitika német- és olaszbarát irányzatának erősödésével azonban fokozatosan összeütközésbe került a hivatalos politikával. A 30-as évek derekán a szervezetből kivált egy angol orientációjú csoport, Ilja Trifunović Birčanin, valamint Dušan Đule Dimitrijević vezetésével, és megalakították külön szervezetüket, a Régi Csetnikek Társaságát (Društvo starih četnika). Birčanin egyúttal a már említett Narodna odbrana vezetője is volt. Alapvető nézeteik a nagyszerb vezetésű, egységes, centralizált Jugoszláviáról semmit sem változtak. Kosta Milovanović Pećanac ezt a Jugoszláviát német, a Régi Csetnikek Társasága pedig angol segítséggel kívánta fenntartani és megvédeni. Maga Birčanin a Simović tábornok vezette 1941. március 27-ei tengelyellenes fordulat aktív résztvevője lett, a csetnik mozgalom másik szárnyának vezéregyénisége, Pećanac a német megszállók oldalára állt, s ezért Draža Mihailović csetnikjei megölték.³⁰

Az első világháború tapasztalataiból kiindulva a jugoszláv vezérkar valóban számításba vette a csetnik szervezetekre épülő gerillaakciókat, de csak mint a reguláris egységek tevékenységét kiegészítő harci formát. A jugoszláv hadsereg váratlanul gyors összeomlása következtében azonban sem a Délvidéken, sem Jugoszlávia egyéb területein *nem került sor* a csetnikek szervezett, összehangolt ellenállására az ún. áprilisi háború idején. Pećanac ugyan még Jugoszlávia katonai összeomlása előtt megkezdte a csetnik alakulatok szervezését Dél-Szerbia területén (csapatait „fekete csetnikeknek” hívták), de augusztusban a már mintegy 6500 fős fegyveres csoportot a né-

³⁰ A csetnik szervezet átfogó történetét adja Nusret Šehić: Četnistvo a Bosni i Hercegovini (1918–1941). Sarajevo, 1971. A csetnikek második világháborús történetére l. Jovan Marjanović: Draža Mihailović između nemaca i britanaca. Zagreb–Beograd, 1979; szerbiai szerepükre l. még Milan Borković: Kontrarevolucija a Srbiji. Kvislingska uprava 1941–1944. Beograd, 1979. I., II.; Jozo Tomasevich: The Chetniks. Stanford University Press, Stanford, 1975; már a Fekete Kéz nevű titkos társaság programjában is fontos helyet foglalt el az ún. komitácsi vagy csetnik típusú gerilla harcmódor. Apis, azaz Dragutin Dimitrijević, a Fekete Kéz vezetője maga is részt vett Macedóniában, még az első Balkán-háború előtt ilyen csapatok szervezésében.

metek rendelkezésére bocsátotta. Draža Mihailović, aki a háború alatt a 2. jugoszláv hadsereg operatív osztályának vezetője volt, csak az április 17-ei kapituláció után tört át harminc emberével a Ravna Gora bércei közé, ahol azzal a céllal szervezte meg egységeit, hogy a szövetségesek balkáni partraszállása esetén akcióba lépjenek. Mint ismeretes, a Mihailović vezette katonai szervezetet a jugoszláv emigráns kormány később elismerte, maga Mihailović 1942 és 1944 között ennek a kormánynak a hadügyminisztere volt. Az áprilisi háború idején azonban az említett csetnik alakulatok nem fejtettek ki szervezett ellenállást, ami természetesen nem zárta ki, hogy a csetnikek elsősorban, szervezetlenül ne tettek volna kísérletet akár a Délvidéken, akár Jugoszlávia más területein az elszigetelt ellenállásra.³¹

A rendelkezésünkre álló források azt valószínűsítik, hogy a katonai vezetés nem tudott a csetnik szervezet kettéválásáról, és eltűzött információkra építette a szervezett, összehangolt gerilla-ellentámadást feltételező számításait. Azzal természetesen nagyon is tisztában voltak, hogy a csetnik szervezetek tagjai az egységes Jugoszlávia meggyőződéses hívei, s ezért a Jugoszlávia kárára bekövetkezett területgyarapodás ellenfelei. A csetnikek ellen hozott megelőző intézkedéseket minden bizonnyal az a félelem ösztönözte, hogy ez a szembenállás valóságos veszéllyé válhat.

A magyar csapatok gyors előrenyomulásával egyidejűleg sokasodtak a Bácskában a csetnik lövöldözésekről szóló meglehetősen ellentmondásos hírek.

Például a Zomborba (Sombor) április 13-án bevonuló 10. kaposvári gyalogosdandár egyik tisztje arról számolt be, hogy alig érték el a város határát, a környező házakból és a víztoronyból „élénk tüzelést” kaptak. S bár a tüzelés egész éjjel tartott, a magyar egységek nem viszonozták. Reggel, amikor elindultak a tűzfészek felderítésére, a dandárparancsnok egyik tisztje azt a felvilágosítást adta, hogy a „szerb toronyból” lőttek. Erre az ütegparancsnok, a „környező házakból jövő erős tüzelés közben” az ágyút a toronyra irányította, és öt lövést adott le. „Mind az öt lövés telitalálat volt, mely után a tüzelés megszűnt.”

Peterdy Pál tábornok viszont ugyanerről az eseményről a következőket írja: „A tűzfészek hollétéről a sötétségben nem lehetett bizonyosságot szerezni, mert mindenki önkéntelenül a nagyobb háztömböket vette gyanúsnak, pedig a nem feltűnő, kis házakban volt a legtöbb be rendezve.

³¹ Jovan Marjanović: i. m. 11-54.

Jellemző, hogy a 36. gyalogezred egész éjszaka azt jelentette, hogy a gimnázium tetejéről lőnek, annak ellenére, hogy a tetőt az éjszaka folyamán háromszor is átkutattam és azt üresnek találtam, nekem meg az volt a benyomásom, hogy a Sokol ház tetejéről lőnek a gimnázium felé, bár a 36. gyalogezred parancsnoksága minden ilyen közlésemre azt válaszolta, hogy a tetőt többször is átkutatta, s nem találnak semmi gyanúsat.”³²

Kádár Gyula, aki maga is részese volt a zombori bevonulásnak, így emlékezik az eseményekre: „A jugoszláv csetnik szervezet kb. 45–50 fiatal hátrahagyott a városban. Ezek fegyverrel és lőszerrel ellátva padlásokon bújtak meg. A sötétség beálltával lövöldözni kezdtek járőkelő katonákra, de inkább a levegőbe. Ettől a mi alakulatainknál pánik keletkezett. A saját legénység – nyilván már alkoholhoz is hozzájutva – ugyancsak vaktában lőtt. A szakasz- és századparancsnokok vagy nem voltak a körleteikben, vagy éppen olyan hitványan meghúzódtak, mint a hadtestparancsnokság, és semmit nem tettek a lövöldözés beszüntetésére. A cél nélkül leadott lövések a város másik végén csapódtak be, az ott elhelyezett legénység »abból az irányból lőnek a csetnikek« alapon ugyancsak vaktában lövöldözni kezdett. Fegyelmezett és jó parancsnokok kezében lévő csapatokkal szemben az egész csetnik támadás jelentéktelen semmiség lett volna...”³³

A Duna-Tisza közére előrenyomuló IV. hadtest parancsnoka, Horváth László altábornagy a beérkező jelentések és személyes tapasztalatai alapján hasonló módon értékelte az első napok eseményeit. A „csetnik garázdálkodásairól, állandó rajtaütéseiről” szóló jelentéseket erősen túlzottnak minősítette. Benyomása szerint „a csapatokon elharapódzott a pánikra való hajlam és ugyanolyan indokolatlan félelem és rettegés vesz erőt egyeseken, mint a világháború kitörésekor a kozákoktól. Kétségtelen megállapítást nyert az a körülmény, hogy a pánik hatása alatt a csapatok maguk kezdeményezik vagy folytatják az esztelen lövöldözést, amely nem egy alakulatnál már olyan méreteket öltött, hogy egyes parancsnokságok lőszerutánpótlási igénylésekkel fordultak a hadtestparancsnoksághoz”. Horváth altábornagy abban látta a pánik legfőbb okát, hogy a „csapatok sok tekintetben nélkülözik az előljárók személyes jó példáját és nemegyszer tanúi olyan jelenségeknek, hogy a félelem érzése még tisztekben is elhatalmasodik. Eme körülmények arra mutatnak, hogy az emberek egy meglehetősen széles körén tömeghisztéria lett úrrá”.

³² HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-28/I. b., 1941-52/I. a.

³³ Kádár Gyula: i. m. 370–371.

Végül utasította a parancsnoki kart, hogy a „magyar fegyver becsülete érdekében kíméletlen eréllyel” állítsa helyre a rendet és fegyelmet, a katonaság önbizalmát. Ha „gyávaságra lehet következtetni, az illetőt azonnal le kell tartóztatni és hadbíróság elé kell állítani”.³⁴

Később maga a vezérkar főnöke is kénytelen volt elismerni: pánik tört ki a csapatoknál „néhány csetnik működésétől”, a lövöldözés – tudniillik a csetnikeké – szervezetlenül, céltalanul folyt, és „saját részről veszteséget csak véletlenül, illetve ritkán okoztak”.³⁵

Ilyen légkörben azután néha az is elegendő volt, ha akadt egy-egy haragos szomszéd vagy megfélemlített ember, aki a másokra mutatott: ez csetnik.

Április 17-én, a zombori tábori csendőrségen felvett jegyzőkönyv szerint Ivan Nikolić a következőket vallotta: „1941. április 14-én az Apatini utat katonaság szállta meg és azon utcasort, amelyikben lakik, gépfegyverrel löni kezdték. Erre ő (Nikolić – S. E.) feleségével és lányával együtt átmenekült a túlsó oldalon lévő magánházakba. Innen látta, hogy Budinac Vince, második szomszédja kiszaladt az utcára és az ott lévő 8-10 főnyi gyalogos katonaságnak mutogatta, hogy melyik házban laknak szerbek és az ő házát kezdték löni, majd pedig bementek az udvarba és a lakásába. Ő ezt látva hazament és mondta nekik, hogy »Én nem vagyok szerb, hanem bolgár«, mire az egyik katona arcul ütötte és szuronyával le akarta szúrni.” Később a városházára kísérték, s mire hazajött, lakása ki volt fosztva. Budinaccal régóta haragban volt. Miközben a városházára kísérték, még hallotta, hogy egy zászlós figyelmeztette a katonákat: „Amit elvisztek, vissza kell hozni, mert hadbíróság elé kerültek.” Budinac azt vallotta, hogy az ő házát is lőtték, mire kiszaladt, s kérte a katonákat, ne lőjenek, mert ő magyar. A katonák ekkor kérték, mutassa meg a szerbek házait, s ezt ő megtette. Nikolić házára azért mutatott, mert „ő is görögkeleti”.³⁶

A későbbi események miatt is meg kell említeni az Újvidék mellett lévő Temerinhez tartozó Szőreg-puszta (Sirig) szerb telepességség esetét. A temerini nemzetőrök, akiket az újvidéki németek „sötét elemeknek” tartottak, a szőregi szerbeket kiterelték a falu határába, hogy felszabadítóként üdvözljék a magyar hadsereget. A kivonuló jugoszláv hadsereg és a magyar előőrsök között éppen ezt megelőzően egy kisebb fegyveres összecsapás volt, s máig sem teljesen tisztá-

³⁴ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-1/c.

³⁵ HL VKF 1941-1-7001/el.

³⁶ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-33/I. b.

zott körülmények között a magyar egységek hirtelen körbezárták a kiterelt, fehér zászlókat lobogtató telepeseket, és közülük egyes adatok szerint 111-et, mások szerint 470-et öltek meg. A temerini tűzoltólaktanyába zárt 150 szerbet két temerini magyar, dr. Fehér Mihály ügyvéd és állítólag dr. Treuer József orvos mentette meg a haláltól, mert kezeskedtek, hogy nem csetnikek.³⁷

Ezekben az embert próbáló időkben voltak azonban a szolidaritásra is példák. Mikor a zentai Dušan Brćan mozdonyvezető lakására egy helyi polgár vezetésével két katona tört be „ez csetnik!” felkiáltással, s Brćant az utcára vitték, hogy sorsa felől döntsenek, egy Kalapos nevű idős ember kezeskedett a tiszt előtt Brćan ártatlanságáról. Nagyfőnyen (Józseffalva – Novi Žednik) Kis Antal kereskedősegéd az életével szavatolta a falu szerb lakosságának ártatlanságát. Az elrendelt házkutatások és motozások után derült csak ki, hogy az élete egy hajszálon függött. Az egyik fiatal dobrovoljacnál fegyver volt, és a csodával volt határos, hogy nem találták meg, amikor megmotozták. A fegyvert azután átadta Kisnek. Kis Antal még több falubelije – volt jugoszláv katonák életét – mentette meg, akiknél visszatérésük után elrejtett fegyvereket találtak, meggyőzve a járőröző magyar katonákat, hogy ha itthon lettek volna, s ismerték volna az ezzel kapcsolatos rendelkezéseket, a löfegyvereket beszolgáltatták volna.

Hasonló példákat említhetünk Nadály (Nadalj) szerb lakosainak esetében. Bartol István, későbbi magyar parlamenti képviselő pedig Sztapár (Stapar) szerb lakosainak lojalitását garantálta a magyar csapatok előtt, míg Doroszló magyar lakosai, név szerint Kocsis Imre iparos és Ress Péter földbirtokos az ottani szerbekért vállaltak felelősséget.³⁸

A hadsereg propagandaszázada a „bűnösök” és „ártatlanok” felismeréséről egy történetet terjesztett a bevonulás első napjaiban. Eszerint „szempillantás alatt” meg tudták állapítani, hogy „ki az ártatlan, ki a megbízhatatlan és ki a veszedelmes gazember. Felsorakoztak a kihallgatásra várók. Az eljárást vezető tiszt végignézett a soron. – Ez tisztára Kecskemét vidéki magyar típus – mutatott az egyik-

³⁷ ZDNOR XV/1. 65. Az esetet idézi *Aleksandar Kasaš*: i. m. 34. Ugyancsak ő említi az egyik szabadkai szerb gimnazista tragikus esetét is, akit április 12-én a városháza előtt azért lőttek le, mert gimnazistasapkája miatt csetniknek nézték. Uo. 35.

³⁸ *Petkovics Kálmán*: Áprilistól novemberig. Dokumentumriport. Életjel miniatűrök. 24. Szabadka, 1973. 32., valamint *Miloš B. Lukić*: Žedničke iskre. Hronika Novog Žednika. Novi Sad, 1978. 411–416.; *Lazar Rakić*: Nadalj. Novi Sad, 1988. 207.; *Délvidéki Szemle*, 1942. máj. 5.

re, nem hiszem, hogy ezzel baj legyen... Vannak aztán nagyon alázasan hajlongó, furcsa mosolyú delikvensok, akikre váratlanul keményen szól rá az eljárást vezető tiszt. Ettől megzavarodnak, összeviszsa beszélnek, azután dacossá válnak, s kiderül, hogy a legveszedelmesebbek”³⁹ – olvashatjuk a tudósításban. Bár a tudósító nyilván a magyar hadsereg „igazságosztó” szerepét kívánta kiemelni, s a csetnik mítoszt igyekezett táplálni, világosan kiderül a történetből, hogy nem fegyverrel a kezükben elfogott csetnikekről volt szó – azokat ugyanis a helyszínen agyonlőtték. Feljelentések és a pusztá gyanú alapján összefogott emberek kerültek így ellenőrző vizsgálat alá, ők álltak az eljárást vezető tiszt előtt.

Az előre gyártott és tudatosan terjesztett csetnikmítosz, valamint a ténylegesen eldőrdült fegyverek hatására megkezdődött a visszafoglalt területek *pacifikálása*, amely a bácskai részekben öltött különösen drasztikus formát. A tisztogatóakcióval a katonai vezetés minden bizonnyal ki akarta köszörülni a hadsereg harcképességén esett csorbát is.

A Délvidék visszafoglalásakor a ma elfogadott számítások szerint a magyar honvédség 7 tisztje, 119 katonája halt meg, megsebesült 2 tiszt és 239 katona, eltűntnek nyilvánítottak 10 személyt. A korabeli hivatalos adatok 5 elesett tisztról, 60 katonáról, 3 sebesült tisztról és 230 sebesült katonáról, és 15 000 jugoszláv hadifogolyról szólnak. A közvetlenül a háború után készült jugoszláv adatok szerint 3506 civil lakos esett a magyar hadsereg áldozatául, többségük szerb volt. Korabeli hivatalos magyar adatok szerint a civil áldozatok száma a terület visszafoglalásakor ennél jóval kevesebb, 1435 fő volt. Statáriólis úton 313 főt végeztek ki, a „bandaharcokban” pedig 1122 fő esett el.⁴⁰

Egy nappal a jugoszláv hadsereg kapitulációja előtt, április 16-án a 3. magyar hadsereg felhívásban adta tudtul, hogy a magyar hadsereg teljesítette honfitársai védelmével kapcsolatos feladatát, és visszacsatolta azokat a területeket, amelyeket a trianoni békeszerződés

³⁹ MOL K-428. MTI Könyomatos 1132. cs. 1941. apr. 22.

⁴⁰ *Stark Tamás*: Magyarország második világháborús embervesztesége című munkájában (8. o.) csak a petróci összezsapás katonahalottainak adatait hozza. 65 katona halt meg és 212-en sebesültek meg ebben az egyetlen komoly összezsapásban. – Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941–1945. *U redakciji Čedomira Popova*. Novi Sad, 1984. 47; *Györkei Jenő*: Idegen bírák előtt. Szombathelyi Ferenc újvidéki pere és kivégzése. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2002. 37–39.

igazságtalanul vett el Magyarországtól. Egyúttal felhívta a jugoszláv hadsereg volt tagjait, hogy április 26-áig jelentkezzenek a magyar katonai hatóságoknál, szolgáltatassák be fegyvereiket. Aki ennek a felhívásnak nem tesz eleget, és fegyvert találunk nála, a helyszínen fogják agyonlőni.⁴¹

A délvidéki területek visszafoglalása után, április 14-én Gorondy-Novák Elemér altábornagy, a 3. magyar hadsereg parancsnoka elrendelte a „szerb szabadcsapatok által veszélyeztetett területek” át-fésülését, és ezzel megkezdődött a szerb telepések és a nemzethűsé-
gi szempontból gyanús személyek internálása.

„A szerb kormány – írta Gorondy-Novák a tisztogatást elrendelő parancsában – az elrabolt részeken lakó magyarok és németek ellen-
őrzésére és állandó megfélemlítésére telepítéseket hajtott végre... főleg a határon és a színmagyar települések szomszédságában... Be-
vonuló csapataink véget vetettek uralmuknak, de ők veszélyeztetve látják jogtalanul szerzett vagyonukat, így semmi vesztenivalójuk
nem lévén, bosszúból tovább folytatják a kilátástalan harcot...”⁴²

Horváth László, a bácskai tisztogatást végző IV. hadtest parancs-
noka április 17-én rendeletet adott ki az akcióval kapcsolatban. Miut-
tán felsorolta a csetnik parancsnokságok helyét, a tagok létszámát,
felhívta az alakulatok figyelmét, hogy „Magyarországgal ellenséges
csoportként” számoljanak a „szerb érzelmű lakossággal”. Horváth
szerint minden, 1918 után Bácskában letelepedett lakos ehhez a cso-
porthoz tartozik. Külön hangsúlyozta a dobrovoljac községekben a
tisztogatás fontosságát, hiszen azokban több tízezer „ellenséges
elemről” volt szó. A katonai vezetés biztosra vette, hogy az angolok
„ügynökeiket egy esetleges német lerohanás esetére Szabadkán,
mint központtal letelepítették”. Az angol ügynököket Horváth szerint
„elsősorban a zsidóság között, illetve velük harmóniában lévő ele-
mek között kell keresni”. Mivel a bevonulás előtt – folytatódik a ren-
delet – a lefogott kommunistákat szabadlábba helyezték, ez a csoport
„minden bizonnyal támogatja a csetnikek működését”.

Gorondy-Novák a következőkben jelölte meg a végrehajtás legfon-
tosabb feladatait: a szerb szabadcsapatok búvóhelyeinek „legalapo-
sabb” megtisztítása, a menekülés útjának elvágása, s végül a jugo-
szláv hadsereg szétszórta, esetleg elrejtett hadfelszerelésének s még

⁴¹ Reggeli Újság (Újvidék), 1941. ápr. 20.

⁴² HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-26/I. b. Muzej Vojvodine arhivska zbirka
(a továbbiakban: MV AZ). reg. br. 1/3.

bujkáló tagjainak felkutatása.⁴³ Az akció valóban katonai feladatai tehát csak utolsósorban, mintegy mellékesen vetődtek fel.

A pacifikálásban a katonaság, a csendőrség és a katonai kémelhárítás vett részt. A parancs szerint „csak egészen erélyes intézkedésekkel lehet gátat vetni ezen szabadcsapatok és felelőtlen fanatikusszerb elemek garázdálkodásának”. Ezért a fegyverrel ellenállókat a helyszínen kellett felkoncolni, a többi „gyanús elemet” pedig internálótáborba zárták.

A „nagyobb objektivitás” miatt igénybe vették a „megbízható helyi lakosság” szolgálatait. Így jutottak a bevonulást követő napokban nagy szerephez, különösen a városokban, az ún. *ötös és tízes bizottságok*. Zomborban például a város katonai vezetője, Szendrey Ágoston tábornok Deák Leót, a későbbi Bács-Bodrog megyei főispánt bízta meg az ötös bizottság megalakításával. Itt is, máshol is feladatuk alapvetően az volt, hogy adatokat szolgáltatassanak a katonai vezetésnek egyes személyek megbízhatóságáról, vagyis arról, ki hogyan viselkedett a jugoszláv időkben a magyarsággal. Hasonló szerepet játszott a Kramer Gyula vezette Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség, későbbi nevén Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség is. A DMKSZ, háttérbe szorítva a rövid életű ötös bizottságokat, monopolhelyzetbe került az ún. hűségigazolások gyártásában, amely előfeltételét képezte például a közhivatalok betöltésének, az állampolgárság elnyerésének vagy éppen az internálótáborok kapuit nyitotta meg.⁴⁴

A tisztogató műveletek során a hűségigazolvánnyal rendelkező magyarok és a Kulturbund tagjai szabadon mozoghattak. A német nemzetiségűekkel való újabb összetűzést elhárítandó Gorondy-Novák figyelmeztette a csapatokat: aki a német zászló kitűzését megakadályozza, a németül beszélőkre megjegyzéseket tesz, azt szigorúan felelősségre fogja vonni. A pacifikáló módszer részét képezte a túszedés is. A túszok általában egy-egy helység tekintélyesebb polgáraiból kerültek ki, s rendzavarás esetén kivégzés várt rájuk.⁴⁵

„Végso eszközként” alkalmazni lehetett egyes községek kiürítését is. „Ilyen esetekben a lakosságot a községtől távolabb eső nyílt helyen kell táboroztatni – szólt az utasítás –, katonai erővel (golyószóró és géppuska) körülvenni, néhány napon át akár étlen-szomjan is együtt tartani. Tömeges internálástól sem kell visszariadni. A hely-

⁴³ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-37/I. b.

⁴⁴ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PIL), Mikrofilm F. 634.

⁴⁵ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-19/I. a. – 29/I. a.

ségek kiürítése esetén – az előírások szerint – a magyar, német és megbízható más nemzetiségű (nem zsidó) egyéneket megkülönböztető bánásmódban kell részesíteni és a helységekbe azonnal vissza kell engedni.” Megbízhatatlan nemzetiségek, azaz a szerbek esetén csak az aggokra, a „kétségkívül súlyos betegekre” és a kisgyermekre lehetett tekintettel lenni.⁴⁶

Április 15-ei hatállyal Werth elrendelte a visszafoglalt területeken a rögtönítélő bíraskodást. Eszerint kötél általi halállal volt sújtható az a polgári személy, akit gyilkosság, szándékos emberölés, robbanószer készítése, készíttetése, beszerzése, beszereztetése, tartása, tartatása, hatóság ellen elkövetett fegyveres erőszak, felségsértés, lázadás stb. bűnében találtak bűnösnek.⁴⁷

A pacifikálókörzetek parancsnokai pontos tervet készítettek az akció lebonyolítására, amelyet 3–5 nap alatt kellett befejezniük. „Alapos” felderítést is végeztek, amely a terepfelderítés mellett elsősorban, helyenként pedig kizárólag a „megbízható” lakosság kikérdezését jelentette. Mivel tartottak a zendülésektől, a tömeges szökésektől, mindent a legnagyobb titoktartás mellett készítettek elő. Még „a legmegbízhatóbb” polgárok sem értesülhettek az előkészületek, az információszerzés céljáról, s a legénység, valamint az alsóbb katonai vezetés is csak a „legszükségesebb” mértékben.

A bevonulás első napjainak zűrzavarából okulva elkészült az egyes csapattestekre vonatkozó együttműködési terv is, s megszervezték az utánpótlás zavartalan szállítását. Kijelölték egy-egy körzet ideiglenes gyűjtőtáborának helyét és gondoskodtak a foglyok, a zsákmányolt hadianyag őrzéséről is. Ilyen ideiglenes gyűjtőtáborokat állítottak fel Újvidéken, Szabadkán, Bácsstopolyán (Bačka Topola), Zomborban, Hódságon (Odžaci) stb.

Április 17-én kijelölték az akcióban részt vevő csapatokat. A Duna főága mentén a 10. gyalogosdandár, ettől délre a 12. dandár hajtotta végre a pacifikálást.⁴⁸

Az akció április 18-án délben megindult, bár a „megbízhatatlan egyének” községenkénti kimutatását a csapatparancsnokok csak másnap kapták meg.

A táborokba hurcoltak pontos számát nem ismerjük, de a pacifikálás után, még májusban is, az ideiglenes, mozgó gyűjtőtáborokban

⁴⁶ Uo. 1941-1/c.

⁴⁷ HL VKF 1941-4-431. A rendelet április 17-én jelent meg, de visszamenőleg, április 15-étől volt hatályban.

⁴⁸ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-31/I. a.; 22/I. b.

10 459 dobrovoljác, zsidó és ún. nemzethűségi szempontból gyanús délvidéki internált volt.⁴⁹ Kitelepítésükre a későbbiekben még kite-rünk.

A trianoni határban megjelölt záróvonal biztonságosan zárta el az utat az ország belsejébe utazni szándékozók előtt, a bizalmatlansággal szemben azonban hatástalannak bizonyult. Soha fel nem derített kör-
ülmények között áprilisban meggyilkolták a trianoni határvonal északi oldalán lévő Hercegszántó görögkeleti lelkészét, Miloš Apícot. Zubkovics György budai görögkeleti szerb püspök nemcsak Apíc ügyében kényszerült tiltakozni a belügyminiszternél, de számos hercegszántói, battonyai szerb letartóztatása, több görögkeleti lelkész, egyházi tanító és tanfelügyelő internálása miatt is.⁵⁰

A tisztogatási műveletek befejezése után Horváth tábornok megelégedésének adott kifejezést, mert „fesztes rendet és céltudatos munkát” észlelt. Ugyanakkor már április 24-én, közvetlenül az akció befejezése után beismerte, hogy válogatás nélkül fogták el és internálták a lakos-ságot. Horváth arra szólította fel egységeit, hogy „nagyobb céltudatos-sággal és megfontoltsággal” folytassák a megkezdett munkát.⁵¹

Gorondy-Novák altábornagy 1941. április 21-én a 3. hadsereg kö-telékéből kiváló seregtesteket és alakulatokat dicséretben részesítet-te: „Az ősi, magyar katonaerényekhez méltó működésével tiszt, al-tiszt és honvéd hozzájárult a 3. hadsereg sikeres harcainak megvívá-sához, illetve a Tisza–Duna-köze gyors megszállásához.”⁵²

Bolla Lajos belgrádi magyar ideiglenes ügyvivő 1941. október 27-ei jelentésében tolmácsolta Bárdossynak a belgrádi német követ-ség és katonai körök elismerését. Bácska megszállása a németek sze-rint – írta – „iskolapéldája lehetne annak, hogyan kell egy elfoglalt tartományban a rendet és békét helyreállítani”.⁵³

Különösen a régi államapparátus, tanárok, tanítók, ügyvédek, új-ságírók stb. Délvidékről történő eltávolítására használták fel az ún.

⁴⁹ PIL F. 815/1 HL 1941-51/I. a.; 30/I. a.; 27/I. b.; 28/I. b.; 24/I. b.

⁵⁰ MOL K-149. BM res. 1941-1-9400. A nyomozást Apíc meggyilkolásának ügyé-ben személyesen a délvidéki katonai közigazgatás parancsnoka irányította. Mivel a nyomozati anyagot nem találtuk meg, a körülményeket nem tudtuk rekonstru-álni. Zubkovics budai görögkeleti püspök beadványa azonban sejteni engedi, hogy politikai jellegű gyilkosságról lehetett szó.

⁵¹ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. A IV. hadtest parancsnokság 4. sz. biz. had-testparancsnoksági parancsa. 1941. ápr. 24.

⁵² Uo. 1941-107/I. a.

⁵³ MOL K-63. Küm. pol. 1941-16/7-6727.

önkéntes távozás rendszerét. Tanúk jelenlétében íratlak alá az „önkéntes távozókkal” olyan nyilatkozatot, hogy saját akaratukból örökre elhagyják Magyarország területét, és a magyar állammal szemben semmiféle anyagi követelésük nincs. Többségük a Bánátba távozott, ingóságait magukkal vihatték. Az ily módon távozók pontos számát nem tudjuk, egyetlen helység ilyen jellegű adatai ismertek. Óbecséről (Stari Bečej) 1941–1943 között 217 fő hagyta el az országot.⁵⁴

Ebben az egyszólamú kórusban emelte fel intő szavát Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselő, aki már Jugoszlávia megtámadásának napján, április 11-én levelet írt Bárdossy miniszterelnöknek. Ebben – többek között – éles hangon elmarasztalta a kormányt, mert német nyomásra megszegte a magyar–jugoszláv egyezményt, bírálta a kormányzó kiáltványának szerencsétlen megfogalmazását, hiszen – írta – a két nép között megkötött szerződést „legalább eszmeileg továbbra is fennállónak kellene tekintenünk, s ahhoz szabnunk politikai magatartásunkat. Szerinte – mint a memorandumhoz írott kísérőlevélben megfogalmazta – a Jugoszlávia elleni akciót „elháríthatatlan békecsináló megszállásnak kellett volna feltüntetni, távol minden szorosabb katonai színezettől”. Figyelmeztetett arra is, hogy a magyar–jugoszláv barátsági szerződés „szellemének és értelmének fokozott hangsúlyozásával lehetne ellensúlyozni akciónk ódiumát és esetleges veszedelmes kockázatait”.

Felhívta a miniszterelnök figyelmét arra is, hogy a „bátor szerb néppel” szemben nem lehet a „fogat fogért” rövidlátó politikáját folytatni. Magyarország érdeke, becsülete azt kívánja, hogy a visszaszátolt területeken közeledjen a két nép, s az ottani kormánybiztos „igazi, nagylelkű kulturált magyar ember” kell legyen. Felhívta Bárdossy figyelmét arra is, hogy a bevonulás napjaiban az első világháború alatt a „budapesti söpredék” által énekelt háborús uszító dalt, a „Megállj, megállj kutya Szerbia” kezdetű játszották.⁵⁵

A bevonulás és pacifikálás egyúttal Magyarország nemzetiségpolitikájának nyitányát is jelentette a Délvidéken. Ennek elsődleges célja a jugoszláv földreform és telepítések megsemmisítése, egy új, rendszerhű telepesréteg kialakítása és a terület nemzetiösszetételének korrigálása volt. De már kezdettől fogva magában foglalta az

⁵⁴ Aleksandar Kasaš: i. m. 44.

⁵⁵ Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 121–122., valamint Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. Összeállította Juhász Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982 (a továbbiakban: DIMK). V. k. 726. sz. irat 1040–1041.

együtműködés gondolatát az „őslakos”, azaz 1918 előtt is itt lakó szerbekkel. A magyarság kisebbségből ismét az államalkotó nemzet tagja lett, s az elszenvedett sérelmekért kompenzációt: állást, földet, iskolát, társadalmi megbecsülést, sőt előnyöket várt el. Az impériumváltás első napjaiban alapvetően két tényező határozta meg az itt lakó, immáron ismét kisebbségi sorba került szláv, főleg szerb lakosság sorsát: a magyar kormány nemzetpolitikai irányelvei, amelyeket sajátos eszközeivel a hadsereg közvetített és realizált, valamint a fontos politikai szerephez jutott helyi magyarság magatartása.

Mint láttuk, a katonaság és személyesen Werth Henrik vette át a „főhatalom” gyakorlását, s a hadsereg egy időre szinte kizárólagos katonai-politikai tényezővé vált a Délvidéken.⁵⁶

⁵⁶ A polgári közigazgatástól való függetlenséget hangsúlyozandó Heszlényi szállásmester április 18-án érvénytelennek minősített minden olyan, a déli területekre vonatkozó rendelkezést, amely nem a szállásmesteri, illetve a déli katonai közigazgatási csoporttól érkezett. HIL VKF 1941-1/el. 3. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 18.

A magyar katonai közigazgatás kiépülése és a nemzetiségpolitika kezdetei

A katonai közigazgatás feladatát már a korábbi visszacsatolások alkalmával is abban jelölték meg, hogy készítse elő az áttérést a csehszlovák, a román, ezúttal pedig a jugoszláv közigazgatásról a magyar polgári közigazgatásra.

A Délvidék visszacsatolásának jellegéből fakadt, hogy ez alkalommal a katonai közigazgatás kiépítése és működtetése két, jól elkülöníthető szakaszra tagolódott. Az első szakasz, az ún. *szükségszerű* katonai közigazgatás április 30-áig tartott. Feladata a szóban forgó területek katonai elfoglalása, s mint láttuk, reguláris ellenállás híján minden potenciális ellenállás elfojtása, a nemzetiségek elleni „tisztogási akció”, azaz az internálás végrehajtása volt.

Az igazgatási szervezet felépítése, mint Werth megfogalmazta, a „működő hadsereg érdekeit a legmesszebbmenő módon szolgálta”. Az első fokú katonai közigazgatási hatóságot a járási, városi katonai parancsnokok képviselték. Újvidék városparancsnoka például Bajor Ferenc volt. Személyes utasítására a város elfoglalásakor az újvidéki 4600 fős zsidó közösségnek negyvennyolc óra alatt 5 millió pengő hadisarcot kellett összegyűjtenie. A pénzt április 19-én azzal az indokkal követelték a hitközségtől, hogy jó két évtizedig nem fizettek adót a magyar államnak, ezért ezt visszamenőleg tegyék meg. Bajor az ügyben ellene később, 1942-ben lefolytatott nyomozás során, amelynek eredményeként letartóztatták, lefokozták és kétévi börtönre ítélték, azt állította, hogy az újvidéki zsidók afeletti örömben, hogy „a magyar hadsereg megszabadította őket a szerb zsarnokságtól”, önként ajánlották fel a pénzt.⁵⁷ A zombori zsidóktól „korábbi bűneikért” követeltek ugyancsak 5 millió pengőt, mivel „túlságosan” lojálisak voltak a jugoszláv államhoz. Katonai források azt állítják, hogy lojalitásuk kifejezéséül önként ajánlották fel a pénzt a város fejlesztéséhez, mivel „lelkiismeret-furdalásuk volt” korábbi lojalitásuk miatt, és ők szervezték a zombori csetnik ellenállást.⁵⁸

⁵⁷ HL VFK 1942-1-5006/el. Bajornál a házkutatás során egy több száz fényképet tartalmazó pornográf albumot találtak, amelyben ő szerepelt. Bajort Szálasi hatalomra jutása után rehabilitálták. A jugoszlávok a háború után háborús bűnös-ként kivégezték. *Kádár Gyula*: i. m. 378–379.

⁵⁸ MV AZ mađarska vojska 2/140.

Zomborban Szendrey Ágoston tábornok, Szabadkán Bittó Dezső vezérőrnagy vezette a városi katonai parancsnokságot. Összesen 5 városi és 17 járási parancsnokságot állítottak fel. Ezeket a déli hadsereg katonai közigazgatási csoportjának rendelték alá, amelynek vezetője Novákovits Béla altábornagy lett. Novákovits közvetlen fellettese a 3. magyar hadsereg parancsnoka, Gorondy-Novák Elemér volt. A katonai közigazgatás csúcsát a Werthnek közvetlenül alárendelt szállásmesteri csoport alkotta, melynek élén ekkor Heszlényi József tábornok állt. Maga Werth egyenesen Horthynak volt alárendelve. A vármegyei hatóságoknak megfelelő katonai szervek felállítására nem került sor. A szállásmesteri csoporton belül katonai közigazgatási osztály és hadbiztosság működött. A katonai közigazgatási osztály igazgatási és iparügyi kérdésekkel foglalkozott, a hadbiztosságnak a közellátás, a közéletmezés és az árszabályozás feladatait kellett megoldania. A hadsereg közigazgatási csoportparancsnokságának tagozódása azonos volt a szállásmesteri csoportéval.⁵⁹

A katonai közigazgatás személyi állományának zömét hivatásos, illetve reaktivált katonák alkották. Elsősorban azokat osztották be ilyen feladatra, akik az erdélyi katonai közigazgatás idején szereztek tapasztalatokat. Helyi ismereteik szinte egyáltalán nem voltak, bár Novákovits altábornagy délvidéki származású volt és jól beszélt szerbül. A Délvidék kevert nemzetiségi viszonyaiból fakadó speciális helyzetre a hadvezetés sem készítette fel őket. Werth egyik összefoglaló jelentésében elismerte, hogy „alig két hét múlva” kapták kézhez a vaskos, több mint 400 oldalas, a terület sajátos helyzetét, viszonyait összefoglaló anyagot. Addig csak az ottanitól igencsak eltérő gazdasági, társadalmi és nemzetiségi viszonyokat tükröző erdélyi „egységcsomag” állt rendelkezésükre.⁶⁰

Nyilván ezért is érte meglepetésként a bevonuló csapatokat, hogy a Délvidék nemzetiségei már nem voltak azonosak a politikai köztudatban „hűségesnek, ragaszkodónak” megmaradt régebbi nemzetiségekkel. Balla Pál, a miniszterelnökség nemzetiségi osztályának egyik vezető munkatársa később így írt: „Csalódtunk, amikor a vizszacsatolás után olyan értesüléseket kaptunk, hogy közülük egyik-másik csapataink bevonulásakor a magyarsággal többé-kevésbé idegenül állott szemben, jövő boldogulásuk útját már nem a magyarsággal való szoros együttműködésben látta, hanem népi öntudatában

⁵⁹ HL VKF 1941-1-5700/el. 1941-1/el. 1. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 11., valamint MOL K-63. Küm. pol. 1941-16/7-2397.

⁶⁰ HL VKF 1941-1-5700/el.

megerősödve és a magyarságtól elkülönülve lelkesedés nélkül, sőt valljuk meg, helyenként bizonyos csalódottsággal fogadta a magyar impérium visszaállításának tényét.”⁶¹

Az április 17-ei jugoszláv fegyverletétel és az elfoglalt területeken végrehajtott „tisztogató hadműveletek” után Werth elérkezettnek látta az időt az ún. *rendszeres* katonai közigazgatás bevezetésére. Április 30-án kelt bizalmas katonai közigazgatási parancsában azzal indokolta döntését, hogy a „megváltozott katonai helyzet és a harc-térnek Magyarország határaitól messzebbre való eltávolodása” tette azt lehetővé.⁶²

A katonai közigazgatás második szakasza együtt járt a megszálló csapatok közigazgatási feladatainak háttérbe szorulásával. Ennek azonban csak fokozatosan szereztek érvényt. Werthnek még május 14-én is arra kellett figyelmeztetnie a csapatokat, hogy közigazgatási természetű feladatokat, például internálásokat többé nem hajthat-nak végre, ilyen jellegű intézkedésekben csak mint karhatalom vehetnek részt.⁶³

A rendszeres katonai közigazgatás bevezetésével párhuzamosan személyi és szervezeti változtatásokra is sor került a katonai közigaz-gatáson belül. A szervezeti változás voltaképpen azt jelentette, hogy az igazgatási alosztály helyett polgári csoport alakult Fráter Iván belügyminisztériumi tanácsos vezetésével. Egyúttal a szállásmesteri csoporton belül az egyes osztályok ügyköre kibővült, illetve módosult. A katonai közigazgatási osztályhoz tartozott az általános elvi irányítás, a karhatalom, a csendőrség, a katonai elhárítás, az utazási és menekültügyek, a személyi kérdések és a propaganda. Az újonnan alakult polgári csoport átvette a belügyi, a pénzügyi, a tanügyi, a földművelésügyi, az igazságügyi és a szállítási feladatok irányítását. Az ipari osztály lényegében változatlan maradt. Továbbra is a had-biztosság kezében maradt a közellátás, a közéletelmezés és az árszabá-lyozás. Az egyes osztályok vezérkari tisztek útján álltak kapcsolatban a szállásmesterrel. Heszlényit Decleva Zoltán altábornagy váltotta fel a szállásmesteri csoport élén.⁶⁴

Ezek az intézkedések kétségtől a helyzet konszolidációjának irányába mutattak, az uniformisok között megjelenő polgári viselet pe-

⁶¹ Balla Pál: A visszacsatolt Délvidék nemzetiségi viszonyai. *Láthatár*, 1942. 10. sz. 261.

⁶² HL VKF 1941-1/el. 8. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 30.

⁶³ HL VKF 1941-1-5192/el.

⁶⁴ HL VKF 1941-1/el. 8. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 30.

dig azt jelezte, hogy hamarosan áttérnek a polgári közigazgatásra. A rendszeres katonai közigazgatás bevezetésével megkezdődött a visszafoglalt területek életének beillesztési folyamata az anyaországába.

Werth május közepén tett zombori csapatszemléje után nyugdíjazták Horváth László altábornagyot, Török Béla és Peterdy Pál tábornokokat, valamint négy ezredparancsnokot. Nyugdíjazásukat azzal indokolták, hogy csapataik pánikba estek, és fegyelmetlenül viselkedtek a bevonulás alkalmával.⁶⁵

Werth, mint láttuk, április 11-én az egész visszafoglalt területre rendelte el a katonai közigazgatás bevezetését. A Muraközre vonatkozó horvát igények azonban szándékainak módosítására kényszerítették a kormányt és a vezérkart. Az április 13-ai minisztertanács, amely német kérésre a gyorshadtest magyar határon túli bevetéséről is döntött, már úgy foglalt állást, hogy a muraközi bevonulásnak „ne legyen az a jellege, mintha e területet egyszer s mindenkorra el akarnók foglalni”. Ezért a terület megszállásának „tisztán katonai” jellegét kívánták hangsúlyozni.

A muraközi katonai közigazgatás bevezetésének elhalasztására a magyar kormányt nemcsak a nyitva maradt magyar-horvát határkérdés késztette, hanem – mint Bárdossy mondta – a németek miatt is „nagy tapintattal” kellett kezelniük az ügyet. A miniszterelnök értesülései szerint ugyanis a zágrábi német népcsoport egyik vezetője úgy nyilatkozott Kvaternik ideiglenes államfő előtt, hogy Magyarországon a németek akarata ellenére szállta meg a Muraközt. A katonai jelleg hangsúlyozásával azt is el akarták kerülni, hogy nehéz helyzetbe hozzák a horvát kormányt, melynek „bizonyára erős belső ellenállást is le kell küzdenie, hogy hatalmát elismertesse és megalapozhassa”. Bárdossy nemcsak a horvátok, de a magyar közvélemény előtt sem kívánta a muraközi bevonulást befejezett tényként beállítani. Mint mondta, már csak azért sem, mert a magyar kormány „igen nehéz helyzetbe jutna a magyar közvélemény előtt, ha most ünnepélyes fogadtatások és fellobogózás mellett történő bevonulásunk után később esetleg onnan ki kellene vonulnunk”.⁶⁶ Utasította a sajátot is, hogy ne foglalkozzanak a muraközi megszállással.

⁶⁵ MV AZ MK 2. reg. br. 140.

⁶⁶ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. ápr. 13. Keresztes-Fischer és Bánffy határozott tiltakozása ellenére a magyar kormány mégis beleegyezett, hogy korlátozott számú magyar egységek átlépjék a Duna vonalát. Bárdossy úgy reflektált Keresztes-Fischer és Bánffy aggodalmaira, hogy nem szeretné, ha e kérés kapcsán kiéleződ-

Két és fél hónappal később maga Bárdossy sürgette a kormány óvatos magatartásának felülvizsgálatát. Július 8-án, a minisztertanács ülésén bejelentette: itt az ideje „minden önmagunkkal szemben alkalmazott korlátozást félretéve” bevezetni a katonai közigazgatást, és bevonni ezt a területet is a magyar államigazgatás körébe. E lépés megtételének szükségességét a miniszterelnök a nyugalom és a rend biztosításával, s az egyre terjedő kommunista propaganda elleni határozott fellépéssel indokolta.⁶⁷ Valójában a horvátoknak a határkérdés rendezése során tanúsított halogató magatartása miatt, annak retorziójaként került rá sor. Éppen ezt megelőzően közölték Berlinnel, hogy a magyar–horvát határtárgyalások holtpontra jutottak, s ezért magyar katonai közigazgatást vezetnek be a Muraközben. Bárdossy utasította Sztójayt, hogy a magyar lépés indoklásakor hivatkozzon Hitlernek az ezeréves határookra vonatkozó kijelentésére, és hangsúlyozza, hogy Horthy csak „igen nehezen tudta magát elhatározni”, hogy a murántúli négy települést Németországnak átadja.⁶⁸

Másnap, július 9-én Timár Zsigmond ezredes, Csáktornya katonai parancsnoka a következő hirdetményt tette közzé: „A magyar királyi honvédség főparancsnokának rendeletére a csáktornyai és perlaki kerületekben ma éjjel 0.00 órakor katonai közigazgatás lépett érvénybe. Ezáltal a Muraköz végleg és örökre visszatér Magyarországhoz. Felszólítom a lakosságot, hogy ezen örvendetes napnak megfelelően a magyar anyaország zászlajának kitűzésével fejezze ki örömét. Figyelmeztetem a városok és falvak lakóit, viselkedjenek nyugodtan és tisztességtudóan, mert minden rendbontást a legélesebb eszközökkel fogok megakadályozni.”⁶⁹

ne Magyarország és Németország viszonya, mert „messzemenő érdekeinket csak úgy tudjuk biztosítani, illetve védeni, ha nem keltünk bizalmatlanságot segítségi készségünk iránt. Nem szabad elfelednünk, hogy kísért az orosz veszély. Románia pedig állandó terveket sző Észak-Erdély visszaszerzéséért. Ugyanakkor pedig a horvátországi németek már kezdik hangoztatni, hogy a Bácskában horvátok is vannak. Tehát a legközelebbi jövőben fokozott mértékben rá lehetünk utalva a németek támogatására és ezt nem szabad most bizalmatlanság keltésével eljátszanunk.”

⁶⁷ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. júl. 8.

⁶⁸ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt és Juhász Gyula. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986 (a továbbiakban: WIL). 431. sz. irat, 600–601. A németek a Muraszombattól (Murska Sobota) nyugatra lévő Seregházát (Serdica), a Széchenyi-kúti (Petanc-forrás) és a korongi (Krog) kiszögellést, majd pedig a seregházi határ Rottenberg-dűlőjét követelték vissza. HL HM 1941-1/a-38126/el.

⁶⁹ WIL 424. sz. irat, 603–604.

Másnap, július 10-én Mladen Lorković horvát külügyminiszter éles hangú tiltakozó jegyzéket adott át Marosy Ferenc zágrábi magyar követnek. Lorković a tiltakozást eljuttatta Heribert Troll-Obergfall zágrábi német ideiglenes ügyvivőnek, az olasz, a szlovák és a román kormánynak.

A horvát jegyzék nem a magyar kormány, hanem Timár számlájára írta az eseményeket, és határozottan leszögezte, hogy a Muraköz a „horvát népi terület részét képezi”, évszázadokon át Horvátországhoz tartozott, és „a jugoszláv állam letűnésének pillanatában is Horvátország részét képezte”. Végül kérték a magyar kormánytól annak tisztázását, helyesli-e a vezérkar nevében eljáró ezredes tevékenységét, s azt érvényesnek tekinti-e.⁷⁰

A horvát kormány határozott német és olasz lépéseket sürgetett Magyarországgal szemben – sikertelenül. Német és olasz támogatás híján be kellett érniük azzal, hogy a magyar követ útlevelének bevonásával fenyegetőztek, és határozatot léptettek életbe.⁷¹ A magyar kormány igyekezett megnyugtatni a horvátokat, s Timár kijelentését, miszerint a katonai közigazgatás bevezetése egyet jelent Muraköz Magyarországhoz történő csatolásával, „önkéntes ügyetlenségnek” minősítették. A jogi helyzetben semmi nem változott – érveltek –, csak az eddigi tisztviselőket magyar hivatalnokok váltották fel.⁷² A magyar kormány álláspontja szerint a Muraköznel a Dráva képezte a magyar államhatárt, a Mura pedig a magyar közigazgatási határt. Ez azt jelentette, hogy a Muraköz feletti magyar szuverenitást vitán felülinek tartották, de a közigazgatást átmenetileg átengedték a horvát hatóságoknak.

A katonai közigazgatás bevezetése, mint láttuk, korántsem Timár egyéni kezdeményezése volt, hanem a magyar kormány döntése alapján rendelte el a vezérkar főnöke. A Timár által szerkesztett kiáltvány azonban nyíltan kikürtölte azt, amit a kormány takargatni igyekezett: a katonai közigazgatás bevezetésének valódi célját. Nem a lényegét, csupán a formát tekintve volt tehát ellentét e kérdésben a kormány és a katonai vezetés között.

Az erőteljes horvát tiltakozás miatt, de főként azért, hogy a Muraköz kérdésében tanúsított német jóindulatot megőrizték, külön irányelveket dolgoztak ki a katonai közigazgatási hatóságok maga-

⁷⁰ Uo.; *Hrvatski narod*, 1941. júl. 10.

⁷¹ ZDNOR XII/1. 74. sz. irat, 190–191.

⁷² A magyar válaszijegyzéket nem találtuk meg. Lényegét azonban Vörnle és Erdmannsdorf július 17-ei beszélgetése tartalmazza. WIL 426. sz. irat, 805.

tartására. Az erről szóló bizalmas katonai közigazgatási parancs le-
szögezte, hogy minden eddig megjelent rendelkezés érvényes a Mu-
raközre is, de emellett számos módosító utasítás lép életbe. Így pél-
dául egy időre szigorúan megtiltották a bevándoroltak és telepések
kiutasítását, valamint a korábbi politikai magatartás miatti megtorló
eljárásokat. Ugyanakkor a „kifejezetten magyarellenesszláv szemé-
lyeket” rendőri felügyelet alá helyezték. Ennek következtében a Mu-
raközben a Bácskához és a baranyai háromszöghöz viszonyítva lé-
nyegesen kevesebb internálásra került sor. Májusig 80 személyt in-
ternáltak, mert a Muraköznek Horvátországhoz való csatolása mel-
lett „izgattak”. Korábbi politikai magatartás miatt viszont csak elvét-
ve került sor retorziókra.⁷³

Amíg korábban a horvát zászló használatát is engedélyezték, a ka-
tonai közigazgatás ezt betiltotta. Az esetleges rendbontások letörésé-
vel kapcsolatban hangsúlyozták, hogy még az ilyen esetekben is „ke-
rültni kell minden kegyetlenkedést”, a „horvát öntudat” megsértését.
A vezérkar egyúttal utasította a járási katonai parancsnokokat, hogy a
lakossággal horvátul érintkezzenek, s ha szükséges, gondoskodjanak
tolmácsról. A volt jugoszláv tisztviselőkkel tapintatosan bánjanak, s
ha államhűségi nyilatkozatot tettek, a „nagyszerb meggyőződésű”
tisztviselők kivételével továbbra is alkalmazhatják őket. Az ellen sem
emeltek kifogást, hogy a helyi hatóságok horvátul tegyék meg felter-
jesztéseiket, csak azt kérték, hogy a magyar fordítást is csatolják hoz-
zájuk. Még a csetnik szervezetek tagjainál is engedményeket tettek.
Ha ugyanis oda valaki, úgymond, kényszerből lépett be, nem lehetett
internálni. Számos horvát nyelvű lapot továbbra is engedélyeztek, míg
a Bácskában valamennyi szerb lapot és a baloldalinak minősített ma-
gyar újságokat, folyóiratokat betiltották. Eltérően a bácskai és a bara-
nyai katonai közigazgatás felépítésétől, a muraközi első fokú szervek,
azaz a csáktornyai és perlaki (Prelog) járási katonai parancsnokságok
közvetlenül a VKF szállásmesteri csoportjához tartoztak.⁷⁴

A katonai közigazgatás muraközi és bácskai, baranyai bevezetése,
a horvátokkal és szerbekkel kapcsolatos politikai különbségtétel ösz-
szefüggött az egyes nációk Jugoszláviában játszott szerepével, illet-
ve Budapest külpolitikai megfontolásaival. A magyar kormány biztos
határok híján óvatosabb, toleránsabb politikával igyekezett meg-

⁷³ HL VKF-1/el. 30. sz. Biz. kat. közg. parancs. 1941. júl. 9.; HL HM 1941-21-
30 769/el.

⁷⁴ HL VKF-1/el. 30. sz. Biz. kat. közg. parancs. 1941. júl. 9.

nyerni a horvát többségű Muraköz lakosságának támogatását, vagy legalábbis elérni passzivitását. Joggal feltételezték azt is, hogy Jugoszlávia helyreállításának a szerbek körében nagyobb bázisa lehet, lojalitásuk a magyar államhoz nem eleve adott. Míg a leigázott Szerbia felől a szerbek elleni atrocitások miatt semmiféle nemzetközi bonyodalomtól nem tartottak, az usztasa Horvátország jóindulatát a vitás kérdések ellenére és kedvező megoldásuk érdekében biztosítani akarták.

A jugoszláv telepések és az ún. bevándoroltak kitelepítése

Mint láttuk, a bevonuló csapatok már a támadás megindulásakor, április 11-én azt a parancsot kapták, hogy minden bevándoroltat és telepest, tehát nem csak a dobrovoljácokat, ki kell utasítani az ország területéről. Bárdossy ezt jóval finomabban, de lényegében ugyanazt hangsúlyozva így fogalmazta meg: „Az idegen impériumok alatt jogtalanul, sokszor erőszakkal szerzett javak, hasznok és előnyök sohasem lehetnek a kisebbségi jogvédelem tárgyai.”⁷⁵

Bevándoroltnak, telepesnek azokat a „nem őslakókat” tekintették, akik 1918. október 31. után települtek le a Délvidéken. S bár Werth parancsa nem tért ki arra, hogyan kell a parancsot végrehajtani, a horvátokkal kapcsolatos barátságos bánásmód hangsúlyozása, valamint a jugoszláv telepítések földrajzi megoszlása egyértelművé tette, hogy az a bácskai és a baranyai dobrovoljácokra, betelepültekre vonatkozik elsősorban, a Muraközre és a Muravidékre egyelőre nem.

Mint láttuk, a Bácskában 6175, más adatok szerint 6912 dobrovoljác családot telepítettek le, mintegy 53 465 kat. hold területre, a baranyai háromszögben pedig 235 családot, ezek 5927 kat. hold földet birtokoltak. A Muravidéken és a Muraközben egyébként is elenyésző számú, szlovén, illetve horvát telepítésre került sor, szerbek nem voltak az ottani telepések között.

A kiutasítottak, elfogottak sorsa közös volt: kezdetben áttették őket a határon, illetve az említett ideiglenes gyűjtőtáborokba kerültek. Később a Szerbiát megszálló csapatok parancsnoksága és a horvát kormány tiltakozása, illetve az időközben meginduló bukovinai székel, valamint a vitézi telepítések miatt más internálótáborokba viték őket, s megindultak az átvételüket célzó tárgyalások.

Az internálás általános elveit és szabályait a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács *Irányelvek az internáltakkal való eljárásra* című, 1939-es keltezésű, 1940 októberében módosított rendelete tartalmazta. Az 1939-es szövegezés szerint azt lehetett internálni, aki a „közrend és közbiztonság, vagy más fontos állami érdek szempontjából aggályos, vagy gazdasági okból káros működést fejt ki” (a kiemelés tőlem – S. E.). Az 1940-es módosítás kibővítette az internálhatók körét a nemzetvédelmi, politikai és egyéb okokból *megbízhatatlan* egyénekre, el-

⁷⁵ Bárdossy László: *Magyarságunk és a nemzetiségek. Láthatár*, 1942. 1. sz. 1.

hagyva a nemkívánatos tevékenység korábbi kritériumaként szereplő „működés” szót, és a hadműveleti és katonai közigazgatás alatt álló területeken a katonai hatóságok körébe utalta az internálások végrehajtását.⁷⁶ Az 1941. április 15-ei belügyminiszteri rendelet a magyar állampolgárságú, azaz a trianoni Magyarország területén élő szerbek internálását szabályozta. Eszerint azok a szerbek, akik „szerb vonatkozásban politikai érdekeltséggel bírnak és akiknek eddigi magatartása és egyénisége tápot ad annak a gyanúnak, hogy olyan cselekményeket készülnek elkövetni, amelyek állambiztonsági vagy katonai szempontból károsak – internáltassanak”. Internálni kellett mindazokat a szerb anyanyelvűeket és szerb érzelműeket is – folytatódik a rendelet –, akiket a rendőrhatóságok „aggályosnak” találhatnak. Tehát ez az újabb rendelet sem kötötte az internálást tevélegességhez, elegendő volt a „gyanús” szándék. Ennek alapján lettek „szerb érdekeltségűek” a nem Délvidékhez tartozó battonyai szerbek, a szegedi görögkeleti lelkész, Gruncsics Milán és mások.⁷⁷ A délvidéki szerbek internálását nem belügyminiszteri, hanem katonai közigazgatási rendelet szabályozta. Gorondy-Novák altábornagy, a 3. magyar hadsereg parancsnoka április 21-én parancsot adott a csapatoknak a délvidéki internálótáborok „szemrevételezésére” és előkészítésére, mivel hamarosan sor kerül a „közrendre, közbiztonságra veszélyes egyének és az 1918. október 31. óta bevándorolt szerbek, zsidók internálására”. Az akciót Horváth József tábornok irányította. Gorondy-Novák úgy ítélte meg, hogy a „még nem egészen működőképes katonai közigazgatás” a tömeges internáláshoz szükséges előkészületeket nem képes elvégezni, ezért a hadtest- és dandárparancsnokságok kaptak tőle megbízást az ideiglenes internálótáborok kialakítására. Elsősorban a zárt dobrovoljác telepeket ajánlotta a csapatok figyelmébe, mivel lakóik „amúgy is internálandók lesznek”, illetve az élelmezés helyben megoldható. „Mivel az internáltakat – folytatódik az utasítás – Horvátországon át szándékozom kitelepíteni, így a táborhelyek a Duna és Tisza (elérhető hajóút), csak másodszorban a Szabadka, Újvidék vasútvonal közelébe és egymástól lehetőleg egy-egy napi menettávolságra (kb. 20–25 km) legyenek.” Majd felhívta a csapatok figyelmét, hogy a kitelepítési előkészületeket tartsák titokban, „nehogy annak idő előtti köztudomásúvá válása a végrehajtást megnehezítse”, illetve a végrehajtási utasítás megjele-

⁷⁶ MOL K-149. BM res. 1941-6-5010.

⁷⁷ Uo. 1941-1-9000, valamint Csongrád megyei Levéltár (a továbbiakban: CsmL), Szeged város főispánjának biz. ir. 1941. sz. n.; MOL K-149. BM res. 1941-1-9400.

néséig is folytassák és „erélyesen fokozzák” a „veszélyes elemek” internálását.⁷⁸ A kitelepítési utasítást a kormány és a legfelsőbb katonai vezetés szigorúan belső használatra szánta. Ennek ellenére az újvidéki katonai parancsnok április 25-én egy ezzel kapcsolatos hirdetményt ragasztott ki a város utcáin. Ez a következőket tartalmazta: minden szerb, bosnyák, montenegrói, zsidó és cigány, aki 1918. október 31. előtt Magyarország területén községi illetőséggel nem bírt, azaz minden telepes és bevándorolt az ország területét 3 napon belül köteles elhagyni. A kiutasítás nem vonatkozott a horvát telepésekre s a korábban Horvátország területén lakókra, mivel a magyar kormány egy magyar–horvát lakosságcsere keretében akarta kitelepíteni a bácskai horvátokat. A kiutasítottak csak személyes tárgyaikat és annyi készpénzt vihetek magukkal, amennyi a „távozással felmerülő legszükségesebb költségeket” fedezi. Péterváradon (Petrovaradin) át Szerbia, Mitrovicán keresztül pedig Horvátország felé kellett volna elhagyniuk az országot. A kiutasítás alól a magyarok, a németek házasársai és leszármazottai, két héttel a szülés előtt álló asszonyok és a 75. életévüket betöltött személyek mentesültek.⁷⁹

Novákovits Bajor lépését „saját kezdeményezésnek” minősítette, és szigorúan megtiltotta, hogy amíg a Szerbiát megszálló német parancsnoksággal nem kötik meg az átvételről szóló egyezményt, a csapatok a kiutasítottakat áttegyék a határon. Elrendelte, hogy a hirdetményt tüntessék el Újvidék utcáiról. Hasonló szellemben intézkedett Heszlényi szállásmester is.⁸⁰

A kiutasítások felfüggesztésének dacára a katonai hatóságok továbbra is nagyszabású előkészületeket tettek a kitelepítésekre. Egyúttal tömeges méreteket öltött az elfogottak illegális kitoloncolása. Pontos számukat az ellentmondó adatok miatt nem lehet megállapítani. Frahne, a budapesti német követség titkára Ghyczy Jenővel, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjével október 21-én folytatott beszélgetésekor 35 ezer főt említett.⁸¹ A 2. lovasdandár parancsnoksága, amely a Duna–Tisza szögében állomásozott, saját bevallása szerint május 18-áig 7500 főt tett át szerb területre. 1941. július 21-én a horvát kormány azért tiltakozott, mert 90 szerbet

⁷⁸ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-87/I. a.; PIL F. 815/1., MV AZ 1. reg. br. 25.

⁷⁹ MOL K-63. Küm. pol. 1941-47-2784.

⁸⁰ HL VKF-1/el. 3. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 18.; MV AZ 1. reg. br. 13.

⁸¹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-798.

illegálisan toloncoltak át Horvátországba.⁸² Szerbiai korabeli források – a Nedić-kormány által felállított Menekültügyi Bizottság – 1941 szeptemberében 56 ezerre becsülte a Magyarországról menekültek számát. Ugyanez a bizottság Horvátországból 200 ezer, Bulgáriából 7500, Szlovéniából pedig 15 ezer szerb menekültet regisztrált.⁸³ A legutóbbi jugoszláv álláspont szerint – s ez tűnik a legrealisabbnak – a Magyarországról kiutasítottak, kitelepítettek létszáma 24 921 fő volt. E számítások szerint Horvátországból 118 167, Bulgáriából 42 065, Crna Gorából és albán területekről 48 808, Szlovéniából pedig 6175 főt telepítettek át Szerbiába, Szlovéniából Horvátország területére pedig mintegy 15 ezer horvát, szerb és megbízhatatlan szlovén származású lakos került a kitelepítések során.⁸⁴

A horvát kormány nem volt hajlandó befogadni az általuk is somnásan megbízhatatlannak bélyegzett szerbeket. Tiltakozásukra a magyar kormány „sajnálattal” közölte a horvátokkal, hogy a már kitoloncoltak visszavételéhez nem járul hozzá. Pedig Tamás Aladárt, aki a magyar kormány megbízásából 1941. április 19. és 22. között Zágrábban Pavelićyal tárgyalt egy magyar–horvát lakosságcsere feltételeiről, maga Pavelić biztatta: „Sürgősen intézzük el a területünkön élő szerbek kérdését, mégpedig úgy, hogy az összes szerbeket utasítsuk ki az országból.” A horvát kormány hajlandó volt átvonulási engedélyt adni a Magyarországról kiutasítandó szerbeknek. Befogadásuk elől azonban mereven elzárkózott.⁸⁵

Április 17-én, a jugoszláv kapitulációt megelőző órákban Magyarország hivatalos formában is kérte a Szerbiát megszálló német csapatok parancsnokától a kiutasítottak átvételét.⁸⁶ A németek ekkor, a Jugoszlávia felosztását eldöntő tárgyalások előtt, kitértek a nyílt válaszáadás elől, bár a bécsi konferencián felvetődött a Jugoszláviát felosztó országok közötti lakosságcsere gondolata. A tárgyalások idejére alakított nemzetiségi bizottság azonban csak a Jugoszlávia területén élő németek helyzetét szabályozta. A Magyarországhoz került területek németiségéről kimondták, hogy helyzetüket változatlanul az 1940. augusztus 30-án, a második bécsi döntés kapcsán elfogadott

⁸² HL VKF 1941-1-5349/el., valamint MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1941-R-339-26 995.

⁸³ Milan Borković: i. m. 199.

⁸⁴ Slobodan D. Milošević: Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. Beograd, 1981. 276.

⁸⁵ MOL K-63. Küm. pol. 1941-67-2749.

⁸⁶ MOL K-63. Küm. pol. 1941-16/7-3102.

egyezmény szabályozza. Döntés született arról is, hogy a németeket a volt Jugoszlávia *bármely* területéről áttelepíthetik Németországba. A délszlávok kitelepítését azonban az érintett országok közötti kétoldalú tárgyalások témakörébe utalták.⁸⁷

A bécsi egyezmény tehát nem tért ki konkrétan a Magyarország-hoz került területek délszláv lakosainak kitelepítésére, csupán a kétoldalú tárgyalások lehetőségét fogalmazta meg. Ez komoly csalódást okozott Budapesten. Úgy vélték, a kérdés ilyen rendezése jelentős akadálya a szerbek gyors kitelepítésének, ugyanakkor, bár korlátozottabb elképzeléseknek teret adva, az egyezmény tovább táplálta a magyar vezető körök kitelepítési reményeit. Ebben az irányba hatottak a májusban meginduló német–horvát lakosságcserevel kapcsolatos tárgyalások is,⁸⁸ valamint Tamás Aladár már említett zágrábi megbeszélései. Pavelić ugyanis, miközben elzárkózott a szerbek átvételétől, és nagylelkűen átutazási engedélyt ígért számukra, konkrét ígéretet tett az „összes bunyevácok”, azaz a bácskai horvátok átvételére.⁸⁹

A kitoloncolásokkal kapcsolatos első német tiltakozás nem a szerbeket érintő eljárás ellen emelt kifogást, hanem azt vetette a magyar kormány szemére, hogy esetenként németeket is kiutasítottak. Declevának az ügy kivizsgálása kapcsán Bárdossyhoz eljuttatott feljegyzése nem tagadta az illegális kitoloncolások tényét, s még azt sem tartotta kizártnak, hogy esetleg németek is voltak köztük. De – mint írta – ezeket minden esetben visszaengedték a határon. A megszálló csapatok és a katonai közigazgatás önkényes akciói több kellemetlenséget okoztak a kormánynak. Május elején például a zágrábi magyar konzulátus arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy a zágrábi német katonai parancsnokságon száz apatini és újvidéki német kiutasított emelt panaszt.⁹⁰

Május elején, a bécsi egyezmény nyújtotta lehetőséggel élve a magyar kormány Baitz Oszkár magyar összekötő tiszt közvetítésével kérte a német parancsnokságtól 150 ezer bácskai szerb átvételét.⁹¹ Otto von Erdmannsdorf budapesti német követ május 14-én reflektált a kormány kérésére. Közölte Vörnle János külügyi államtitkárral, hogy a bácskai szerbek kitelepítéséhez kormánya nem járulhat

⁸⁷ ZDNOR XII/1. 20. sz. irat, 58–60., valamint a jelzett irat 10. és 11. lábjegyzete.

⁸⁸ *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*. Knj. 1. Beograd, 1962. 544–547.

⁸⁹ MOL K-63. Küm. pol. 1941-67-2749.

⁹⁰ Uo. 1941-47-2784., 2920., 3143.

⁹¹ WIL 369. sz. irat, 581., valamint DIMK V. 787. sz. irat, 1118.

hozzá. A kérés elutasítását azzal indokolta, hogy „Szerbiában sem az élelmezési, sem az elhelyezési viszonyok nem olyanok, hogy ez keresztülvihető lenne”. Vörnle erre az átlátszó érvre azt válaszolta, hogy „nálunk semmi keresnivalójuk nincsen, ittmaradásuk állandó súrlódásokat és zavarokat okozna, az óslakos nép ezeket a szerbeket gyűlöli, mert hiszen 20 éven keresztül mást sem tettek, mint kiszípolyozták ezt a vidéket, ezeknek tehát vissza kell menniük oda, ahonnét jöttek”. Erdmannsdorf erre némiképp visszakozott, s azzal zárta a beszélgetést, hogy a magyar kormány értse meg, jelenleg lehetetlen a szerbek átvétele.⁹²

Ezen a napon a vezérkar főnöke átiratban sürgette Bárdossyt, hogy haladéktalanul kezdjen tárgyalásokat Németországgal a szerbek, Olaszországgal a szlovének, dalmátok és montenegróiak, Horvátországgal a horvátok és bosnyákok, Bulgáriával pedig a macedónok visszatelepítése érdekében. Werth szerint az úgy gyakorlati lebonyolítását úgy lehetne megoldani, hogy a Szerbia és Macedónia területéről származókat Újvidékről hajóval szállítanák Belgrádba, illetve valamelyik Duna menti bolgár kikötőbe, Horvátországból és az olasz fennhatóság alá tartozó területekről pedig vasúton szállítanák az embereket Zágrábba, illetve Rumáig. Ez a javaslata már lehetővé tette volna a kitelepítetteknek vagyonuk értékesítését, illetve 3–6 napi élelem kivitelét is. A külügyminisztérium május 21-én értesítette Werthet, hogy a német, olasz és bolgár kormánynál megtették a szükséges lépéseket a visszatelepítések érdekében. A horvát kormánnyal a kapcsolatfelvételt azonban a kormány még idő előttinek tartotta, mivel „a bunyevácok esetleges kitelepítésének, illetve a horvátországi magyarok visszatelepítésének kérdése későbbi rendezés keretében lesz felvethető”. Úgy látszik, a külügyminisztérium nem tartotta szükségesnek közölni Werthtel, hogy a magyar–horvát határrendezési és lakosságcsere-tárgyalások kudarcba fulladtak, s valójában ezért nem tartják időszerűnek a lakosságcserevel foglalkozó külföldi tárgyalások kezdeményezését.⁹³

Május 15-én a 2. német hadsereg hadtestparancsnoksága Baitzon keresztül addig nem említett érvre hivatkozva sürgette az illegális kitoloncolások megszüntetését. Mint az ezzel kapcsolatos jegyzék megfogalmazta: a kiutasítottak „a német csapatok biztonságát is veszé-

⁹² MOL K-63. Küm. pol. 1941-16/7-3102.

⁹³ Uo. 1941-47-3261. A magyar–horvát tárgyalásokra l. WIL 431. sz. irat, 613., 442. sz. irat, 618–619.

lyezettetik és a kiutasítások folytatása a magyar–német fegyverbarátságot is érintené”. Ez már komoly fenyegetés volt. A magyar kormány azonban Erdmannsdorf előző napi, lényegesen diplomatikusabb kijelentésébe kapaszkodva még mindig nem adta fel a reményt, hogy sikerül a kiutasítások végrehajtásával megoldani az egyre nagyobb politikai tehertételt jelentő szerbkérdést. Egy kompromisszumos megoldás lehetőségével biztattak László Dezső tábornoknak, a honvédelmi minisztérium hadművelleti osztálya vezetőjének belgrádi tárgyalásai. Lászlónak a szerbiai német polgári közigazgatási biztos arra tett ígéretet, hogy hajlandók átvenni „korlátozott számú” kiutasítottat. A katonai ígéret beváltására számítva a magyar kormány arra utasította Baitzot, hogy amíg létrejön a német–magyar kormányközi egyezmény, „egy inkább jelképes, mint rajtunk komolyan segítő létszám rendszeres áttevését” eszközölje ki a német parancsnokságtól.⁹⁴

A határozott német tiltakozások hatására Decleva Zoltán szóban, majd írásban utasította a katonai közigazgatás szerveit a kiutasítások ideiglenes felfüggesztésére. Néhány nappal később pedig beszüntették a kitoloncolásokat a horvát területekre, és Decleva utasítást adott az „önkéntes” távozások megakadályozására is. Egyúttal elrendelte a határon már áttettek visszaszivárgásának megakadályozását.⁹⁵

Ennek ellenére a magyar csapatok továbbra is kísérletet tettek az illegális, ám gyors sikerrel kecsegtető kitoloncolások folytatására. A németek azonban most már éberebbek voltak. Május 27-én Erdmannsdorf 4 ezer bácskai szerb áttételének kísérlete miatt tiltakozott Vörlnél. Azt is szemére vetette, hogy további 2 ezren várják kiutasításukat a határon. Vörlre újra csak azzal védekezett, hogy ezek „nem odavalósi emberek”, „ott nem maradhatnak, mert mi nem tűrjük meg őket”. Ezután történelmi fejtegetésekkel igyekezett Erdmannsdorft jobb belátásra bírni, mondván: „Magyarország már egyszer ráfizetett más népeknek nyújtott vendégszeretetére, ez vezetett Trianonra, nekünk tehát mindent el kell követnünk, hogy egy második Trianont elkerüljünk. Éppen ezért eme nagy számú turbulens elemnek el kell hagyni az országot.” Erdmannsdorf úgy tett, mintha akceptálná Vörlle érveit, s ezúttal is azt hangsúlyozta, hogy csupán a jelenlegi időpontot nem tartja alkalmasnak. Végül ő tett javaslatot a két ország közötti tárgyalások megindítására.⁹⁶

⁹⁴ HL VKF 1941-1-5183/el.

⁹⁵ MOL K-63. Küm. pol. 1941-16/7-3553.; PIL F. 815/1.

⁹⁶ MOL K-63. Küm. pol. 1941-16/7-3522., 3450., MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1941-R-18 762.

Werth néhány nappal később közölte a külügyminisztériummal az Erdmannsdorf által kifogásolt kiutasítások kivizsgálásának eredményét. Tagadta, hogy újabb kísérletek történtek volna a katonai hatóságok részéről. Valószínűleg „önkéntes távozásról van szó – írta –, amely csak a hézagos ellenőrzés miatt történhetett”. Azt sem ismerte el, hogy a Duna mentén azért állítottak fel internálótáborokat, hogy minél rövidebb úton hajthassák végre a kitoloncolásokat. Sőt azt állította, hogy a szerbeket csupán azért internálták, mert a „közbiztonságra veszélyesek, amit a csetnik szervezetek fegyveres ellenállása kellően bizonyít”.⁹⁷

A katonai vezetés végül is kénytelen volt a „magyar–német fegyverbarátságot” veszélyeztető illegális kiutasításokat felfüggeszteni, s előtérbe került az átvételt célzó diplomáciai tárgyalások előkészítése.

Először a kiutasítás alá esők pontos létszámát igyekeztek meghatározni. Május végén a kormány kimutatást kért Werthtől a dobrovoljácokról, külön az 1918 októbere után betelepülőkről, az optánsokról, a csetnikekről és a Délvidékre „bármikor betelepült, menekült” zsidókról. Az összeírás kiterjedt a felsorolt kategóriákba esők gyermekeire és unokáira is. Kivételt képeztek a házassággal „öslakos kapcsolatot” szerzett személyek. Decleva az összeírást elrendelő parancsában szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy a „megbízható személyeken” kívül az összeírásnál a községi bíró is legyen jelen.⁹⁸

Június elején Bárdossy utasította Sztójay berlini követet, hogy tegye meg a kiutasítottak átvételéhez szükséges lépéseket a német kormánynál. A körülmények hatására a magyar kormány – bár elvben továbbra sem mondott le róla – már nem erőltette a „nem öslakos” délszlávok teljes kitelepítését. Sztójaynak elsősorban az internálótáborokban lévő 12 ezer dobrovoljác átvételét kellett elérnie. Sztójay arra hivatkozva kérte Ernst Woermann helyettes német külügyi államtitkár „megértő állásfoglalását”, hogy ők is „hasonló kitelepítéseket eszközölnek”. Woermann azonban ismét kitért a konkrét válasz elől, s csak annyit ígért, hogy vizsgálat tárgyává teszik a magyar kormány óhaját.⁹⁹

⁹⁷ MOL K-63. Küm. pol. 1941-16/7-3553.

⁹⁸ HL VKF-1/el. 18. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. május 26.; PIL. F. 815/1. A nem zárt telepeken élő dobrovoljácok, optánsok és egyéb betelepülők összeírására csak július elején került sor. HL VKF-1/el. 29. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. július 3.

⁹⁹ MOL K-63. Küm. pol. 1941-16/7-3733.

Két héttel később Bárdossy, megbízható értesülésekre hivatkozva, számjeltáviratban közölte Sztójayval a német kitelepítések konkrét adatait. Eszerint a Németországhoz csatolt szlovén területekről 280 ezer szlovént, a horvátokkal kötött egyezmény alapján pedig rövid időn belül 200 ezer szerbet fognak Boszniából Szerbiába telepíteni, de a bácskai és baranyai szerbeket egyáltalán nem hajlandók befogadni a németek. Kérte Sztójajt, hogy ezen adatok birtokában „mutasson rá erre a diszkriminációra”, s legalább a 12 ezer dobrovoljác kitelepítését érje el a németeknél.¹⁰⁰

Júniustól tehát „legalább” a 12 ezer jugoszláv telepes átvételéről folytak az alkudozások. Joggal vetődik fel a kérdés: miért sürgette ekkor a magyar kormány a dobrovoljácok átvételét? Mindenekelőtt azért, mert ekkorra már befejeződött a dobrovoljácok helyére a bukovinai székelyek letelepítése, s nyilván nem lehetett a végletekig internálótáborban tartani 12 ezer politikailag is megbízhatatlannak tartott jugoszláv telepest, asszonyt és gyermeket.

A kitelepítések gyors, radikális megoldásának kudarcával, valamint a konszolidációs törekvésekkel függött össze az internálások májusban megkezdődött felülvizsgálata is. Még a felülvizsgálatot kilátásba helyező rendelet is kénytelen volt elismerni: „jelentéktelen, gyakran tényeket nem tartalmazó, kizárólag feltevésekre és lehetőségekre alapozott” feljelentések alapján is történtek internálások. Arról persze mélyen hallgattak, hogy ezt éppen a belügyminiszter és a katonai közigazgatás vezetői tették lehetővé. Köztudott volt, hogy az első időkben a vesztegetés volt a szabadulás egyetlen útja.¹⁰¹

Tekintettel a folyamatban lévő tárgyalásokra, Decleva elrendelte az internáltak nemzetiségek szerinti szétválasztását, s a horvátokkal, bolgárokkal való „kíméletesebb eljárást”.¹⁰² Úgy tűnik, a katonai vezetés tisztában volt azzal, hogy a németek nem fogják számon kérni rajtuk a szerb internáltakkal szemben alkalmazott bánásmódot, lehet viszont, hogy éppen ez lesz a horvát és bolgár tárgyalások sikerének egyik feltétele.

Sztójay június 25-én ismét felvetette a német kormánynál a kitelepítések ügyét. Ezúttal már a Bárdossy által megtáviratozott adatok birtokában kereste fel Ernst Weizsäcker külügyi államtitkárt és

¹⁰⁰ MOL K-63. Küm. pol. 1941-16/7-6494. Bárdossy 1941. jún. 20-ai számjeltávirata Sztójayhoz.

¹⁰¹ MOL K-149. BM res. 1941-1-18 835.

¹⁰² HL VKF-1/el. 17. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. máj. 21.

Woermannt, s kérte a 12 ezer dobrovoljác átvételét. Woermann min-denekelőtt bagatellizálni igyekezett a szlovéniai és horvátországi kitelepítéseket, s a kölcsönösséget hangsúlyozta, mondván: „A Stájer-országból kitelepítendő szlovének nagyobb része Horvátországban marad, utóbbiak pedig ennek ellenében csak ugyanennyi szerbet költöztetnek át Szerbiába.” Azzal mentegetőzött, hogy az említett telepítéseket már a magyar kérés előtt megbeszélték, s a kettő egyszerre „túlságos megterhelést jelent a belgrádi katonai parancsnokság területére”. Végül ismét megígérte, hogy megkísérli a kérdés rendezését.¹⁰³

Az internáltak eközben egyre több gondot okoztak a katonai hatóságoknak. Werth, türelmét veszítve, július 10-én újabb sürgető levelet küldött a külügyminisztériumba a „szerbek”, azaz a bevándoroltaknak nyilvánítt délszlávok kitelepítéséről. Mivel – olvashatjuk az átiratban – a németek és horvátok már megkötötték a kitelepítési egyezményt, „katona-politikai szempontból” elérkezett az idő egy hasonló magyar–német szerződés megkötésére is.¹⁰⁴

Néhány nappal később valóban felcsillant a remény a magyar kormány előtt. Martin Luther, a német külügyminisztérium Deutschland osztályának vezetője július 20-án közölte Sztójayval, hogy a belgrádi katonai parancsnokság hajlandó tárgyalni a 12 ezer dobrovoljác és csetnik átvételéről Berlinben, azzal a feltétellel, ha „megnyugtató ígéretet kapna, hogy a továbbiakban a fekete szállítmányok be lesznek szüntetve”.¹⁰⁵ Július 30-án a németek ismét megerősítették a dobrovoljácok átvételére vonatkozó hajlandóságukat,

¹⁰³ MOL K-63. Küm. pol. 1941-16/7-3102. Sztójay 1941. jún. 25-ei számjeltávirata Bárdossyhoz. Az 1941. június 4-én Kasche zágrábi német követ vezetésével tartott német–horvát kitelepítési tárgyaláson 5 ezer politikailag megbízhatatlannak minősített értelmiségi, 25 ezer 1914 után áttelepült szlovén és mintegy 145 ezer szlovén határ menti paraszt Szerbiába és Németországba történő kitelepítésében állapodtak meg. ZDNOR XII/1. 58. sz. irat, 150. A Németországhoz csatolt szlovén területekről 1941. szeptemberig Horvátországba szállítottak 26 343 főt, Szerbiából Horvátországba 38 643-at, Horvátországból Szerbiába pedig 98 643 főt telepítettek. Az 1941. szeptember 22-ei német–horvát tárgyalások jegyzőkönyve szerint a Szerbiába toloncoltak számát 124 830-ra becsülték. Bárdossy értesülései tehát korántsem voltak túlzóak. ZDNOR XII/1. 164. sz. irat. 433–435. A megszállt Jugoszláviában végrehajtott kitelepítéseket részletesen tárgyalja *Slobodan D. Milošević*: i. m.

¹⁰⁴ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-536.

¹⁰⁵ Uo. 1941-16-542. Sztójay 1941. júl. 20-ai számjeltávirata Bárdossyhoz.

amelyet újfent az áttoloncolások megakadályozásának határozott magyar garanciájához kötöttek.¹⁰⁶

A magyar kormány könnyen beleegyezett a „fekete szállítmányokkal” kapcsolatos német követelésbe, annál is inkább, mivel ezeket valójában már beszüntette. De továbbra sem mondott le az ún. nem őslakosok áttelepítéséről. A németek előtt azonban most már azt hangsúlyozták, hogy ezt a kérdést velük egyetértésben kívánják megoldani. A kilátásba helyezett kétoldalú nyilatkozat megtétele helyett Sztójay augusztus 22-én újabb akadályokról értesítette a kormányt. Luther aznap közölte vele, hogy „e tárgyban sajnálatos nehézségek következtek be, amennyiben a belgrádi katonai parancsok – dacára az előbb megadott hozzájárulásnak – kézzel-lábbal védekezik az ellen, hogy a jelenlegi időpontban a 12 000 csetniket és dobrovoljácot átvegye”. Luther ezúttal a német elzárkózás valódi okát is közölte: a szerbiai német katonai vezetés a németek elleni merényletek, szabotázsok és a rossz gazdasági helyzet miatt zárkózik el a kérés teljesítése elől. Mint tudomására hozták – folytatta Luther –, a Bulgáriából, Magyarországról és Horvátországból illegálisan áttett délszlávok német szempontból a legmegbízhatatlanabb elemek, s attól félnek, hogy a „túlfűtött gőzkazán szétrobban”. Luther végül arra kérte Sztójayt, halasszák el egy időre (nyilván a szerbiai helyzet stabilizálódásáig) a dobrovoljácok áttelepítésének rendezését. Sztójay válaszában azt írta, hogy Budapesten kedvezőtlen benyomást fog kelteni, ha a „konkrétan megígért átvételt” a katonai parancsnokság nem hajtja végre. Luther erre újra kilátásba helyezte, hogy mindent megtesz 2–3 ezer internált fokozatos átvétele érdekében. Mivel szereinte az ellenállás kifejezetten katonai vonalon történik, azt javasolta Sztójaynak, próbáljanak a jó belgrádi összeköttetésekkel rendelkező budapesti német katonai attasé segítségével eredményt elérni.¹⁰⁷

A német külügyminisztérium tehát, miközben egyre csökkentette a tárgyalásokon szóba jöhető létszámot, ismét katonai vonalra terelte a megbeszéléseket.

Sztójay Homlok Sándor berlini magyar katonai attasé bevonásával berlini katonai körökben, a kormány pedig Görgey Mihály csendőrfelügyelő és Gaál Lajos csendőrnagy útján Belgrádban próbált eredményt kicsikarni. Görgey és Gaál novemberben és decemberben már csak 6 ezer dobrovoljác átvételét próbálta elérni a belgrádi német pa-

¹⁰⁶ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-566.

¹⁰⁷ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-16/7-5256.

rancsnokságon. Viszonzásként a magyar kormány felajánlotta, hogy hazatelepítené a mintegy 6 ezer főt kitevő szerbiai magyarságot.¹⁰⁸

Október végén Karl Werkmeister budapesti német követségi tanácsos és Ghyczy között újabb, ezúttal is eredménytelen megbeszélésekre került sor. Ghyczy mindenképpen szeretett volna megszabadulni a dobrovoljácoktól, Werkmeister pedig továbbra is elzárkózott minden konkrét ígérettől, s ismét felhánytorgatta az augusztus eleji magyar kitoloncolási kísérleteket.¹⁰⁹ Miután a németekkel folytatott tárgyalások egyre kevesebb reménnyel kecsegtettek, sőt kölcsönös szemrehányásokhoz vezettek, és egy tapodtat sem haladtak előre, a magyar kormány tárgyalásokat kezdeményezett az olasz és a bolgár kormánnyal, ám ezek is eredménytelenül végződtek.¹¹⁰

1942 januárjában, a Jugoszlávia felszámolásával kapcsolatos német-magyar gazdasági tárgyalásokon, nyilván gazdasági téren tett engedmények fejében, a magyar kormány még egy kísérletet tett a kitelepítések megoldására. Az időközben elkészített statisztika szerint 48 067 fő „bevándorolt” kitelepítését szerették volna elérni.¹¹¹

1942 folyamán Bolla Lajos, a belgrádi ideiglenes ügyvivő és Maksimović szerb menekültügyi kormánybiztos folytatott megbeszéléseket a kitelepítések ügyében.¹¹² E tárgyalások azért is kilátástalanok voltak, mivel a megszállt Szerbiában az egymást váltó bábkormányoknak semmiféle beleszólásuk nem volt az ügyek tényleges eldöntésébe, másrészt képtelenek voltak megoldani a már mintegy 300 ezer főre szaporodott különféle menekült és kitelepített elhelyezését is.

A délkeleti fegyveres erők főparancsnokságának 1941. szeptember 16-ai értekezletén Harold Turner, a szerbiai német katonai közigazgatás vezetője a fegyveres ellenállás erősödésének okait a következőkben jelölte meg: az oroszországi háború kezdete, a horvátországi szerbek üldözése és Szerbiába menekülésük, valamint a szerbek kiűzése Bulgáriából és Magyarországról.¹¹³

¹⁰⁸ Görgey és Gaál belgrádi útjáról a kormányt csak 1942. szeptember 9-én tájékoztatták. MOL K-27. Mt. jkv. 1942. szept. 9. A kölcsönösségi megoldás lehetőségével az 1941. december 22-ei minisztertanács foglalkozott. OL K-27. Mt. jkv. 1941. dec. 22.

¹⁰⁹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-798., 827.

¹¹⁰ MOL K-149. BM res. 1942-2-44.

¹¹¹ Uo. 1942-6-6821.

¹¹² MOL K-63. Küm. pol. 1942-16/705., valamint MOL K-149. BM res. 1942-2-7397.

¹¹³ ZDNOR XII/1. 154. sz. irat, 404.

A magyarok betelepítése

A bukovinai székelyek és a moldvai csángók Magyarországra telepítésének gondolata a 19. század utolsó évtizedeire nyúlik vissza. A millenniumra készülő Magyarország a gazdasági kényszer miatt Kanadába és a román fejedelemségbe irányuló spontán kivándorlási hullámra felfigyelve igyekezett a bukovinai székelyek körében feléleszteni a Magyarországra történő visszatelepülés gondolatát. 1882-ben az ún. csángó bizottság vezetésével mintegy 22 ezer bukovinai székelyt telepítettek le a Vajdaság mai területére, elsősorban Pancsova (Pančevo) környékére. A 19. század 80-as éveinek végétől az első világháború kitöréséig Déva környéke, Vajdahunyad (Hunedoara), Sztrígysszentgyörgy (Streisingeorgiu), Vice (Vița) és Baksa (Bocitia) volt letelepítésük iránya.¹¹⁴

A 19–20. századi telepítési hullám ellenére Józseffalva (Vorničeni), Istensegits (Tibeni), Hadikfalva (Dornești), Andrásfalva (Maneuți) és Fogadjisten (Jakobești) falvak magyar lakossága 1940-ben 12 083 fő (2689 család) volt. Gazdasági-társadalmi viszonyait alapvetően meghatározta az a tény, hogy a döntően földműveléssel foglalkozó bukovinai magyarok kezében mindössze 8557,7 kat. hold föld volt, ami azt jelentette, hogy egy főre átlagosan 0,7 kat. hold jutott. Föld nélküli 306 család, a családok 11,3%-a volt, s 12%-nak nem volt önálló háza. A föld nélküli s az apró parcellákat birtokló székelyek a környező román nagybirtokokon, mezőgazdasági idénymunkával keresték kenyerüket. A földtulajdonosok elsősorban zöldségféléket, hagymát, káposztát termesztettek, amelyet a környező városokba, főleg Csernovicba és Moldvába szállítottak. A földművelők mellett 109 iparos, 105 vasutas és nyugdíjas, 7 kereskedő, 8 aktív és 3 nyugdíjas tanító, valamint 6 lelkész alkotta a bukovinai székelyek

¹¹⁴ A 18. század második felének nagy erdélyi kivándorlási hullámát a történetírás a hírhedt mádэфalvi veszedelemhez köti. Ekkor elsősorban Moldvába irányult a kivándorlás, majd Bukovina osztrák fennhatóság alá kerülésével (1774) megindult a moldvai székelyek áttelepítése Bukovinába. Ezzel egy időben az osztrák kormányzat lengyel, német, ukrán és román telepésekkel népesítette be a Szucsava (Suceava) folyó völgyét. *Elekes Lajos*: Magyarok Moldvában és Havaselvén. In: *Erdély és népei*. Szerk. *Mályusz Elemér*. Budapest, 1941. 142–163.; *Domokos Pál Péter*: A moldvai magyarság. Kolozsvár, 1941; *Mikecs László*: Csángók. Bolyai Akadémia, é. n.; *Szádeczky Lajos*: A székely határőrség szervezése 1762–64-ben. Budapest, 1908. 3–7., valamint *A Sajti Enikő*: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 7–12.

társadalmát. Döntő többségük katolikus volt, Andrásfalván élt mindössze 94 református család.¹¹⁵

A második világháború kirobbanását követő külpolitikai változások és határrendezések a látszólag évszázados mozdulatlanságban, elszigeteltségben élő bukovinai népeket sem hagyták érintetlenül, és igen gyorsan éreztették hatásukat.

1939 szeptemberében lengyel menekültek ezrei áradtak útjaikon. Ennek a kényszerű népvándorlásnak egyelőre csak riadt szemlélői voltak, de néhány hónap múlva két olyan, további sorsukat nagyban meghatározó külpolitikai esemény zajlott le a közvetlen közelükben, amely más tényezőkkel együtt hozzájárult Magyarországra településükhöz.

Az első 1940. június végén következett be, amikor a szovjet kormány ultimátumban szólította fel a román kormányt Besszarábia, illetve Észak-Bukovina átadására. A következő esemény a második bécsi döntés, illetve az ennek következtében Romániában kialakult igen feszült belső helyzet és magyarellenés hangulat volt. Észak-Bukovina kényszerű átadása a Szovjetunióknak elsősorban gazdasági téren éreztette hatását a bukovinai falvakban. Az addig biztos piacnak számító, székérrel is viszonylag rövid idő alatt megközelíthető Csernovic a Szovjetunió határai közé került.¹¹⁶ Ugyancsak nehézsé-

¹¹⁵ Szabados Mihály: Egy telepítés tanulságai. *Magyar Szemle*, 1941. 3. sz. 169–181.

¹¹⁶ A bukovinai székelyek ügyében az első diplomáciai lépésre néhány nappal a román kormányhoz eljuttatott szovjet ultimátum átadása után került sor. Bárdossy bukaresti magyar követ 1940. június 30-án táviratilag tévesen arról értesítette Csáky külügyminisztert, hogy négy bukovinai magyar falu „a szovjeteknek átengedett területre esik”. Felvetette, hogy „nem kellene-e ezen falvak magyar lakosságát Magyarországra átköltöztetni és a szovjet kormánynál már most közbenjárni”. Csáky azonban már a Bárdossy táviratát megelőző napon utasította Kristóffy moszkvai magyar követet, hogy mivel e falvak átesnek a Szovjetunió területére, kérdezze meg a szovjet kormányt, „hajlandók volnának-e ezen falvak magyar lakosságát nekünk átadni”. Kristóffy július 4-én értesítette Csákyt, hogy az utasítás szellemében járt el Molotov szovjet külügyminiszternél, aki azt válaszolta, hogy „a csángók átadását nem tartja most indokoltnak”, de megígérte, utánaéz a kérdésnek. A bukovinai székely községek azonban nem kerültek át a Szovjetunióhoz, bár a határ közvetlen közelükben húzódott. Annyira, hogy az andrásfalvi községi erdők például, ahonnan a falu tűzifaszükségletét szerezték be, már átestek a határon. MOL K-83. Küm. pol. 1940-27/7-6446. Bárdossy 1940. jún. 30-ai számjeltávirata Csákyhoz, uo. 1940-27/7- szám nélküli. Csáky 1940. jún. 29-ei számjeltávirata Kristóffyhoz, valamint uo. 1940-27/7-6497. Kristóffy 1940. júl. 4-ei számjeltávirata Csákyhoz.

get okozott Észak-Erdély elcsatolása is, mivel a román bojárok ezután nem adtak munkát a székelyeknek. Az egyébként is földszükével küszködő székelyek helyzetét emellett nagyban rontotta a megelőző négy esztendő rossz termése, a háborús helyzet miatt kirótt katonai kötelezettségek és közmunkák, valamint az észak-bukovinai és besszarábiai menekültáradat. Józseffalva lakói különösen súlyos helyzetbe kerültek, mert két évvel korábban a falu teljesen leégett.¹¹⁷

Ilyen körülmények között a Teleki-kormány nem hivatalos csatornákon, a székely falvak papságának segítségével intenzív agitációt kezdett a székelyek között. A kis létszámú magyar papság a soknemzetiségű környezetben élő székelyek egyetlen értelmiségi rétege volt, igen nagy befolyást gyakorolt rájuk, s egyéb okok mellett vitathatatlan szerepet játszott abban, hogy az erdélyi magyarságtól való elszigeteltségük ellenére sem asszimilálódtak, megtartották nyelvüket, hagyományaikat, szokásaikat. Így aztán a magyarországi kormányköröknek, az erdélyi magyarság vezetőinek és a katolikus egyháznak e papi rétegen keresztül folytatott agitációja sikerrel kecsegtetett. Az áttelepülés szinte fanatikus híve, akit baráti szálak fűztek Telekihez, Németh Kálmán józseffalvi plébános volt. Az andrásfalvi református lelkész például már jóval kevesebb lelkesedéssel, jórészt a bekövetkezett események hatására szegődött az áttelepülés gondolata mellé.¹¹⁸

Biztatólag hatottak a magyar kormányra az 1940 őszi Dél-Bukovinában meginduló német kitelepítések is. A román–német egyezmény alapján 80 ezer dél-bukovinai német hagyta el Bukovinát. Horkay József őrnagy, akit a csendőr nyomozóosztály parancsnoksága tapasztalatszerzés céljából rendelt a Romániában működő német áttelepítőbizottság mellé, 1940 novemberében ezt írta egyik jelentésében: „Ezen a vonalon (ti. Dés [Dej], Kolozsvár [Cluj], Nagyvárad

¹¹⁷ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1941-P-16 326.; MOL K-63. Küm. pol. 1940-27/4-5965.

¹¹⁸ Az 1939 májusában porrá égett Józseffalva újjáépítése kapcsán ezt írta visszaemlékezésében: „A fejembe vettem, hogy a telepítést előbb vagy utóbb, de mégis ki fogom erőszakolni, ha nem máskor, akkor évek múlva. Istállók és házak falait és tetőzetét úgy építjük, hogy szekercés bevágással meg fogjuk számozni, farkasfogazással csináljuk, szögezés nélkül. Ha az óra üt és vonatot kapunk, akkor majd szétverjük a fészket és elvisszük a Hortobágyra.” *Németh Kálmán: Százezer szív sikolt. Hazatért és hazavágyó magyarok verőfényes Golgotája. Bácsjózseffalva, 1943. 261. Visszaemlékezése forrásértékű, a telepítés során vezetett naplója alapján írta.*

[Oradea], Szolnok, Budapest – S. E.) a magyar kormány is áttelepíthetné a csángókat... most meg lehetne tanulni, hogy miként kell egy áttelepítésnek végbe mennie és a részükről felállított élelmezési állandóságokat erre fel lehetne használni”.¹¹⁹ Csakhamar megindult a román telepések beköltöztetése a kitelepített németek helyére.

Észak-Erdély visszacsatolása után a kormány telepítési előkészületei a székely lakosság körében folytatott előzetes agitáció mellett az ún. lassú *beszüremkedés* taktikájára épültek. Ebben az időben kezdődtek meg a hivatalos magyar–román diplomáciai tárgyalások is az áttelepítésről. A Teleki-kormány bukovinai és moldvai telepítési programja a Székelyföldnek és a székelyeknek Erdély többi magyarlakta területeitől való etnikai elszakítottóságát akarta megszüntetni, és szervesen illeszkedett a Bethlen István és Teleki Pál nevével fémjelzett nemzetiségi politikához. Mint ismeretes, ennek alapja a Szent István-i állameszme volt, ami a magyarság és a Kárpát-medence nemzetiségeinek együttélését hirdette Magyarország keretein belül, az államalkotó magyarság vezetésével.

Közvetlenül a magyar csapatok kolozsvári bevonulását követő napokban régi ismeretségekre hivatkozva Németh Kálmán, aki jelen volt Horthy szeptember 15-ei ünnepélyes kolozsvári bevonulásán, kihallgatást kért az akkor Kolozsvárott tartózkodó Telekitől. „Gróf Teleki Pál éppen olyan barátságosan fogadott, mint amikor józseftéri lakásán kerestem fel, de aztán nyugodtan és kedvesen magyarázta, hogy pillanatnyilag nem lehet behozni hosszú korok mulasztását. Ezzel a kérdéssel várni kell, menjek nyugodtan haza”¹²⁰ – írta e találkozásról visszaemlékezésében Németh Kálmán. A józseffalvi plébános azonban nem elégedett meg Teleki kitérő válaszával, és sikerült még egy találkozót kieszközölnie. A miniszterelnök ezúttal már azt mondta neki, menjen fel Budapestre, „s aztán majd mindent nyugodtan megbeszélünk”. Teleki nyilván Németh Kálmán megnyugtatót akarta elérni, ő azonban joggal következtetett arra, hogy mégiscsak sor kerül, még hozzá hamarosan, a telepítésre. Ennek reményében Németh „öt paksamétában” sokszorosította a hírt, és átcsempészte a kosznai (Coșna) határnál. „Meg is kapta tőlem a gyermekklázat mind az öt bukovinai falu, akármennyi kijózanító dolgot mondtak nekik szegény meglepett és ilyen hirtelen dologra rá nem készült paptestvéreim”¹²¹ – írja a röpcédulák hatásáról Németh. Teleki óvatossága,

¹¹⁹ MOL K-149. BM res. 1941-2-5021.

¹²⁰ Németh Kálmán: i. m. 317.

¹²¹ Uo. 318–320.

a telepítés nyílt felvetésének elodázása azzal függött össze, hogy a magyar kormány szembe találta magát a dél-erdélyi magyar menekültek és az Észak-Erdélyből menekülő románok súlyos problémájával, s a Magyarország és a Románia között még nyitva maradt vagy kölcsönös megállapodással nem szabályozott kérdések (például az optálás) rendezése előtt nem kívánta az egyébként is feszült magyar-román viszonyt újabb problémával terhelni. Ekkor jobbnak látták az érvényben lévő optálási jog által biztosított keretek kihasználását, azaz a „lassú beszüremkedés” taktikájának alkalmazását.

A magyar kormány illegális utakon, Németh Kálmán pedig immár Budapestről biztatta a szorult gazdasági helyzetbe jutott bukovinaiakat az áttelepülésre. Egyre többen éltek vagy akartak élni az optálás biztosította lehetőséggel, amelyre a bukaresti magyar követségtől is biztatást kaptak. Kezdetben a katonaköteles fiatalok jöttek át a követség által kiállított hazatérési igazolvánnyal a határon, amit a román hatóságok nem akadályoztak, sőt bizonyos fokok támogatnak is.¹²² 1940 őszén az áttelepedési láz miatt felbolydult falvak lakosai, főleg a nincstelenek „már a csizmájukat, párnájukat kezdik eladogatni – szabadulnak a földtől is olcsón” – olvashatjuk az egyik jelentésben. Így aztán a telepítéssel szemben kezdetben tartózkodóan viselkedő andrásfalvi református egyházközség vezetői a budapesti biztatással megindult összeírás után, 1940. december 13-án beadvánnyal fordultak Telekihez. Ebben községük történetét és jelenlegi szorult gazdasági helyzetét röviden ismertetve, 16 pontban terjesztették elő leendő telepítésükre vonatkozó kívánságaikat: teljes jogú állampolgárságot, felekezeti iskolájuk meghagyását; együttes letelepítésüket, hagyományos gazdálkodási szokásaik fenntartása érdekében pedig város mellé, lehetőleg sík vidékre költöztetésüket kérték, hogy – mint írták – fuvarozhassanak, s háziipari termékeiket eladhassák. Külön hangsúlyozták az egy tagban lévő községi erdő és legelő fontosságát, „hogy így egy pásztor fogadhassunk, s a gyerekek, akik így egyenként legeltették a családok állatait, iskolába járhassanak” – olvashatjuk idézett beadványukban. Református vidékre mennének legszívesebben, írták (az andrásfalviak valamennyien reformátusok voltak), hogy „többé sem magyarságunkban, se vallásunkban háborgatva ne legyünk”. Így másokkal is házasodhatnának, érveltek, mert eddig jobbára csak egymás között tudtak párt találni, „majdnem mindannyian vérrokonok vagyunk” – írták. A beadvány további

¹²² MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-24 333., 26 179.

pontjai elsősorban gazdasági jellegű kérdéseket tartalmaztak. Jelenlegi földterületükön kívül plusz 500 holdat kértek, mert „jelenleg 1 lélekre 1 hold sem jut”. Kérték továbbá, hogy a földet sajátítsák ki számukra, mert fizetni nem tudnak, s az így megkapott új birtokokon is csak hosszú lejáratú kölcsönnel képesek majd boldogulni. Az emlékezetükben élő korábbi telepítések miatti bizalmatlanságukra utalnak azok a pontok, amelyekben a dévai telepítések „hasznos tapasztalatait” ajánlották a miniszterelnök figyelmébe. Ezzel függött össze az is, hogy bizottságot választottak maguk közül azzal a céllal, hogy előzetesen tájékozódjanak a magyar kormány által kijelölt új telepeken. Kérték Telekit, ismerje el a bizottságot a székelyek képviselőjének, s biztosítsa, hogy tagjai Magyarországra jöhessenek, ott „szabadon járhassanak”, és megtekintsék a telepítésre kijelölt helyeket.¹²³

1940 októberében több magyarországi egyesület is sürgette a telepítés megindítását, mivel „az öt falu lelkiileg már teljesen elő van készülve a hazajövetelre” (többek között a Prohászka Ottokár Társaság, az Országos Széchenyi Szövetség, a Collegium Theresianum, a Nemzeti Munkaközpont Országos Szövetsége). A „lelki felkészültségről” minden bizonnyal Németh Kálmán tájékoztatta az egyesületeket, s jórészt az ő fellépése nyomán született meg az említett beadvány, hiszen, mint írta, alig volt előadóterem, egyesületi székház Budapesten, ahol a telepítés ügyét „felelőtlenül, lobogva... és majdnem mindig sírásba fulladva” ne propagálta volna.¹²⁴

A telepítés előkészületei, főként az agitáció tehát még azelőtt megkezdődtek, hogy a magyar kormány hivatalosan is felvette volna az érintkezést a román kormánnyal, sőt megelőzték a minisztertanács erre vonatkozó határozatát is. A minisztertanács 1940. november 15-ei ülésén hozott döntést a hazatelepítésről, Teleki pedig az 1941. január 17-ei minisztertanácson bejelentette, hogy a bukovinai székelyek hazatelepítéséhez az anyagi fedezet is megvan.¹²⁵

Nem sokkal ezután, 1941. február 4-én a magyar kormány jegyzéket intézett a román kormánnyal a bukovinai székelyek hazatelepítése tárgyában, amelyben *lakosságcserét* javasolt. Az időközben elkészült összeírás szerint ez 2689 bukovinai magyar családot, összesen 12 076 főt érintett. Áttelepítésük fejében felajánlották a románoknak, hogy a kormány „hajlandó ugyanennyi román fajú egyénnek

¹²³ Uo. 1941-P-16 326.

¹²⁴ Németh Kálmán: i. m. 325.

¹²⁵ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. jan. 17.; valamint A. Sajti Enikő: i. m. 20.

az országból való kiköltöztetéséhez hozzájárulni”, habár a lakosság-cserét nem tekintik az áttelepítés előfeltételének. Javasolták továbbá, hogy a németek és a román kormány között létrejött kitelepítési egyezményt tekintsék a leendő szerződés alapjának. A javasolt lakosságcsere-egyezmény biztosította volna a kitelepülők számára mind ingó, mind pedig ingatlan vagyonuk, illetve ellenértékük kivitelét. A február 7-ei román válasz csupán annyit közölt, hogy „az illetékes hatóságok tanulmányozás tárgyává tették” a magyar javaslatot. Márciusban Bárdossy külügyminiszter táviratban sürgette Rényi Viktornál, a bukaresti magyar követség első tisztviselőjénél a további lépéseket. Rényi közbenjárására a román külügyi államtitkár csupán annyit helyezett kilátásba, hogy utánajár az ügynek a telepítésügyi minisztériumban, de mint közölte, nem áll módjában engedélyezni a bukovinai községekbe küldendő magyar állami tisztviselő működését, ami ugyancsak a magyar kívánságok közé tartozott.¹²⁶ Így a magyar kormány továbbra is a kiépített illegális csatornákon keresztül folytatta telepítési agitációját.

A románok halogató magatartása miatt Rényi még 1941 márciusában sem látott más megoldást, mint hogy az optálás lehetőségét kihasználva, hazatérési igazolványok kiadásával bonyolítsák le az akciót. Véleménye szerint ez úgy történhetne, ha a követség nem csak a katonaköteles fiataloknak adna ki igazolványokat. Amint a külügynek jelentette, tett is már ilyen irányú lépéseket. Utasította a bukaresti magyar követséghez beosztott belügyminisztériumi titkárt, hogy a „valóban nincsteleneknek” is állítson ki hazatérési igazolványt. Ők ugyanis – írta Rényi – a telepítési huzavona miatt olyan helyzetbe kerültek, hogy ittmaradásuk csak akkor lehetséges, ha segítyeket kapnak. Ingóságaikat eladogatták, új szerződést időnyomunkára már nem kötöttek, bízva a nyilván túlzott ígéretekől sem mentes telepítési agitációban.¹²⁷

A román kormány magatartását ekkor elsősorban az egyre feszültebb magyar–román viszony, saját belpolitikai nehézségei, s minden bizonnyal a folyamatban lévő német kitelepítések is befolyásolták. Magyarország és Románia viszonyának fokozatos romlása lehetett ennél szinte valamennyi függőben lévő kérdés rendezését. A román kormánynak, amely soha nem nyugodott bele igazán Észak-Erdély elvesztésébe, nem állt érdekében a telepítés lebonyolítása la-

¹²⁶ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1941-P-16 326.

¹²⁷ Uo.

kosságcseré útján. Attól tarthattak, hogy a bukovinai székelyeket Észak-Erdélyben helyezik el, s ez egyik hatásos érveket, a terület nemzetiségi összetételét gyengítette volna. Bizonyára az illegális telepítési agitáció sem növelte megegyezési hajlandóságukat, s a bukovinaiak átszivárogtatása sem számított éppen barátságos gesztusnak.

A magyar kormány lényegében a német kitelepítési taktikát igyekezett alkalmazni. Sztójay berlini magyar követ március 5-én Bárdossy miniszterelnökhöz küldött jelentésében ezt így fogalmazta meg: minden hivatalos lépést „megelőzött a politikai ágensek munkája, s csak akkor került sor az államközi egyezmények megkötésére, amikor a bizalmas kiküldöttek jelentették, hogy érettnek találják a talajt”.¹²⁸

A kormány eközben itthon is egyre komolyabb formában foglalkozott az üggyel. 1941 januárjában bizottságot hozott létre, amely a kormány elképzelésének megfelelően a székely telepítés Szolnok-Doboka megyei lehetőségeit tanulmányozta. A bizottság, tekintettel az andrásfalviak kérésére, a már Magyarországon tartózkodó bukovinaiakból, illetve a kormány által kijelölt tisztviselők közül állt. A bizottság hamarosan elkészült jelentése a következőket tartalmazta: a terület alkalmas „nem teljesen szétszórt telepítésre”, melyet azért ajánlanak a kormány figyelmébe, hogy így „ezen a magyar nemzeti-ségstratégiai szempontból rendkívül fontos összekötő vidéken a székelyföldi magyarságot az alföldi magyarsággal lehetőleg zárt és folyamatos magyar településekkel hídként összekössük”. A jelentés megfogalmazása szerint Szolnok-Doboka megye alkalmas „nem teljesen szétszórt telepítésre”, amely magyarán szólva azt jelentette, hogy ez a variáció a bukovinaiaknak csakis a szétszórt letelepítését tette volna lehetővé, amit pedig az áttelepülők mindenképpen szerettek volna elkerülni. Ugyanez a bizottság vizsgálta meg a Szatmár és Bihar megyei telepítés lehetőségét is. Míg az előbbi Teleki támogatta erőteljesen, az utóbbi mellett elsősorban Németh Kálmán agitált.

Az említett elképzelések mellett felerősödtek a magyarországi nemzetiségek és az „ezeréves határokon” kívül élő magyarok *totális áttelepítését* szorgalmazó hangok, főként katonai körökben. Míg a Teleki-kormány telepítési elképzelései a Szent István-i állameszme jegyében születtek, a Werth Henrik vezérkari főnök által megfogalmazott és a katonai vezető körök által támogatott elképzelés a németek világháborús győzelme esetén végrehajtandó radikális etnikai

¹²⁸ MOL K-63. Küm. pol. 1941-47-1538.

rendezéshez kívánt alkalmazkodni, mivel úgy vélte, hogy a térség etnikai térképének átrajzolása elősegíti az egész Kárpát-medencét birtokló erős Magyarország létrehozását. Ez a Magyarország pedig középhatalomként Németország szilárd szövetsége lehet a Balkán felé irányuló szovjet befolyás feltartóztatásában is.

Werth 1941. április 19-ei emlékiratában, amelyet Bárdossy miniszterelnökhöz intézett, „felismert államvezetési feladatként” sürgette a határokon túl élő magyarok délvidéki letelepítését. Werth ezzel érvelt, hogy „a harcok folytán, illetve a dobrovolyácok eltávolítása miatt” számos település üresen maradt, s a 22 éves szerb uralom a Délvidéken kiutasításokkal és telepítésekkel jelentős mértékben gyengítette az ottani magyarságot. Annyit elismert ugyan, hogy a Ferenc-csatornától délre a magyarság már korábban, azaz 1918 előtt is jelentős kisebbségben volt, de véleménye szerint éppen ezért kell ide „új magyar elemeket” telepíteni. A Ferenc-csatornától északra fekvő területeken viszont – érvelt tovább Werth –, mivel ott a magyarság többsége „határozottan kidomborodik”, elegendő a magyarság „természetes szaporodását” minden eszközzel elősegíteni. Szerinte 10 ezer magyar család odatelepítése elegendő lenne ahhoz, hogy a magyarság megerősödjön. A határokon túl élő magyarok visszatelepítésén kívül a Magyarország sűrűn lakott körzeteiből származó családok áttelepítését is szorgalmazta, amelyek, mint írta, „alkalmasak arra, hogy az ottani magyarságot számszerűleg megerősítsék”. Werth 150 ezer ún. nem őslakos szerb eltávolítását szerette volna elérni.¹²⁹

Amikor Magyarország belépett a Szovjetunió elleni háborúba, Werth elérkezettnek látta az időt az előző tervnél is nagyobb szabású telepítési elképzelés felvetésére. Bárdossyhoz augusztusban intézett újabb emlékiratában *valamennyi* magyarországi szláv és román kitelepítésével kívánta egyszer s mindenkorra megoldani a nemzeti-ségi kérdést, sürgetve egyúttal Magyarország nagyobb arányú részvételét a szovjetellenes háborúban. Werth úgy vélte, hogy ily módon még a háború befejezése előtt megoldható lesz ezeréves határaink visszaszerzése, így a Bánát visszacsatolása is. Ezáltal szerinte a korábbi kitelepítési tárgyalások kudarc ellenére engedményeket lehet

¹²⁹ Werth április 19-ei emlékiratát nem találtuk meg. Lényegét a július közepén írt *Emlékirat a visszafoglalt Délvidék megoldásra váró lényegesebb feladatairól* című viselő irat (HL VKF 1941-1-5700/el.n.), valamint az 1941. május 27-én kelt bizalmas katonai közigazgatási parancs alapján rekonstruáltuk. HL VKF-1/el.n. 19. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. máj. 27.

kicsikarni a németektől a magyarországi szlávok, románok és zsidók kitelepítésének kérdésében, s végül ennek fejében Magyarország részesedhetne a szovjet nyersanyagkészletekből is.

Bárdossy Werth Henrik totális kitelepítési ötletét egyszerűen „fantasztikumnak” minősítette, amelynek megvalósítása szerény számítások szerint is mintegy 8 millió embert érintett volna. A miniszterelnök azonban nemcsak technikai okok miatt tartotta megvalósíthatatlannak az ötletet, hanem főként azért, mert ez szerinte egyenlő lenne a magyarság Kárpát-medencében elfoglalt gazdasági, politikai súlyának csökkenésével. Mint ezzel kapcsolatban Horthyhoz intézett levelében írta: egy ilyen arányú telepítés „az egész terület életrendjét és mai gazdasági struktúráját feldúlná, és gazdaságilag és katonailag is olyan állapotot teremtené, amelynek fenntartása még a legmerészebb fantáziával is alig képzelhető el, különösen ha figyelembe vesszük, hogy elsősorban a Kárpát-medence peremén (a perifériákon) lévő területek maradnának lakatlanok”. Bárdossy azt is kizártnak tartotta, hogy „az európai rendet megalkotó tengelyhatalmak, bármilyen jutalom címén is, vákuumot akarnának teremteni a Kárpát-medencében...”¹³⁰

S bár Werth német mintát követő totális kitelepítési elképzelése nem vált, nem válhatott uralkodó koncepcióvá a magyar politikai életben, 1941 áprilisában a visszacsatolt délvidéki területeken komoly politikai szerephez jutó hadsereg a Bácskában lényegében a *totális kitelepítést* igyekezett megvalósítani. Mint láttuk, elsősorban a délszlávok vonatkozásában, a dobrovoljácok és a többi szerb és délszláv nemzetiségű lakos kezdetben válogatás nélküli elűzésével.

A Jugoszlávia megtámadását követő április 28-ai minisztertanácson Teleki Szatmár és Bihar megyei telepítési elképzeléseit már csak Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter képviselte. Bartha Károly honvédelmi miniszter, nyilván Werth álláspontjának ismeretében, a bácskai telepítés mellett foglalt állást. Ezt támogatta Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár is. Bonczos Miklós belügyi (később telepítésügyi) államtitkár azt hangsúlyozta, hogy a székeltek „nem akarnak a románok közé menni”. Ezzel, ha burkolt formában is, a bácskai telepítés mellett érvelt. Pedig Bonczosnak nyilván tudomása volt arról, hogy a bukovinai magyarok olyan beadványokkal ostromolták a miniszterelnökséget, amelyekben azt sür-

¹³⁰ Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szöveggel és jegyzetekkel ellátta Szinai Miklós és Szűcs László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 59. sz. irat, 305–306.

gették, hogy magyar vidékre telepedhessenek le. De tudott arról is, hogy Németh Kálmán a hortobágyi telepítést szorgalmazta.

Bárdossy, meglehetősen óvatosan, a két nézet között lavírozva foglalt állást. Kompromisszumos javaslata azonban a bácskai telepítés javára billentette a mérleget. Azt fejtegette, hogy a Magyarországra szivárgott 324 családot Szatmárba kell letelepíteni”, a többit pedig, azaz többségüket a Bácskába, mivel ez már „benépesítési kérdés”.

S bár a szűkszavúan leírt minisztertanácsi jegyzőkönyv csak vázlatosan tükrözi a telepítés kérdésében folytatott vitát, annyi mégis megállapítható, hogy a kormány tagjainak többsége április végén már a bácskai telepítés gondolatát támogatta.

A minisztertanács végül úgy határozott, hogy a Magyarországon lévő bukovinaiak letelepítését azonnal el kell kezdeni Szatmárban, s ehhez sürgősen megvárni egy külön telepítési bizottság létrejöttét. A döntés értelmében „azonnali, gyors intézkedéssel” kellett az akciót végrehajtani, a még Bukovinában lévőköt pedig a Bácskában helyezik majd el. Ugyanez a minisztertanács az ugyancsak illegális csatornákon megindított moldvai csángó telepítést „előkészítendőnek”, de azonnali intézkedésre éretlennek minősítette.

Az április 28-ai minisztertanácson még egy fontos napirendi pont szerepelt. A kormány tagjai meghallgatták Nickl Alfrédnek, a külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztálya vezetőjének beszámolóját Carl Clodiusszal, a német külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztálya helyettes vezetőjével folytatott tárgyalásairól. E tárgyalásokon a németek egyértelműen a magyar fél tudomására hozták, hogy a Jugoszláviára korábban hárult gazdasági terheket Magyarországnak és Bulgáriának át kell vállalnia, mintegy a területi igényeik Jugoszlávia kárára történt kielégítésének kompenzálásaként. Lényegében a Bácska egész terményfeleslegére, elsősorban búzára, kukoricára és kenderre vonatkoztak a német követelések. Miután Bárdossy „mértányosnak és indokolhatónak” minősítette a német kívánságokat, a minisztertanács egyhangúlag hozzájárult, hogy a Bácska mezőgazdasági terményfeleslegét „a háború tartamára és annak befejezéséig” Németországnak, illetve Olaszországnak szállítsák. A kormány ugyanakkor továbbra is igényt tartott a korábban Jugoszláviából Magyarországra importált mezőgazdasági terményekre.¹³¹

¹³¹ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. ápr. 28. Ezenkívül a németek a Jugoszláviával 1940 őszén kötött olajjegyezmény Délvidékre eső számláját is benyújtották. Heszlényi szállásmester a telepítés lebonyolításáig a gazdátlanul maradt

A bevonulást követő hetekben azonban a magyar csapatok több mint tízezer, zömmel mezőgazdasággal foglalkozó délszláv lakost űztek el földjükről, s így bizonytalanná vált a német követelések teljesítése. A magyar kormány számára már csak ezért is sürgetővé vált a jól termő bácskai részek újraterelítése. Ebbe az irányba hatott az erőteljes telepítési agitáció által keltett „utazási hangulat” a bukovinai székelyek körében, de sietségre készítette a kormányt a területi veszteségek miatt Romániában kialakult bizonytalan belpolitikai légkör is. Nem maradt egészen hatástalan a katonai vezető körök kormányra gyakorolt nyomása sem.

A Jugoszlávia széthullását követő események tehát – köztük a délszlávok már befejezett tömeges kiűzése – elsodorták a székely telepítés Teleki képviselte koncepcióját, és radikálisan *megváltoztatták* a telepítés *földrajzi irányát*.

Május 9-én a kormány döntött abban a kérdésben is, hogy a jugoszláv földreform során a délszláv telepeseknek juttatott 53 ezer kat. hold földet a külföldi magyarok hazatelepítésére kell fordítani.¹³²

Két nappal később, 1941. május 11-én Magyarország aláírta Romániával a bukovinai székelyek áttelepítéséről szóló megállapodást. A román kormány számára megnyugtatólag hatott, hogy a telepítés Bácska felé irányul, s nem érinti az észak-erdélyi románokat. Az egyezmény – ellentétben a magyar kormány eredeti elképzeléseivel – nyitva hagyta az áttelepülés vagyoni jogi kérdéseinek rendezését, s a magyar kormány magára vállalta az új telepesek ellátását házzal, földdel és termelőeszközökkel. Csak a telepítés befejezése után kapott utasítást a pénzügyminiszter, hogy dolgozzon ki tervet arra vonatkozóan, hogyan lehetne a román kormánnyal megtéríttetni a függőben maradt követeléseket.¹³³ Az egyezmény nem tartalmazta a magyar kormány lakosságcserére vonatkozó korábbi javaslatát sem. Lehetővé tette viszont, hogy a magyar kormány megbízottai a helyszínen irányítsák a telepítés munkálatait. Az áttelepülők eladott ingóságaiából 2 ezer lejt hozhattak magukkal, az ezt meghaladó össze-

dobrovoljác birtokokra a termelés folytonosságának biztosítása érdekében ún. gazda gondnokokat nevezett ki.

¹³² HL VKF-1/eln. 19. sz. Biz. kat. közg. parancs. 1941. máj. 27.; MV AZ 1. reg. br. 44/a.

¹³³ A magyar–román telepítési egyezményt nem találtuk meg. *Gombos György*: Bukovinai székelyek letelepítése a Bácskában. *Láthatár*, 1941. 8. sz. 190.; MOL K-27. Mt. jkv. 1941. jún. 17.

get a bukaresti magyar követségnél helyezték letétbe. Kétnapi élelmen kívül személyes holmijuk és kevés háztartási felszerelés képezte poggyászukat. Megtiltotta a megállapodás a gazdasági felszerelések, gabona, takarmány, igás- és haszonállatok, nagyobb mennyiségű élelmiszer és a templomi harangok kivitelét. A Florini román államásról május közepén vonaton indult el a telepesek első csoportja, s az utolsó, 1500 fős csoport június 16-án lépte át a magyar–román határt. Koszna magyar határállomáson orvosi vizsgálaton vettek részt, majd Désen, Kolozsváron, Nagyváradon, Hódmezővásárhelyen és Szegeden át folytatták útjukat a Bácska felé. 1941 május–júniusában a dobrovoljácok helyére összesen 3279 bukovinai székely családot (13 200 fő) telepítettek be, 35 ezer kat. hold földre. Mire megkezdődött szervezett áttelepítésük, a székelyek mintegy harmada már Magyarországon volt.¹³⁴

Időközben megalakult a Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybizottság, vezetője Bonczos Miklós belügyi államtitkár lett, s június 24-én a minisztertanács Nagy Valér rendőrtanácsost nevezte ki Bonczos helyettesévé, aki szintén 1940 októbere óta vett részt a telepítés előkészítésében. Újvidéken működött a kormánybiztosi kirendeltség, amelynek szegedi részlegét a vasúti szállítás feladataival bízták meg.

Az érkező székely családokat a már kiürített dobrovoljác házakban szállásolták el, amelyeket odaérkezésükig jórészt rendbe hozott a katonaság. A gazdálkodás beindulásáig a telepesek élelmezéséről, ellátásáról a kormánybizottság gondoskodott. A telepítés költségeit a kormány lényegében négy forrásból finanszírozta. Elsősorban a jugoszláv telepesek ingatlan és ingó vagyonát vették igénybe, emellett felhasználták az „Erdélyért” segélyezési akcióban és a belügyminisztérium „közjótékonyági és emberbaráti intézmények” elnevezésű rovatán összegyűlt összegeket, valamint a délszláv lakosságtól elvett és ideiglenesen bérbe adott földek bérleti hasznát.¹³⁵

A kormány tehát nem teljesítette az áttelepülő székelyek kívánságát, hogy kompakt magyar vidékre telepítsék őket, és illúzió maradt az a várákozásuk is, hogy régi településeik kereteit meghagyva él-

¹³⁴ MV AZ 1. reg. br. 44/a.; HL VKF-1/el. 19. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. máj. 27.; MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-24 333.; Vincze Gábor: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepítése Magyarországra (1940–1944). *Pro minoritate*, 2001/ősz. 141–154. Szerinte a kitelepítés után Bukovinában mindössze 19 magyar maradt.

¹³⁵ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. szept. 16., 1942. febr. 25.

hessenek Magyarországon. Az öt bukovinai székely község lakóit 14 községbe, illetve ún. szállásra (tanya) helyezték el. A hadikfalviak Stepanovičevóra (211 család, 768 fő), Tankošičevóra (40 család, 166 fő), Veternikre (40 család, 232 fő), Vojvoda-Mišićre (11 család, 42 fő), a Temerinhez tartozó Staro Đurđevóra (148 család, 590 fő) és Sirigre (114 család, 493 fő) kerültek. A józseffalviak és fogadjistenbeliek Tomičevóra (66 család; 290 fő) és Vajszkára (Vajska, 48 család, 204 fő). Az andrásfalviakat Feketičen (35 család, 153 fő), Mali Beogradban (60 család, 290 fő), Karadorđevo-Pavlovón (174 család, 800 fő) és Košičevón (25 család, 143 fő) telepítették le. S végül az istensegítsbeliek két dobrovoljac telepen rendezkedtek be, Sokolacra (260 család, 1156 fő) és Nova Crvenkán (92 család, 445 fő).¹³⁶

A házak és egyéb ingóságok elosztásánál hármast elvet igyekeztek érvényesíteni. Figyelembe vették a családot, a Bukovinában maradt vagyon és a juttatott föld nagyságát. Eszerint történt az igás- és egyéb állatok szétosztása is. A Bonczos által 1941. október 20-án készített jelentés szerint a telepéseknek 1942 lovát, 152 csikót, 1412 tehenet, 375 növendékmarhát és 2542 sertést stb. juttattak. Vásárolt és szétosztott a kormánybiztosság 38 felszerszámozott lovat és 19 szekert is; ezeket Hadiknépe és Horthyvára lakosai között osztotta szét. Ennek ellenére komoly gondot okozott a lovak és szekerek, valamint egyéb mezőgazdasági eszközök, főleg az eke hiánya. A hadiknépi telepfelügyelő még 1942 januárjában is ahhoz kért segítséget, hogy legalább minden második családnak adjanak ekét. Harminc szekér hiányzott a faluban ahhoz, hogy ugyancsak minden második családra jusson legalább egy.

Mivel a letelepítés egyik fő célja Bácska nemzetiségi térképének megjavítása mellett a földek azonnali megmunkálása volt, a berendezkedés első napjai után megkezdődött a még dobrovoljacok által elvetett termény közös, kalákában végzett betakarítása és egyéb me-

¹³⁶ HL VKF-1/el. 19. sz. Biz. kat. közg. parancs. 1941. máj. 27.; MV AZ 1. reg. br. 44/a. A szerb telepesfalvakat később hivatalosan is a bukovinai községekről nevezték el. Így például Stepanovičevo – Horthyvára, Bácskossuthfalva (azaz Ómoravica), Tankošičevo – Hadikhalom, Veternik – Hadikliget, Vojvoda-Mišić – Hadikszállás, Staro Đurđevo – Hadikföldje, Sirig (Szőreg-pusztja) – Hadiknépe, Tomičevo – Bácsjózseffalva, Vajska – Józsefháza, Feketič – Református Andrásszállás, Mali Beograd – Andrásföldje, Karadorđevo-Pavlovo – Bácsandrásfalva, Košičevo – Andrásmagyar, Sokolac – Bácsistensegits, s végül Nova Crvenka – Istenvölünk nevet kapta. HL VKF-1/el. 31. sz. Biz. kat. közg. parancs. 1941. jún. 19. melléklet.

zőgazdasági munkák befejezése. A sokgyermekes asszonyok munkába állása érdekében (nem volt ritka a 10-12 gyermek) óvodákat, majd iskolákat szerveztek az új telepeken. Az utóbbiak megszervezése azért sem tűrt halasztást, mert a családokban nagy volt az írástudatlanság. Például Hadikvára 160 iskolaköteles gyermeke közül mindössze 16 tudott írni, olvasni. Igyekeztek a telepeket egészségházzakkal és orvosokkal is ellátni.¹³⁷

A gazdasági élet irányítását a katonai közigazgatás által kinevezett helyi telepfelügyelők végezték, akik a járási gazdasági felügyelőnek, illetve a telepítési kormánybizottság gazdasági szakembereinek voltak alárendelve. Gyors ütemben nevezték ki a jegyzőket, főjegyzőket is – zömmel Magyarország belső területeiről –, akik a székely telepek választott bíróival együtt intézték a falvak ügyes-bajos dolgait. A telepfelügyelők a végzett munkáról pontos feljegyzéseket készítettek, ennek alapján állapították meg a jövedelmeket és osztották el a terményt. A házat, a földet, a jószágot egyelőre használatba adták, mivel a földosztás és egyéb tulajdonjogi kérdések megoldása „bizonyos hosszadalmasabb eljárást kíván”.¹³⁸

A telepítés megindulásakor elrendelt hírzárlat feloldása után a sajtó, a rádió egymást túllícitálva dicsőítette a kormány „példás gyorsasággal” végrehajtott telepítési akcióját. E tudósítások szerint a „dobrovóljácoktól megtisztított Bácska” hőn várta „az izzó hazafiságtól és magyar öntudattól fűtött” bukovinaiakat.¹³⁹ A székelyek között azonban nem a híradásokban olvasható és hallható, elvárt „művi hazafiság” volt az általános hangulat, pedig a papjaik által tudatosított nemzeti érzés fontos szerepet játszott elhatározásukban, s a Magyarországra érkezésük alkalmával készült fényképek nem csupán manipulált örömet tükröztek. A székelyek öröme, meghatottsága a telepítés első napjaiban elsősorban abból a reményből táplálkozott, hogy földet, létbiztonságot kapnak új hazájuktól, és többé nem kisebbségként élik az életüket.

¹³⁷ AV Újvidéki I. f. tanügyig. kirendeltség. F 152. knj. 1. sz. n., valamint AV Birtokpol. kirendeltség. F. 150 br. 2. 30 084.

¹³⁸ HL VKF-1/el. n. 19. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. máj. 27.; MV AZ 1. reg. br. 44/a.

¹³⁹ *A Nép*, 1941. jún. 28.; *Délvidék*, 1941. június 29.; *Délmagyarország*, 1941. jún. 18. Bonczos 1941 májusában tiltotta meg, hogy a fővárosi és vidéki lapok a bukovinai, s általában a külföldi magyarok telepítésével foglalkozzanak. A tilalmat a telepítés befejezése után oldották fel. CsmL Szeged város Főispánjának biz. ir. 1941-70.

Decleva május végén, a telepítés kapcsán kiadott bizalmas katonai közigazgatási parancsában ennek kapcsán így írt: „A 174 éves távollét szükségessé teszi a bukovinai székelység nemzeti és hazafias öntudatának felébresztését. Közöttük ugyanis főleg csak a faji öntudat kétségtelen és erős jeleit lehet felismerni, gondosan ügyeltek magyarságuk megőrzésére, de idegen hazában éltek és annak körülményei szerint kellett életkörülményeiket berendezniök... Általában földéhesek. Rendkívüli takarékoságuk célja a földszerzés... Igen fontos, hogy a föld nevükre legyen írva. A telepeseket mihamarabb tulajdonba kell helyezni, mert a bizonytalanság érzését nem bírják.”¹⁴⁰

A magyar sajtó tárgyilagosabb része is elismerte, hogy feszültséget, bizonytalanságot okozott a földosztás elhalasztása őszre, zökkenőkkel járt a házak elosztása, viták forrása volt a learatott termésből részesedés mértéke, az ellátásuk termelőeszközökkel. Ez utóbbi hiányát részben a katonaság saját forrásaiból, részben a szomszédos községek „közerejének kirendelésével” pótolták. Egyes tanulmányok intőn emlékeztettek a korábbi telepítések szomorú tapasztalataira is, és nyomatékkal hívták fel a hivatalos körök figyelmét: „Ha megmarad a bő gyermekáldás, már a következő nemzedéknek is el kell vándorolni.” Hiába javasolták azonban tartalék földek képzését, bizonyos kötöttségek bevezetését a föld eladásának és elaprózódásának megakadályozására.¹⁴¹

Németh Kálmán keserűen írta le az első napok csalódását: amikor a székely asszonyok meglátták az üszkös, kiégett dobrovoljác házakat (amelyeket pedig a katonaság igyekezett rendbe hozni a telepések megérkezése előtt), „eltakarták a szemüket és az összeroskadtt tetők alatt emberi lábakat véltek felfedezni és esküdöztek, hogy itt *nem maradnak a korom és az üszök között*”. A férfiak csak azzal tudtak lelket önteni beléjük, hogy hoztak a határból egy kis földet, mutatván, „erőstjő a föld”.¹⁴²

A környező falvak magyar földművesei sem a sajtó által elképzelt lelkesedéssel fogadták a székelyeket, a délszlávokról nem is beszélve. A telepések és a helyi lakosság közötti feszültség abból a félelem-

¹⁴⁰ HL VKF-1/el.n.-19. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. máj. 17.; MV AZ 1. reg. br. 44/a.

¹⁴¹ Szabados Mihály: i. m. 179–181.; MOL K-63. Küm. pol. 1940-27/7- szám nélküli.

¹⁴² Németh Kálmán: i. m. 490–492.

ből fakadt, hogy a szlávok kárára egyrészt tovább folytatódik a jugoszláv földreform revíziója, másrészt az új telepések miatt a helyi magyarság is kiszorul a földreformból. Hogy volt mitől tartaniuk, mutatja, hogy a déli hadsereg katonai közigazgatási csoportparancsnoksága július közepén elrendelte a magyar parasztok, mezőgazdasági munkások „szertelen és mérték nélküli” földigénylésének korlátozását. A helybeliek közérzetét rontották a közmunkák és az egyre gyakoribb rekvirálások. 1941. július 18-án a vezérkar főnöke a magyar-német megállapodás értelmében egész Bácska területén elrendelte az 1940. évi vagy még régebbi termésű kukorica, búza, rozs és őrleményeik felkutatását, a fejadagon felüli mennyiség zár alá vételét, s a Futura szövetkezeten keresztül történő kényszerfelvásárlást. A német igények kielégítése után fennmaradt mennyiséget a katonai közigazgatási hatóságok a Bácska „ellátatlanjainak”, azaz az új telepéseknek adták. A rekvirálást a hadsereg nyílt parancssal ellátott élelmiszer-beszerző osztagai végezték. Werth „komoly, villámgyors és eredményes munkát” várt.¹⁴³

A szegedi törvényszéken és annak öttagú különatanácsában a magyar nemzet megbecsülését ért sérelem és kormányzósértés címén hozott emelkedő számú ítéletek is ellentmondanak a hivatalos, mindent nemzetiszínűre festő hangulatképnek. Az új telepéseket sokan egyenesen „magyar dobrovoljácoknak” nevezték, akik kivételezett helyzetben vannak. A határváltozástól a magyar parasztok, mezőgazdasági munkások társadalmi, szociális igazságot vártak, ehelyett rekviráló katonák és újabb kiváltságosok érkeztek. Ahogy az egyik elítélt magyar nemzetiségű néhány holdas gazda kijelentette: „Vártuk a magyar testvéreinket, hogy felszabadulva jobb dolgunk legyen és most bilincseket vernek ránk, ilyen államban tönkre kell menni az embernek, nem megélni.”¹⁴⁴

Az 1941. júliusi minisztertanácsi ülés – lényegében egy már létező gyakorlatot szentesítve – kimondta a jugoszláv agrárreform ún. juttatási részének hatálytalanítását, a megváltási részét azonban továbbra is érvényesnek fogadta el. Ezzel 192 ezer kat. hold szabadult fel földbirtok-politikai célokra. Ez a földterület elsősorban a jugoszláv földreform során létrehozott 62 zárt dobrovoljác telep 53 ezer kat. holdjából, illetve az egyéb juttatásokból származó 139 ezer kat.

¹⁴³ MV AZ 1. reg. br. 125. HL VKF 1941-1-5808/el.

¹⁴⁴ CsmL A Szegedi Törvényszék iratai. B. IV. 4769. 1941. 6., valamint B. IV. 6897. 1941. 2.

holdból tevődött össze. Emellett számoltak a mintegy 16 ezer kat. holdat kitevő zsidó birtokok kisajátításával is. Az 53 ezer kat. hold felett a Bonczos-féle telepítési bizottság rendelkezett, a többit a helyi igények kielégítésére szánták. A minisztertanács kimondta, hogy ebből a földből nem kártalaníthatók a jugoszláv földreform során kárt szenvedett birtokosok, erre más bácskai földeket kívántak felhasználni. A minisztertanács határozata világosan leszögezte: „A magyar kormány által lebonyolítandó juttatási eljárás során a szláv őslakossággal szemben a Szent István-i állameszme mellett is megengedhető retorzió alkalmazható, melynek mértéke felől a kormány később határoz.” Ezzel a kormány lehetővé tette a további kisajátításokat – nyilván a Bácska északi részén még helyükön maradt délszláv telepésekre és az ún. nem őslakosokra gondolva. Kizárta a juttatásból azokat az „őslakókat”, akik csetnik szervezetnek vagy más olyan társadalmi szervezetnek, egyesületnek voltak tagjai, amely „nyíltan vagy burkoltan” magyarellenes volt. Igyekeztén enyhíteni az előbbi kategóriákba nem tartozó s ezáltal meglehetősen meggyérült délvidékiek elégedetlenségét, az alaprendelet nincstelenek esetében eltekintett a vételár 30%-ának előzetes kifizetésétől, valamint a feltételnek állított mezőgazdasági felszerelés meglététől is. A minisztertanács egyúttal utasította a földművelésügyi minisztert, dolgozza ki a délvidéki földreform részletes tervét, amelyre a későbbiekben még kitérünk.¹⁴⁵

Július 8-án Bárdossy ismét arra hívta fel a kormány figyelmét, hogy „a 14 ezer Bácskába telepített székely földbirtok rendezésével várni nem lehet”. Mivel az érdekelt hivatali fórumok még mindig nem tárgyalták az ügyet, július 15-én a minisztertanács visszatért a kérdésre. Ezúttal már nemcsak azt rögzítették, kinek nem juttatható föld, hanem egyértelműen amellet foglaltak állást, hogy a kisajátított területből elsősorban a székelyek, a délvidéki harcok rokkantjai és az azokban elesettek hozzátartozói, az „őslakosok” és a más vidékről hazatelepítettek (és -telepítendő) kaphatnak földet. A székelyek annyi kedvezményt kaptak – nyilván Bukovinában maradt vagyonuk kompenzációjaképpen is –, hogy másoktól eltérően, akik az adott föld kataszteri tiszta jövedelmének minden koronája után 40 pengőt fizettek, ők ennek 75%-áért kapták a földet. A korábbi minisztertanács

¹⁴⁵ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. jún. 17., valamint AV Újvidéki I. f. tanügyig. kirendeltség. F. 152. knj. 1. sz. n. A jugoszláv földreformot a többi volt jugoszláv területen is érvénytelenítették a megszállók és az új államok.

még egyértelműen megtiltotta a jugoszláv földreform során kárt szenvedett földbirtokosok kártalanítását, most a kormány úgy határozott, hogy azokat, akiket „különösen nagy méltánytalanság ért”, ebből a földből is kártalanítani lehet.¹⁴⁶

1941 novemberéig befejeződött a földek tulajdonba adása: a Telepítési Kormánybiztosság összesen 35 ezer kat. hold földet osztott ki a bukovinai székelyeknek, 481 vitézi családnak (2325 fő), 46, a délvideki harcokban elesett katona családjának, illetve 53 moldvai csángó családnak (161 fő). Más adatok szerint Magyararkanizsa mellé csupán 40 moldvai csángó családot, 159 főt telepítettek. A baranyai háromszögben kisajátított zárt dobrovoljac községekbe 1324 családot (5800 fő), főleg vitézeket, moldvai csángókat, illetve később boszniai magyarokat telepítettek.¹⁴⁷ A telepítésre szánt 53 ezer kat. holdból tehát 18 ezer megmaradt.¹⁴⁸

A székelyek házaspáronként 3 holdat, plusz gyermekenként 1-1 holdat, a vitézek pedig családonként 15-16 holdat kaptak. A Bácskában kapott földek így családonként jelentősen meghaladták a Bukovinában birtokolt földek nagyságát, ahol a túlnépesedett családokban egy-egy főre átlag 0,7 kat. hold föld jutott. Jelentős törlesztési s némi adófizetési kedvezményben is részesültek. Csak a tulajdonbavétel

¹⁴⁶ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. júl. 8. és júl. 15.

¹⁴⁷ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-24 333.; *Nada Lazic*: i. m. 102.; *Vincze Gábor*: i. m. 18. Vitézi telepeket a Bácskában Vajszkaréten, Vajszkán (Vajska) és a mai Bácskapalánkához tartozó Vitézfalun (Tomićevo) alakítottak ki szétszórta, tanyás települések formájában. A baranyai háromszögbe is zömmel vitézeket telepítettek. A csíkföldi székely határőrvidék mintájára 1942 februárjában az Országos Vitézi Szék felvetette a déli határőrvidék megszervezésének gondolatát. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter 1942. november 12-ei döntése alapján, mint az ezzel kapcsolatos rendeletben olvashatjuk, a „Délvidék általános katonai megszervezésének első lépéseként” 1943. január 1-jén a vitézi telepesekből felállították az első határőr vitézi századot. A vitézi század azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és hosszas huzavona után 1944-ben feloszlatták. HL VKF-192-1-5365., 5044., 5697., 5829/eln.; HL HM-1942-1/a-1043/Bbk., 1942-1/a-78 995., 69 500/eln.

¹⁴⁸ Bonczos telepítésügyi biztos az 1942. február 25-ei minisztertanácscon kérte a kormányt, foglaljon állást a megmaradt föld felhasználásának kérdésében, amelyet eredetileg további moldvai csángó telepítésre szántak. A kormány úgy határozott, nem telepítenek Magyarországra újabb csángókat, hanem a már itt levőket, valamint a Szerbiából és Boszniából érkező magyarokat fogják idetelepíteni. Bonczos még 1941 szeptemberében olyan megbízást is kapott, hogy a szovjet harctéren elesettek hozzátartozóit is a Bácskában telepítse le. A kormány most ezt a korábbi határozatát is érvénytelenítette. MOL K-27. Mt. jkv. 1942. febr. 25.

után, tehát 1941 októberétől-novemberétől lettek adókötelesek. A föld és ház kedvezményes vételárát 4 év alatt kellett volna törleszteniük, amit holdanként 4 pengő telepítési költség és a juttatott ingóságok teljes értéke terhelt még. Gazdálkodásukat a hadigazdálkodásból következő és a német szállítások teljesítését célzó szigorú előírások szabályozták. A gazdasági felügyelők a földosztás után is ellenőrizték a falvak gazdasági tevékenységét, és felsőbb utasítás szerint szabták meg, mit és mennyit termeljenek a telepesek. A más termelési technikát igénylő itteni földművelés elsajátítására is ösztönöztek, az új telepesek számára gazdatanfolyamokat szerveztek.

A telepek mindennapi, küzdelmes életébe engednek bepillantást a telepfelügyelőknek az újvidéki birtokkirendeltség számára készített rendszeres jelentései. Az andrásfalvi körzet telepfelügyelője például 1943. májusi jelentésében leírja, hogy a cukorrépában és napraforgóban 50%-os kárt tettek a rovarok, így termés alig várható. Más jelentések talajvízről, súlyos takarmány- és tüzelőhiányról panaszkodtak. Komoly gondok nehezítették az oktatás beindítását is. 1941 novemberéig a székely telepeken 26 iskolát hoztak létre a mintegy 4 ezer iskolaköteles tanuló számára, de ahhoz, hogy maximum 45-50 fős létszámú osztályokat alakíthassanak ki, még legalább 24 új tanteremre lett volna szükség. A megfelelő tanítói gárda is lassan toborzódott a tanítói lakások hiánya miatt. Horthyvára (Stepanovićevo, ma Kisalpár) telepfelügyelője például arról ír, hogy az 1942/43-as tanévben a faluban sem tanító, sem óvónő nem volt. Vajszkán a 333 iskolakötelesre 6 tanterem, Hadikújfalun pedig 292 gyermekre 2 tanterem jutott az első tanévben. Hadikligeten (Veternik) és Hadikszálláson a 200 iskolás gyermeket egy tanító tanította egy teremben, s az 1942/43-as tanévben betegsége miatt ő is csak három hétig tartott órákat.¹⁴⁹

A valóban jelentős kiváltságokat élvező telepesek élete tehát korántsem volt felhőtlen. Nemcsak a szokatlan környezet nehézségeit kellett leküzdeniük, a „gyantaszaghoz szokott tüdőt” az alföldi porhoz szoktatniuk, hanem az egyre magasabb termelési követelményeknek is eleget kellett tenniük. De az említett kedvezmények még rövid távon sem biztosították a birtokaprózódás megakadályozását. A kiutasított jugoszláv telepesek visszaszivárgása sem növelte biz-

¹⁴⁹ AV M. kir. Földművelésügyi min. birtokpolitikai kirendeltség, Újvidék, F 150. br. a./30 052.; 30 055., valamint AV Újvidéki I. f. tanügyig. kirendeltség kut. 1. bb.

tonságérzetüket, bár minden székely telepen megerősített csendőrsőrs vigyázott a „visszatelepítettek nyugalmára”.¹⁵⁰

A telepítések révén mintegy 11%-kal sikerült javítani a terület nemzetiségi arányait, de ez a szám nemcsak a székelyeket, a vitézeket, a moldvai csángókat és az egyéb betelepülőket (például hivatalnokokat, horvátországi és szerbiai magyarokat), hanem a magyar népszámláláskor magukat ilyen vagy olyan okból magyarnak valló délszlávokat is magában foglalta. Az egész Bácska területén az 1930-as jugoszláv népszámlálás 38,2%-ban jelölte meg a magyarok arányát, 33,2%-ban a délszlávokét, míg az 1941-es magyar népszámlálás szerint a népesség 49,3%-a volt itt magyar, 23,9%-a pedig délszláv.¹⁵¹

A székely telepések már csak idő híján sem tudtak igazán beilleszkedni új lakhelyükre; kálváriájuk – mint látni fogjuk – 1944 őszén tovább folytatódott. Az újabb impériumváltás elől menekülve ismét székérre ültek, és vándorlásuk Tolna és Baranya megyében ért véget, ahol ismét kitelepítettek, ezúttal a németek házaiban helyezték el őket.

A horvátországi magyarok hazatelepítése a Muraköz kérdésében folytatott magyar–horvát határtárgyalások keretén belül vetődött fel.¹⁵² Még a konkrét határtárgyalások megkezdése előtt, április 19-én a magyar kormány Zágrábba küldte Tamás Aladárt, akinek igen jó kapcsolatai voltak usztasa körökkel. Tamás újságíró volt, sokáig Genfben tevékenykedett, és a magyar kormány megbízásából a 30-as években szoros kapcsolatot alakított ki az usztasa emigrációval. Tamásan keresztül azt szerették volna kipróbálni, milyen álláspontot foglalnak el horvát kormánykörök a lakosságcsere kérdésében. Tamásnak Pavelić ezzel kapcsolatban kijelentette: hajlandók azonnal tárgyalásba bocsátkozni a bácskai horvátok átvételéről, akiket a kiutasított szerbek helyére telepítenének, a Magyarországról kiutasítandó szerbeknek pedig átvonulási engedélyt adnak, de átvételük szóba sem jöhet.¹⁵³ A zágrábi tárgyalásokon – a németek tartózkodó magatartása miatt – már nem került szóba a szerbek kiutasítása Hor-

¹⁵⁰ A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944, 72.

¹⁵¹ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1944-R-19 575. A hivatalos körök korántsem voltak elégedettek az elért eredménnyel, s még 1944-ben is komolyan tanulmányozták, hogyan volna lehetséges tovább „lazítani” a Délvidék nemzetiségi arányait. Arra számítottak, hogy a háború a jelenlegi status quo alapján végződik, s így lehetővé válik a „déli magyar ék” további előretolása. Uo.

¹⁵² A kérdésre bővebben l. A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944, 85–107.

¹⁵³ MOL K-63. Küm. pol. 1941-67-2749.

vátországon át, de a Muraköz „nagystílusú” átadásának fejében a horvát fél hajlandónak mutatkozott volna a bácskai bunyevácok átvételére s az eredetileg javasolt kisebbségi szerződés helyett egy kitelepítési egyezmény megkötésére. Marosy követ ennek kapcsán a következőkre hívta fel a külügyminisztérium figyelmét: „...azt hiszem, jobb szolgálatot jelentene Magyarországnak és a magyar jövőnek, ha a formula közjogi részét nem túlságosan forszírozzuk, s egy nagystílusú gesztussal ezen fajilag amúgy is elveszett területet úgy engedjük át, hogy a primitív politikai érzékenység részére fájó seb ne maradjon – és ennek fejében minden erőfeszítést a népcsere, vagyis kitelepítés lebonyolítására koncentrálhatnánk”. Pavelícnek azt a javaslatát azonban – amelyet közvetlenül a magyar delegáció Zágrábból történt elutazása után tett Bartóknak –, hogy a Muraköz átadása esetén ezen a területen nem állítanak fel semmiféle katonai objektumot, még Bartók is „primitív módon előadott” ajánlatnak nevezte.¹⁵⁴

Budapesten azonban továbbra is a Muraköz közjogi helyzetének rendezésére fektették a hangsúlyt, s úgy képzelték, hogy a közigazgatás átadására csak a népességcsere lebonyolítása után kerülne sor. A horvátok számára viszont elfogadhatatlan volt a két kérdés összekapcsolása, s azzal érveltek, hogy az áttelepítések elhúzódása hosszabb ideig lehetetlenné teszi a horvát jogok muraközi gyakorlását.¹⁵⁵

A magyar kormány tárgyalási szándéka – ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről komolyan – június végére végképp szertefoszlott. A magyar kormány – nyilván a Szovjetunió elleni hadba lépése miatt is – úgy vélte, elérkezett a határkérdés egyoldalú megoldásának ideje. Azért, hogy ennek nyomatékot adjon, és egyben jól használható érvre tegyen szert, 25 ezer aláírást gyűjtöttek a Muraközben a terület végleges Magyarországhoz csatolása mellett.¹⁵⁶

Június végén a külügyminisztérium arra utasította Marosyt, hogy többé semmiféle tárgyalásba ne bocsátkozzék a Muraközről. Június 28-án Sztójay berlini magyar követet hosszú levélben tájékoztatták a magyar-horvát határtárgyalások menetéről, a kudarc okairól, valamint a katonai közigazgatás tervezett bevezetéséről, kérve a követet, hogy annak tartalmát csak július 2., azaz a katonai közigazgatás bevezetése után közölje Berlinben. Külön felhívták a figyelmét, hogy a tájékoztatásnak nehogy „olyan jellege legyen, mintha intézkedése-

¹⁵⁴ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-67/a-317., 387.

¹⁵⁵ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-67/a-363.

¹⁵⁶ DIMK V. 890. sz. irat. 1242.

inkben a birodalmi kormány jóváhagyását kérnők, vagy mintha a muraközi kérdést a tengelyhatalmaknak alá kívánnók bocsátani”.¹⁵⁷

1941. június 1-jén a magyar kormány elrendelte a katonai közigazgatás bevezetését, s ezzel az egyoldalú lépéssel Magyarországhoz csatolta a Muraközt. Ez azt is jelentette, hogy egy időre lekerült a napirendről a lakosságcsere ügye is.

Szeptember 6-án Sztójay berlini magyar követ még egyszer felkereste Woermann külügyi államtitkár-helyettest, és – mint mondta – a félreértések elkerülése végett a német kormány tudomására hozta, hogy a magyar kormány a „Muraköz ügyében Horvátországgal folytatott tárgyalásait végérvényesen befejezte, és nem lát semmi lehetőséget arra, hogy egy magyar–horvát megállapodás keretében a jelenlegi helyzetet megváltoztassa”. Woermann Sztójay bejelentését tudomásul vette, és ismét kifejtette a németek „tartózkodó” álláspontját.¹⁵⁸ Ezzel a németek hallgatólagosan szentesítették a Muraköz bekebelezését, így Horvátország Magyarországgal szemben is vereséget szenvedett a határkérdésben. A horvát kormányok azonban mindvégig abban reménykedtek, hogy ha máskor nem is, a háború befejezésekor „még adódhatnak átrendezési lehetőségek”. Addig is, amíg ennek elérkezik az ideje – fejtegette több alkalommal is Lorković –, „a horvát kormány legfőbb óhaja, hogy legalábbis az említett terület népi állaga érintetlen maradjon”.¹⁵⁹

Július 29-én az usztasa rezsimmel erősen szimpatizáló Marosy zágrábi magyar követ, aki nem értett egyet a tárgyalások megszakításával, a határkérdés egyoldalú megoldásával, a következőkre figyelmeztette kormányát: „Írásbeli és szóbeli jelentéseimben nem hagytam kétséget az iránt, hogy a magyar–horvát viszony sorsdöntő fordulópontja a Muraköz kérdése. Ezen terület itt hagyása esetén megkaphattuk volna a horvátok barátságát – az átcsatolással eszkomptálni kell, hogy Horvátország ellenségeink sorába lép, együttműködést keres Romániával és Szlovákiával és végső fokon újra fel támad körülöttünk – ha gyengített kiadásban is – a kisantant.”¹⁶⁰

S bár a kisantant még „gyengített kiadásban” sem támadt fel az adott erőviszonyok között, a magyar kormánynak valóban számolnia kellett az említett országok magyarelleses közeledésével, s a Muraköz egyoldalú bekebelezése után kiéleződött magyar–horvát viszony

¹⁵⁷ DIMK V. 878. sz. irat. 1227., 890. sz. irat, 1244.

¹⁵⁸ WIL 442. sz. irat. 618– 619.

¹⁵⁹ MOL K-63. Küm. pol. 1942-67-59.

¹⁶⁰ Uo. 1941-67-159.

is egyre több kellemetlenséget okozott. Gyakoriakká váltak a kölcsönös határsértések. 1941 decemberében például a magyar katonaság elfoglalta a Dunán fekvő Ada nevű kis szigetet. Pár hónappal később – mivel a sorozatos horvát tiltakozásokra a magyar kormány nem reagált – fegyveres uszítások válaszként Šaregrad szigetét szállták meg. A magyar katonaság visszafoglalta a lakatlan szigetet, s mintegy a muraközi kérdés paródiájaként 1942 áprilisában megkezdődtek a Duna e szakaszára vonatkozó tárgyalások.¹⁶¹ Azonban – mint Marosy írta – „a horvát delegáció kicsinyes magatartása miatt” ezek a tárgyalások is hamarosan függőben maradtak.

Sok gondot okozott a magyar kormánynak a Muraköz egyházjogi helyzete, mivel az a bekebelezés után is a zágrábi püspökség joghatósága alá tartozott.

A csendőrség központi nyomozóparancsnokságának egyik jelentése szerint Aloizije Stepinac zágrábi érsek azt az utasítást adta a muraközi papságnak, hogy horvátul misézzenek, és „megdorgálta azokat, akik magyarul miséztek”. Ennek ellensúlyozására a szombathegyi II. hadtestparancsnokság tábori lelkészek segítségével próbálta megoldani az iskolákban a magyar nyelvű hittantanítást. Novemberben általános vizsgálatot indítottak a „szláv érzelmű” papság ellen, s azokat, akik nem tanúsítottak „tartózkodó magatartást” az érseki felhívással szemben, ha horvátul állították ki a keresztleveleket, vagy éppen a rájuk bízott horvát gyermekektől horvátul várták a „dicsértesséket”, kiutasították az országból.¹⁶² 1942 májusában a horvát külügyminisztérium politikai osztálya jegyzékben tiltakozott a magyar kormánynál a muraközi papok kiutasítása miatt. Marosy ez ügyben felkereste a zágrábi pápai megbízottat is, aki a Szentszék jóindulatáról biztosította a követet, ugyanakkor hozzátette, hogy a kiutasítások indoklása „vajmi kevés konkrét jogalapot szolgáltat, az abban foglalt adatokból kitűnőleg közigazgatásunk a Muraközben olyan gyakorlatot követ, amely az idegen ajkú lakosság általában elismert nyelvi és vallási jogaival csak nehezen látszik összeférhetőnek”.¹⁶³

¹⁶¹ MOL K-63. Küm. pol. 1942-67-58.; HIL VKF 1942-R-5022., 5162., 5160/el. Az említett szigetek azért váltak vitássá, mert időközben egy mesterséges csatornával levágták a Duna kanyarulatát, így a szigetek a folyó új sodrásai vonalától északra kerültek, és magyar területté váltak.

¹⁶² MOL K-149. BM res. 1942-6-11 892. Stepinac tevékenységére l. *Stella Alexander: The Triple Myth. A Life of Archbishop Aloizije Stepinac.* Columbia University Press, New York, 1987.

¹⁶³ MOL K-63. Küm. pol. 1942-67-2862.

A katolikus tábori püspökség a honvédelmi minisztérium megbízásából 1941. augusztus végén arra hívta fel Serédi Jusztinián hercegprímás figyelmét, hogy mielőbb járjon közbe a Muraköz egyházi jogi helyzetének rendezése érdekében. Ez annál inkább sürgető lenne – olvashatjuk az átiratban –, mert nemcsak a hívek lelki gondozása függ a zágrábi püspökségtől, hanem „dicső honvédségünk ott állomásozó tagjainak házassági ügye is”.¹⁶⁴ Hamarosan a vezérkar főnöke is interveniált az ügyben. Igyekezett mind Serédit, mind a budapesti nunciust megnyerni az ügynek. A Vatikán azonban hallgatásba burkolózott, ezért Marosy 1942 tavaszán a zágrábi pápai megbízotton keresztül igyekezett eredményt elérni – sikertelenül. A Vatikán a háború befejezéséig, az új határok létrejöttéig nem kívánta átrendezni Muraköz egyházi jogi helyzetét.¹⁶⁵

A határtárgyalások kudarcra után érezhető negatív változás következett be a magyar kormány horvátokkal kapcsolatos nemzetiségi politikájában is. Megkezdődött az ún. telepések és bevándoroltak, azaz az 1918. december 1-je után letelepedettek összeírása és kiutasítása. A horvát kormány éles hangú jegyzékben tiltakozott ez ellen. Marosy azzal próbálta Lorković külügyminisztert megnyugtatni, hogy csupán összeírásról van szó, kormánya nem fogja kiutasítani a horvátokat, és vizsgálatot indít a kiutasítások ügyében. Még le sem zárult a vizsgálat, amikor december közepén újabb horvát panasz érkezett a csáktornyai szolgabíró kiutasítási végzéseire ellen. A magyar külügyminisztérium ezúttal már 75 kiutasított ügyének legsürgősebb kivizsgálását kérte a belügyminisztériumtól, minthogy „a változott helyzetben (ti. a bekebelezési törvény után – S. E.) nyomós politikai érdek is fűződik ehhez”. A vizsgálat eredményei azonban nem Marosy megnyugtató szavait igazolták. Vida Ferenc, a csáktornyai járás fősolgabírója a vizsgálatot végző belügyi megbízott előtt nem is tagadta, hogy valóban történtek kiutasítások. Azzal érvelt, hogy a bevándoroltak „irredenták, másrészt kommunisták”, ezért „feltétlenül szükségesnek látszik a bevándorolt és nemkívánatos elemek fokozatos eltávolítása”. Mintegy saját mentségére hozzátette, hogy a kiutasításokat „lassú iramban és a legnagyobb kímélettel” végezték. A horvát jegyzékben említett 75 kiutasításból 36-ot ismert el, de ezek között is – mondta – legfeljebb 10-15 volt horvát, a többi zsidó.¹⁶⁶

¹⁶⁴ HL HM 1941-1-48775/eln.

¹⁶⁵ HL VKF 1942-1-4284/eln.; MOL K-63. Küm. pol. 1942-67-38. A Vatikán egyébként nem ismerte el hivatalosan a Független Horvát Államot.

¹⁶⁶ MOL K-149. BM res. 1942-6-6119.

Kállay Miklós miniszterelnök és külügyminiszter rögtön hivatalba lépése után utasította Marosyt, hogy igyekezzék a kölcsönösség elve alapján a kisebbségi kérdésben előrehaladást elérni, s tegyen kezdeményező lépéseket ebben az irányban. A követ által 1942. március 12-én a horvát külügyminisztériumhoz eljuttatott jegyzék felsorolta a horvátországi magyarok sérelmeit – a magyar kormány által támogatott Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség engedélyezése körüli huzavonát, az eszéki nyilasok tevékenységének támogatását, valamint az iskolakérdést –, és azzal fenyegette a horvát kormányt, hogy „a horvátországi magyarsággal való bánásmód nem maradhat visszahatás nélkül a magyarországi horvátság helyzetére”. Marosy a jegyzék átadásakor hosszabb beszélgetést folytatott Lorković külügyminiszterrel, és szóban is sürgette a jegyzékben felsorolt sérelmek orvoslását. Lorković a Magyar Közművelődési Közösséget illetően azzal védekezett, hogy nem történt meg ugyan az egyesület engedélyezése, de tagjai gyakorlatilag szabadon szervezkedhetnek. Marosy nem fogadta el Lorković magyarázkodását, mivel Magyarországon „a horvát, bunyevác és sokác egyesületek egész sora szabadon működik”. Szemére vetette a külügyminiszternek, hogy Horvátországban egyetlen magyar iskola sincs, Magyarországon viszont 13 ún. horvát–magyar, 5 vend–magyar, 7 bunyevác–magyar és 15 sokác–magyar vegyes iskolában folyik tanítás. Lorković kormánya nevében kijelentette, hogy kölcsönösségi alapon hajlandók rendezni a magyar kisebbség helyzetét, s megnyugtatta Marosyt, hogy a Duna vonalán túl, azaz a Bácskában nincsenek területi követeléseik. A Murakózt nem említette. Ők nem akarnak a német kisebbséghez hasonló jogokat – folytatta –, csupán azt, hogy a magyarországi népcsoport is bevallhassa a horvátokhoz tartozását, fenntarthassa népi kultúráját. Lorković ezzel értésére adta Marosynak, hogy kormánya nemtetszéssel szemléli a magyarországi horvátok bunyevácokra és sokácokra való felosztását. E pontnál éles vita alakult ki köztük. Marosy „kicsinyes és túlfűtött sovinizmusnak” nevezte Lorković álláspontját, a horvát külügyminiszter pedig azt fejtegette, hogy „a nemzetek lelki életében a nemzeti név is összekötő kapocs, és ha annak szabad megvallására a lehetőség nincs meg – ez az illető néptörődék lelki elidegenítését és elszakadását vonja maga után”.

Az iskolakérdésben azonban kénytelen volt védekezni, s az adott helyzetért a jugoszláv kormányokat tette felelőssé. Biztosította Marosyt, hogy a horvát kormánynak „feltétlen és komoly szándéka” ezen segíteni. Szóvá tette ugyanakkor, hogy a murakózi iskolákban

nem horvátul, hanem „muraköziül” oktatnak, s míg a magyar követ kapcsolatot tarthat a horvátországi magyarsággal, Ivan Gaj követnek nincs alkalmja a kapcsolatra a magyarországi horvátokkal. Marosy az elhangzottak ellenére világosan értésére adta Lorkovićnak, hogy kormánya „a fennálló helyzet alapján” képzei el a vitás kérdések rendezését, engedményekre nem hajlandó.¹⁶⁷ Magyarországon, hangsúlyozandó a vend nyelv különállását az irodalmi horváltól, bevezették az iskolákban a „magyar írásmódot”. Az ilyenfajta nyelvi manipuláció persze az usztasa kormányzattól sem állt távol. Rendeleti úton tiltották be például a „tisza” horvát nyelvtől idegennek titulált szerb kifejezések használatát.

Hosszas huzavona után egyedül az eszéki nyilasok tevékenységének betiltását és a Magyar Közművelődési Közösség engedélyezését sikerült elérni, a kisebbségek helyzetének rendezéséről szóló párbeszéd továbbra is kimerült a kölcsönös ígéretésekben. 1943-ban zömmel az eszéki magyar nyilasokból külön SS-századot állítottak fel, amely a németek oldalán részt vett a partizánok elleni akciókban. Az eszéki nyilasok tevékenységét ekkor a német útlevéllel Horvátországba érkezett volt magyar nyilas képviselő, Sütő Gyula szervezte újjá. 1944 áprilisában a Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség eszéki csoportja és a nyilasok között együttműködési megállapodás jött létre.¹⁶⁸

A lakosságcsere kudarcra után a magyar kormány újabb ötlettel állt elő: a boszniai szórványmagyarság Magyarországra telepítésének gondolatával. A Monarchiához csatolt Bosznia-Hercegovinában az 1910-es népesség-összeírás szerint 5739 magyar anyanyelvű élt. Mintegy 20%-uk a század elején végrehajtott földparcellázások hírére vándorolt ki a Bosznia északkeleti részét fekvő Brčkóba, Bijeljjinába valamint Vučinjakra (Vučjak), ahol földműveléssel foglalkozott. 33%-uk az iparban, 9,4%-uk a kereskedelemben dolgozott, 8%-uk pedig állami alkalmazott volt.¹⁶⁹

A Bárdossy-kormány partizánveszélyre hivatkozva először 1941 decemberében kérte a boszniai magyarok áttelepítését. Az elhúzóó tárgyalások ellenére a minisztertanács 1942. február 25-én felhatal-

¹⁶⁷ MOL K-63. Küm. pol. 1942-67-31., 32.

¹⁶⁸ MOL K-63. Küm. pol. 1942-67-105.

¹⁶⁹ A kérdésre l. Makkai Béla: Magyar szórványgondozás Bosznia-Hercegovinában. *Regio. Kisebbségi Szemle*, 1995. 3. sz. 65–88.; Bernics Ferenc: A Julián-akció, 60–68.

mazta a belügyminisztert és a külföldi magyarokat hazatelepítő kormánybizottságot a „végvesélynek kitett” magyar szörványok hazahozására. A tárgyalásokat az usztasa horvát állam fennállásának évfordulójára Zágrábba érkezett Ullein-Reviczky Antal és Hennyei Gusztáv altábornagy Paveliçtyel és Lorkoviçtyal folytatott megbeszélései mozdították el a holtpontról. A horvát engedékenységekben kétségtelenül szerepe volt az usztasa rendszer ingatagságát jótékonyan palástoló évfordulós készülődésnek, de leginkább annak, hogy így kívántak a két ország között barátságos légkört kialakítani, amely alkalomadtán lehetővé tenné a muraközi kérdés rendezését.

Április elején Marosy és Lorković aláírta a boszniai magyarok áttelepítésére vonatkozó megállapodást. Ennek értelmében a horvát kormány vállalta, hogy az áttelepülők ingatlan vagyonát megveszi, s annak ellenértékét magukkal hozhatják. Ennek fejében a magyar fél módosította azt a korábbi rendeletét, amely szerint a kiutasított és önként távozó horvátok nem vihették ki még ingóságait sem.¹⁷⁰ Marosy – kormánya állásfoglalásának megfelelően – visszautasította azt a horvát kérelmet, hogy a vagyoni viszonyosságot terjesszék ki azokra a kitelepülni szándékozó horvát dobrovoljácokra is, akik „horvát nemzeti irányú működésükkel tanúbizonyságot tettek arról, hogy előző hibájukat jóvá akarják tenni”. A boszniai magyarok bizonyos mennyiségű élő állatot is áthozhattak magukkal. Marosy kormánya utasítása ellenére kénytelen volt felajánlani a viszonyosságot. Mint írta, erre „múlthatatlanul szükség volt azért, mert a gunjai csoport már elszállításra készen állt, és másképp az egész akció felborult volna, ami a horvátországi magyarság körében igen kínos hatást válthatott volna ki”.¹⁷¹

Az egyezmény három boszniai falu, Gunja, Vućinjak (Vućjak) és Brčko magyar lakosságának áttelepítésére terjedt ki. A megállapodás érvényességét a nyár folyamán Bijeljínára is kiterjesztették.

Az április közepén meginduló telepítés alkalmával Marosy a Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség segítségével igyekezett az ünnepélyes búcsúztatásról gondoskodni, de minden buzgósa ellenére sem sikerült olyan külsőségeket teremteni, mint a székely telepítés esetében. A partizánok elleni tisztogatóakciók miatt a bijeljínai csoportot például német harckocsik kísérték a határra. Ezt

¹⁷⁰ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1942-R-24 333.; MOL K-149. BM res. 1942-2-9621.

¹⁷¹ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1942-R-24 333.

a magyar sajtó is kénytelen volt elismerni, miközben „a nagy magyar közösségbe történő beolvadás olthatatlan vágyára” hivatkozva magyarázta az áttelepülési szándékot, hozzátéve, hogy a boszniai magyarok pusztá létüket próbálták így megmenteni. Ezzel kapcsolatban csak két esetre szeretnénk utalni. Az 1942. májusi boszniai tisztogatásnál a bilogorai körzet falvaiban több száz menekültet, köztük magyarokat is, felkoncoltak. Ostri-Zid községben pedig 1943 márciusában az egész falu férfilakosságát kivégezték a németek, mivel nem voltak hajlandók a partizánokat kiadni. A magyarokat is likvidálták, annak ellenére, hogy egy korábbi megállapodás értelmében felmutatták az állítólag oltalmat adó Magyar Közművelődési Község igazolványát. Tragikomikusnak lehet nevezni az ostri-zidi esetet követő magyar–német megállapodást, amely hasonló esetek elkerülése végett azt javasolta, hogy a partizánok elleni hadműveletek során a magyarok „kis magyar zászlókkal ismertessék nemzetiségüket”.¹⁷²

De egyéb tekintetben is másként alakult a boszniai magyarok telepítési akciója, mint a székeleyé. Már elindultak az első csoportok, amikor május 30-án a horvát kormány – tiltakozásul az újabb muraközi kiutasítások ellen – felfüggesztette a telepítést. Különösen sérelmesnek találták a muraközi hatóságok azon rendeletét, hogy mindazon horvát alkalmazottak, akiknek családja a Muraközben lakik, rövid határidőn belül térjenek vissza, ellenkező esetben családjukkal együtt kiutasítják őket, vagyonukat pedig lefoglalják.¹⁷³

Ezzel a lépéssel a horvátok nyomást akartak gyakorolni a magyar kormányra, egyrészt a kiutasítások beszüntetése érdekében, másrészt ezt az alkalmat használták fel egy kétoldali kisebbségi szerződés kezdeményezésére. A horvát elképzelés szerint a szerződést a kisebbségek helyzetét tanulmányozó helyszíni vizsgálat előzte volna meg. Marosy azzal tért ki a javaslat elől, hogy előbb a Duna menti határ kérdésében kellene megállapodni, bár – tette hozzá – a magyar kormány is aktuálisnak tartja a kisebbségekre vonatkozó megbeszéléseket.¹⁷⁴

¹⁷² MOL K-63. Küm. pol. 1942-67-67., 1943-67-34. Az ostri-zidi ügy kivizsgálását kérő magyar átiratra Glaise von Horstenau tábornok röviden a következőt válaszolta: „a német Wehrmacht magatartása elleni vádaskodások tarthatatlanok”, a vizsgálat lefolytatása az adott helyzetben lehetetlen. MOL K-63. Küm. pol. 1943-67-114.

¹⁷³ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1942-R-21144.; MOL K-74. I. Bejövő számjeltávirat. Zágráb. Marosy 1942. máj. 11-ei számjeltávirata. MOL K-63. Küm. pol. 1942-67-49. 49.

¹⁷⁴ MOL K-63. Küm. pol. 1942-67-82., uo. 1943-67-szám nélküli.

A telepítés csak júliusban folytatódott tovább, miután a magyar kormány kitüntetésekkel enyhítette Pavelić „haragját”. Az összeomlás szélén álló rezsimet egyébként sem volt nehéz újabb és újabb, lényegében ellenszolgáltatás nélküli engedményekre kényszeríteni. Mint a horvátországi Gestapo 1942. szeptember 9-ei jelentése megfogalmazta: „Határozott jelei tapasztalhatók annak, hogy Magyarországon előkészületeket tesz a felkelés szélesedése esetére, de nem a segítség értelmében, hanem azért, hogy minél nagyobb hasznot húzzon abból.”¹⁷⁵

A szeptemberig elhúzódozó telepítés során összesen 395 boszniai magyar családot (1552 fő) helyeztek el a Bácskában: a gunjainiak Horthyvárára, a vučinjaiak Hadikligetre (Veternik), a brčkóiak Hadiknépére (Síríg) kerültek, a bijeljinaiak új lakhelyét pedig Horthyvárán és Hadiknépén jelölték ki. A boszniai magyarok tehát a székely telepesek között helyezkedtek el, sőt átmenetileg a székelyek házaiban telepítették le őket. Összesen 2877 kat. hold földet kaptak, családonként mintegy 7 holdat.¹⁷⁶ A Bonczos-féle kormánybizottság kezében ezután már csak 14 ezer kat. hold szétszórtan elhelyezkedő terület maradt a Bácskában kisajátított földekből, és ez további nagyobb arányú telepítést nem tett lehetővé. 1942 novemberében a külügyminisztérium le is intette Marosy újabb 2-3 fős ezer fős áttelepítési javaslatát. 1943-tól már csak egyéni elbíráláson alapuló telepítésekre került sor a Bácskában.¹⁷⁷

Eközben a magyar és a horvát kormány között tovább tartott az áldatlan vita a kisebbségek kérdéséről. A horvátországi magyar iskolák ügyében némi eredményt sikerült elérni. A horvát oktatásügyi minisztérium szerint az 1942/43-as tanévben 12 magyar tagozat kezdte meg működését. Zágráb e hír közlését arra használta fel, hogy javaslatot tegyen – a románokkal megkötött szerződés mintájára – egy kulturális egyezmény megkötésére.¹⁷⁸ A magyar kormány azonban kitért a javaslat elől. Mindössze annyi történt, hogy az 1944 őszén utolsó óráit élő usztasa kormánynak az akkori zágrábi magyar követ, Van der Venne ajánlatot tett a tankönyvek nemzetiségpolitikai felülvizsgálatára. Mehmed Alajbegović külügyminiszter „nagy meg-

¹⁷⁵ ZDNOR XII/2. 149. sz. irat, 733.

¹⁷⁶ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-24 333.

¹⁷⁷ MOL K-74. I. Bejövő számjeltávirat. Zágráb. Marosy 1942. okt. 14-ei és okt. 21-ei számjeltávirata. MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-24 333.

¹⁷⁸ MOL K-63. Küm. pol. 1942-67-104.

értéssel” fogadta ugyan a javaslatot, de hozzátette: „A mai kritikus időkben a gyakorlati megoldás hamarosan nem valósítható meg.” Ezek a magyar tagozatok valójában nem működtek. Egyes adatok szerint mindössze három református elemi iskolában volt magyar nyelvű oktatás.¹⁷⁹

Már 1942 nyarától új tétellel bővült a magyar kormány panasz-jegyzéke, ami igen érzékenyen érintette az egyre sűrűbben változó horvát kormányokat. Azt vetették a szemükre, hogy képtelenek „megvédeni” a magyarokat a partizánoktól, s már nemcsak Boszniában fenyeget a partizánveszély, hanem a határszéleken is.¹⁸⁰ A kormányt nemcsak a horvátországi magyarok sorsa aggasztotta, hanem elsősorban attól tartottak, hogy a partizánmozgalom átcsap a határon. Aggodalmukat csak fokozta a Petőfi Sándor magyar partizánzászlóalj megalakulásának híre.¹⁸¹ Az említett telepítések után jobbnak látták lezárni a határt a „fertőzött” horvátországi magyarok előtt; befogadásuk előtt, államérdekre hivatkozva, elzárkóztak. A kisebbségvédelem egyre inkább arra szorítkozott, hogy felhívták a horvát kormány figyelmét: a tisztogató akciók során részesítsék „fokozott” védelemben a magyarokat, s a harcok lecsendesedésével biztosítsák hazatérésüket. Ilyen ígéretet kapott 1943. május végén Balla Pál, a miniszterelnökség nemzetiségi osztályának vezetője is zágrábi útja alkalmával. Az usztasa kormány ígéreteinek természetesen csak eszmei jelentőségük volt, hiszen a németek, sőt maguk az usztasák sem vették figyelembe a magyar kormány szempontjait a tisztogató hadműveletekben. Krasznay alezredes, a Szerbia katonai parancsnoksága mellé beosztott magyar összekötő tiszt 1943 októberében azt jelentette, hogy 200 horvátországi magyar az usztasák atrocitásai előtt szökött Magyarországra.¹⁸² A belügyminiszter rendelete értelmében csak azok a magyarok nyertek bebocsátást az országba, akik az állam és a közbiztonság szempontjából teljesen megbízhatók voltak, és a zágrábi követség által kiállított igazolvánnyal rendelkeztek. A rendelet egyértelműen megtiltotta a zsidók és a görögkeleti vallásúak befogadását. Ugyanakkor ez a kisebbségvédelem is csak azokra terjedt ki, akik beléptek a Horvátországi Magyar Közművelődési

¹⁷⁹ MOL K-63. Küm. pol. 1944-67-102., 80.

¹⁸⁰ Uo. 1942-67-103.; MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1942-R-26 158.

¹⁸¹ MOL K-63. Küm. pol. 1943-67-134. A Petőfi brigád kérdésére később még kitérünk.

¹⁸² MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-2433., 32 751.

Közösségbe. 1944 januárjában tovább szigorították a feltételeket. Ezután csak azok léphették át a magyar határt, akik akár a horvátországi, akár a bánáti Magyar Közművelődési Közösség tagjai voltak ugyan, de Magyarországról vagy a Bánátból származtak.¹⁸³

1944. február elején – magyar kezdeményezésre – ismét felvetődött a magyar-horvát lakosságcsere gondolata. A Kállay-kormány változatlanul a népességcsere alapján állt, „amely alól legfeljebb pillanatnyi kivétel lehetséges”. A horvátok viszont feladták korábbi, egyértelműen elutasító magatartásukat, csupán ahhoz ragaszkodtak, hogy a magyarországi horvátok kiköltöztetéséhez többéves határidőt kapjanak. Marosy az „engedékenyebb hangulat” előmozdítása érdekében a tárgyalások színhelyéül Budapestet javasolta. A megváltozott horvát álláspont mögött az állt, hogy a horvát kormány nagyon is tisztában volt a lakosságcsere lebonyolításának áthidalhatatlan nehézségeivel, hiszen a helyzetet már nem az usztasák és a németek uralták, az olasz fegyverszünet (1943. szeptember 3.) utáni anarchia Horvátországban jelentős stratégiai előnyökhöz juttatta Tito partizánjait. Tárgyalási készségükkel ezúttal is a muraközi kérdés rendezéséhez szerettek volna lehetőséget teremteni. Nyilván a magyar kormány sem a gyors megoldás sikerében bízva vetette fel ismét a kérdést, hanem abban a nagyon is hiú reményben, hogy a háború befejezése után az egyezmény „jogi apparátusára” hivatkozva megszállódíthassa délvidéki pozícióit. A lakosságcsere vonatkozó tárgyalások azonban a fronthelyzet alakulása miatt igen gyorsan menekültügyi tárgyalásokká váltak, így a magyar kormány kénytelen volt először „a pillanatnyi kivétel” formuláját alkalmazni. A horvátok ebbe csak úgy egyeztek bele, ha a tárgyalások Zágrábban lesznek. Ezt azal indokolták, hogy „a társmenisztériumok illetékes tényezői más irányban igen el vannak foglalva, és ezért pillanatnyilag Zágrábból nem távozhatsz el”. Valójában a németek intették le a horvátok utazási szándékát. De ahogy Marosy rosszmájúan megjegyezte: Gaj volt budapesti horvát követ visszatérését „egykori dicsőségének” színhelyére a zágrábi külügyminisztérium munkatársainak kicsinyes intrikái is akadályozzák.¹⁸⁴

Február 16-án Marosy és Gaj, a horvát külügyminisztérium politikai osztályának vezetője között megkezdődtek a tárgyalások. Marosy

¹⁸³ MOL K-149. BM res. 1941-2-14 899., MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-31 614., 34 415.

¹⁸⁴ MOL K-63. Küm. pol. 1944-67-13., 18.

igyekezett elérni, hogy a menekülteknek minősített kitelepülők átvi-hessék Magyarországra vagyonukat, s végül igyekezett kiharcolni a visszatérés lehetőségét is. Gaj ezzel szemben kikötötte, hogy a végle-gesen Magyarországon maradó kitelepülők vagyona a horvát állam-ra száll.¹⁸⁵

Közben azonban újabb nehézségek is felmerültek. Kiderült, hogy a már elfogadott alapelvvel ellentétben a horvátok a menekülteket végleges kitelepülőkként akarják kezelni, ami azt jelentette volna, hogy vagyonuk végleg a horvát államé lesz. Hosszú vita után Marosynak sikerült annyit elérnie, hogy Gaj beleegyezett, szabjanak meg bizonyos időt a visszatelepülésre, s csak ennek lejártá után te-kintsék a menekülteket végleges kitelepülőknek. Ebből aztán újabb vita kerekedett, mivel Marosy egyéves terminust javasolt, a horvátok viszont a fél éves határidő mellett kardoskodtak. További gondot oko-zott, hogy a horvát külügyminisztériumban szokásos gyakori sze-mélycserék következtében Gajt leváltották. Utódja teljesen tájéko-zatlan volt az ügyben, és új tervszettel állt elő. A tárgyalások még a Sztójay-kormány idején is tartottak. A kicsinyes alkudozások május-ban végül is bizonyos eredményre vezettek. Május 4-én aláírták a magyar-horvát menekültügyi egyezményt.¹⁸⁶ A lakosságcsere-egyez-ményt azonban ezúttal sem sikerült tető alá hozni.

A megállapodás szerint a kitelepülők ügyeit egy később kineve-zendő magyar-horvát vegyes bizottság intézte volna. A Horvátor-szágból menekülők két éven belül visszatérhettek eredeti lakhelyük-re, a maradni kívánók viszont megkaphatták a magyar állampolgár-ságot. Vagyonukat magukkal vihették. A vegyes bizottság kinevezé-sére még sor került, de az egyezmény gyakorlati kivitelezésére a fronthelyzet alakulása miatt már nem.¹⁸⁷

Magyarország német megszállása után a horvátok elérkezettnek látták az időt, hogy „emlékeztető lépést” tegyenek Berlinben a Mura-köz ügyében. Amikor ezt Marosy Stijepo Perić külügyminiszter sze-mére vetette, az „minden zavar nélkül kijelentette, hogy oppor-tunusnak tartotta Berlint arra emlékeztetni, hogy horvát felfogás sze-rint a Muraköz Horvátország alkotórésze”. A külügyminiszter a to-vábbiakban elhibázottnak nevezte elődje, Lorković politikáját, aki

¹⁸⁵ MOL K-74. I. Bejövő számmeltávirat. Zágráb. 1944. febr. 16.

¹⁸⁶ MOL K-63. Küm. pol. 1944-67-26., 1944-67-49., MOL K-74. I. Bejövő számmeltávirat. Zágráb. 1944. máj. 5.

¹⁸⁷ MOL K-63. Küm. pol. 1944-67-36., 53.

eleve lemondott a baranyai háromszögről, s így nem maradt a kormány kezében olyan adu, amit a Muraköz kapcsán alkalmasint ki játszhatott volna. Marosy e pontnál a következő megjegyzést fűzte a külügyminiszter szavaihoz: „Perić fenti megjegyzése is mutatja, mekkora hibát követett el az akkori magyar kormányzat, mikor az általam annyira szorgalmazott határtárgyalásokat félbehagyta, melyek Horvátországnak a Baranyáról és Bácskáról való lemondását írásban is leszögezték volna.” Perić azzal próbálta csillapítani a meglehetősen nyugtalan Marosyt, hogy berlini „emlékeztető lépése” nem jelenti a muraközi kérdés nyílt felvetését. Mint láttuk, a magyar–horvát határtárgyalásokon szó sem volt az említett lemondó nyilatkozatról, s nyilvánvaló az is, hogy az „emlékeztető lépés” sikere korántsem a horvátok szándékán múlt, hanem azon, hogy a németek ezúttal is határozottan leintették az esetleges magyar–német ellentétekre alapozott horvát próbálkozást. Igaz, a hitleri Németország ekkor már korántsem volt abban a helyzetben, hogy átrajzolja Európa térképét.

Marosy mégis jónak látta felhívni Kasche zágrábi német követ és Glaise von Horstenau tábornok figyelmét a magyar–horvát határon állomásozó ún. fekete légióra (Pavelić testőrgárdáját nevezték így), amely szerinte egy esetleges muraközi horvát puccskísérlet fegyveres ereje lehet. Ezt mind Kasche, mind pedig Glaise von Horstenau kizártnak tekintette.¹⁸⁸ 1944 őszén az usztasa sajtóban és rádióban ismét nagy publicitást kapott a muraközi kérdés. Van der Venne zágrábi magyar követ szeptember 6-ai jelentésében ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Nem tartom kizártnak, hogy a horvátok az esetleg bekövetkező zavaros viszonyokat felhasználnák arra, hogy rajtaütésszerű betörést kíséreljenek meg Muraközbe, már csak azért is, hogy ezáltal levezzessék a tömegek felkavart szenvedélyeit.”¹⁸⁹ A követnek igaza volt abban, hogy a Muraköz visszacsatolásának megmegújuló követelése mindig is az ingatag rezsim belső kohéziójának megszilárdítását volt hivatott szolgálni. A „puccskísérletre”, azaz a Muraköz visszafoglalására azonban az usztasa rendszernek már sem ereje, sem ideje nem volt.

1944 augusztusában Glaise von Horstenau tábornok javaslatára a német kormány felvetette egy közös, magyar–horvát partizánellenes katonai együttműködés gondolatát, amely szerint a harcok során mindkét fél 30 km távolságban léphette volna át a határt.¹⁹⁰

¹⁸⁸ MOL K-63. Küm. pol. 1944-67-40.

¹⁸⁹ MOL K-63. Küm. pol. 1944-67-98.

¹⁹⁰ MOL K-74. I. Bejövő számjeltávirat. Zágráb, 1944. aug. 19.

A Sztójay-kormány az 1944. augusztus 17-ei minisztertanácson tárgyalta a német kérést. A külügyminiszter véleménye szerint a németeknek kellene felszólítaniuk a horvát külügyminisztériumot, hogy a magyar kormányhoz forduljon ezzel a kéréssel. De még ez esetben is, fejtegette, a magyar kormány csak olyan szerepet vállalhat, ami az ország határainak megvédését szolgálja, „azt már nem vállalhatja, hogy egészen a dalmát tengerpartig vegyünk részt egy ilyen akcióban”. A honvédelmi miniszter azt hangsúlyozta, hogy a határtól legfeljebb 10 km-re terjedhetne az egyezményben megszabott vonal. Felhívta a figyelmet arra is, hogy nemrég vontak el három hadosztályt a déli határról, s azt jelenleg csak kisebb egységek biztosíthatják. Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter szerint ez esetben nyugodtan érvelhet a kormány a horvátok érzékenységevel, mondván: el kell kerülni, hogy a horvát közvéleményben olyan benyomás alakuljon ki, hogy a határok átlépésével Magyarország valójában a Szent István-i birodalom visszaállítására törekszik. A minisztertanács végül a következő határozatot fogadta el: a horvátországi „bandák” ellen csakis a horvát kormány kérésére hajlandó csapatokat adni, s a harcokat a magyar–horvát határtól 10 km mélységben vállalja. Nagyobb mélységbe a magyar haderő csak abban az esetben hatol be, „ha e tekintetben az érdekelt magyar és horvát kormányok között egy újabb megállapodás létesül”.¹⁹¹

Pavelić nem lelkesedett a magyar csapatok horvátországi jelenléteért. Attól tartott, amire Reményi-Schneller is utalt, hogy a magyarok sajátos módon fogják értelmezni a határ átlépését, és bizonyos területi igények kielégítésére fogják azt felhasználni. Horvátországban ugyanis makacsul tartotta magát az a hit, hogy Magyarország Eszék (Osijek) környékére is igényt tart. Pavelić szívesebben látott volna az általános egyezmény helyett olyan megállapodásokat, amelyeket alkalmanként kötött volna a két kormány. Talán felrémlt előtte az a korábbi német kombináció is, amely a magyar égisz alatt megvalósuló horvát autonómia gondolatát sem vetette el. Ez pedig, mint Cianónak több alkalommal kifejtette, azt jelentené, hogy ő még 24 óráig sem maradhatna hatalmon.¹⁹²

A magyar kormány tehát, mint láttuk, bizonyos feltételekkel beleegyezett a partizánok elleni közös fellépésbe. A horvát kormány sem tért ki határozottan a német javaslat elől, bár komoly aggodalmait

¹⁹¹ MOL K-27. Mt. jkv. 1944. aug. 17.

¹⁹² MOL K-74. I. Bejövő számkeltávirat. Zágráb. 1944. szept. 9.

voltak a magyar csapatok horvátországi jelenlétét illetően. A közös akció bármiféle kivitelezését azonban elsodorták az események.

A Szerbiában rekedt magyarok hazatérésére Jugoszlávia kapitulációja után hazatérési igazolványok kiadása révén került sor. A magukat magyar anyanyelvűnek tartó zsidók ilyen igazolványt nem kaphattak. A belgrádi magyarok első csoportja 1941. június 13-án, a Szent László nevű hajón érkezett meg Újvidékre, 503 család, 880 fő. A több csoportban végrehajtott hazatelepítés során végül is hivatalos adatok szerint 2500, zömmel jugoszláv gyárakban dolgozó magyar munkás, illetve a belgrádi egyetemen tanuló magyar diák tért vissza Magyarországra. A Belgrád bombázása után spontán módon Magyarországra menekültek számáról nincsenek adataink. Azt tudjuk, hogy a június 20-án Szegedre irányított 32 iparoscsaládot a város nem tudta fogadni, innen Losoncra irányították őket. Az 1941. december 22-ei minisztertanácson felvetődött 6 ezer szerbiai szórványmagyar kölcsönösségi alapon történő kitelepítése – aminek fejében az internálótáborokban lévő szerbek közül vettek volna át hatezret a német hatóságok.¹⁹³ Az erre vonatkozó tárgyalások azonban eredménytelenül végződtek.

¹⁹³ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. dec. 22.; ZDNOR XV/1. 130.; *Délmagyarország*, 1941. jún. 20.

A magyar polgári közigazgatás kiépítése, a magyarok politikai, kulturális, gazdasági helyzete

A délvidéki helyzet konszolidációjának jelei már a katonai közigazgatás első időszakában, május végén megmutatkoztak. Novákovits, a déli hadsereg katonai közigazgatási csoportjának vezetője május 28-án elrendelte, hogy „haladéktalanul” kezdjék meg az internálótáborokban lévő délszlávok ügyének felülvizsgálatát. „Tudatában vagyok annak – írta –, hogy különösen a felszabadító hadműveletek alkalmával olyanok is őrizet alá kerültek, akiknél ez nem volt alaposan indokolható. Ezért és a megfelelő táborférőhelyek elégtelensége miatt az eddig őrizetbe vettek számát csökkenteni, és a velük szemben követhető eljárást egységesíteni kell.”¹⁹⁴

Az eljárás egységesítése a következőt jelentette: a jugoszláv telepéseket elkülönítették a többi internálttól azzal a céllal, hogy saját országukba vagy Magyarország belső területeire szállítsák őket. Vizsgálati eljárás lefolytatása után szabadon bocsátották a politikai foglyokat, köztük kommunistákat is, akiket korábbi, magyarokkal kapcsolatos magatartásuk, illetve kommunista tevékenységük miatt tartóztattak le a bevonulás után. A rendelet megtiltotta, hogy a továbbra is internálótáborokban tartott dobrovoljácok ellen a Monarchia hadseregéből történt szökés miatt külön bűnvádi eljárást indítsanak, s hogy korábbi magyarellenes politikai tevékenység vagy magatartás okán internálják a délszlávokat, és pert indítsanak ellenük. A szabadlábba helyezettek rendőri felügyeletét azonban továbbra is fenntartották, kivéve olyan esetekben, ha valakit „haragosai vagy konkurensei hamisan vádoltak”. A csetnik szervezetek volt tagjai továbbra is őrizetben maradtak, mivel szabadon bocsátásuk „a közrend és közbiztonság szempontjából még jelenleg is aggályos”. Némi engedményre azonban itt is sor került. Amennyiben bizonyíthatóan kényszer hatása alatt lettek a szervezet tagjai (például állásuk forgott kockán), alapos vizsgálat után a bizottság javaslatot tehetett szabadon bocsátásukra. A döntés jogát ezekben az ügyekben Novákovits magának tartotta fenn.¹⁹⁵

Június 18-án, arra számítva, hogy a „szerb őslakosság egy részében megvan a hajlandóság arra, hogy a magyar hazának hűséges polgárá-

¹⁹⁴ PIL Mikrofilm F. 815/1.

¹⁹⁵ Uo.

vá válják”, Novákovits utasította a katonai közigazgatás vezetőit, hogy „megfelelő módon” segítsék ezt elő. Az eljárás „egyenesen mellőzhetetlen szabályának” kell tekinteni, hogy „bűncselekmény nyomatékos gyanúja vagy igen fontos ok nélkül senkit sem lehet letartóztatni”, s az „egyes esetekben elkerülhetetlenül szükséges kényszerítő intézkedéseket is a legnagyobb tapintattal kell végrehajtani, s mindig olyan módon, amely nyilvánvalóvá teszi, hogy az intézkedés nem a szerb nemzetiségű őslakosság egyeteme ellen, hanem csakis az intézkedéssel érintett személy ellen irányul”. A rendelet a továbbiakban így folytatódik: a szerb őslakosság egyes tagjai részéről megnyilvánuló közeledést, „a hűség megnyilatkozását” a katonai parancsnokok is „kellő megértéssel, tapintatos magatartásukkal” segítsék elő.¹⁹⁶

A régi bácskai szerbek részéről 1941. április 29-én egyenesen Horthy kormányzónál tett hűségnyilatkozatot az általunk már ismert Milan L. Popović, aki jogi tanulmányait 1918 előtt Budapesten végezte. Popović a délvidéki „békés szerb polgárok” nevében ajánlotta fel a kormányzónak lojalitásukat, akik – mint hangsúlyozta – mindig, minden körülmények között be fogják tartani a magyar törvényeket. Ő maga pedig, tette hozzá Popović, minden morális tekintélyét latba veti majd, hogy a két nép békében éljen egymás mellett.¹⁹⁷

Hasonló szándékkal sorra keresték fel az egyes városok katonai parancsnokait nemcsak a szerbek, de a bunyevácok is. S míg a zombori görögkeleti esperest, Dimitrije Bokšant a bevonuláskor arra kényszerítették, mutassa meg a csetnikek házát, majd ezután temploma bejáratánál agyonlőtték, a bácskai magyarok által „magyarfalónak” tartott Lajčo Budanović katolikus püspök megúsza két év kolostorba történő száműzetéssel.¹⁹⁸ 1941 nyarán úgy tűnt, hogy különösebb zökkenők nélkül megkezdődhet a Délvidéken a magyar polgári közigazgatás, törvények stb. bevezetése.

A déli hadsereg csendőri csoportparancsnoksága azonban július 29-én, az első sikeres szabotázsakciók után utasította a csendőrséget, hogy „a szerb lakossággal szemben mind ez ideig elfoglalt magatartását változtassa meg és a legkisebb gyanú esetén is sújtson le rájuk. Egy kis szolgálati túllépés a magyar állam érdekeit szolgálja, ennek a célnak az érdekében pedig könyörületnek és elnézésnek helye nem lehet.”¹⁹⁹

¹⁹⁶ MOL K-63. Küm. pol. 1941-47-4290.

¹⁹⁷ AV F. 334. br. 12. 647.

¹⁹⁸ Aleksandar Kasaš: i. m. 35., 48.

¹⁹⁹ PIL Mikrofilm F. 815/1.

Az új, szervezett ellenfél megjelenése jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a kormány szemében felértékelődjenek az együttműködésre kész délvidéki politikusok, s egyre sürgetőbbé vált a visszacsatolás ideiglenes jellegének megszüntetése. Ugyanakkor a bánáti és a muraközi kérdés rendezetlensége egyelőre óvatosságra intette a kormányt.

Keresztes-Fischer belügyminiszter már a július 1-jén megtartott minisztertanácson felvetette a polgári közigazgatás bevezetésének szükségességét, illetve a visszacsatolás törvényesítésének kérdését. Egyúttal aggályainak is hangot adott. Szóvá tette, hogy a visszacsatolt déli területeket még nem tisztították meg teljesen, és változatlanul bizonytalan a Dráva menti határ kérdése is. Bárdossy azzal utasította vissza Keresztes-Fischer javaslatát, hogy a polgári közigazgatás bevezetésével és az új területgyarapodás törvényesítésével azt a látszatot keltenék, mintha a kormány lemondana a Bánátról és esetleg a Muraközről is. Bárdossy javaslatára a minisztertanács úgy határozott, hogy a kérdés eldöntésével őszig várnak.²⁰⁰

A polgári közigazgatás bevezetésére azonban némi bizonytalankodás után hamarabb sor került. A július 22-ei minisztertanács már úgy döntött, hogy a Muraköz kivételével augusztus 1-jén áttérnek a polgári közigazgatásra, majd ezt az időpontot július 29-én augusztus 15-ére módosították. Augusztus 12-én pedig döntött a kormány a muraközi polgári közigazgatás kérdésében is; bevezetésének napját augusztus 21-ében jelölték meg.²⁰¹

Abban, hogy a kormány előbbre hozta a polgári közigazgatás bevezetését, több tényező játszott közre. Egyrészt július végére minden illúziójuk szertefoszlott, hogy a Bánát visszacsatolása a közeljövőben megvalósulhat, másrészt növekvő aggodalommal figyelték Szlovákia, Románia és Horvátország közeledését, amelyet egy új kisantant csírájaként értékeltek.²⁰² Ez azért is komolyan aggasztotta a kormányt, mert ekkorra végképp megrekedtek a Muraközre vonatkozó magyar–horvát tárgyalások. A május 18-án aláírt olasz–horvát határszerződés (római szerződés) miatt, amelyet júliusban a Ljubljana körzetében lévő olasz–horvát határ rendezése egészített ki, a Független Horvát Állam számára is felértékelődött a Muraköz. A szerződésel egyben a magyar kormány tengeri kikötőre vonatkozó reményei

²⁰⁰ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. júl. 1.

²⁰¹ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. júl. 22., júl. 29. és aug. 12.

²⁰² WIL 421. sz. irat, 600–601.

is szertefoszlottak, s ezért a muraközi terület végleges visszacsatolásában kerestek kompenzációt. Bárdossy az egyoldalú magyar lépés megtételéhez bátorítást látott a magyar–horvát határvitában tanúsított semleges német magatartásban is. Nem volt ugyanis véletlen, hogy Horvátország tényleges irányítói, Siegfried Kasche zágrábi német követ és Glaise von Horstenau zágrábi német tábornok következetesen kitértek a gyakori horvát tiltakozások támogatása elől. A horvát kormány nem kapott hathatós segítséget Olaszországtól sem.²⁰³

A muraközi polgári közigazgatás bevezetésével a magyar kormány feladta korábbi álláspontját, amely szerint ha ott a magyar felségjogokat fenntartják, és ezt a horvátok elismerik, lakosságcsere és tengeri kijárat fejében hajlandók átadni a Muraköz közigazgatását Horvátországnak.

A délvidéki visszacsatolások ideiglenes jellegének felszámolásával, a polgári közigazgatás bevezetésével a kormánynak belpolitikai céljai is voltak: a Délvidéken nagy politikai szerephez jutott katonai vezető körök visszaszorítása, a kormány és a katonai vezető körök egyre kellemetlenebbé váló feszültségének feloldása a kormány javára.

A katonai közigazgatás felszámolása, a polgári közigazgatás szerveinek kiépítése szeptember 6-áig mindenhol megtörtént. Megszűnt a katonai büntetőbíráskodás (kivéve azokat az eseteket, amelyek egyébként az egész országban katonai bíráskodás alá estek), az internáltak feletti felügyeletet egységesen a belügyminisztérium vette át. A vezérkar azonban bizonyos pozíciókat továbbra is megtartott. A termés betakarítása, a cséplési ügyek a katonaság irányítása alatt maradtak. Az új közigazgatási határok kialakításánál az 1918 előtti vármegyei beosztást vették alapul. Ily módon a Bácskát Bács-Bodrog (kivéve Horgos [Horgoš] és környéke, amelyet Csongrádhoz csatoltak vissza), a baranyai háromszöget Baranya, a Muraközt és a Mura-vidéket pedig Zala, illetve Vas vármegyéhez csatolták vissza. Zombor, Szabadka, Újvidék visszakapta törvényhatósági jogú (korábban szabad királyi város) státusát, Kanizsa (Kanjiza) és Zenta (Senta) pedig megyei város lett. Zombor némi vita után ismét Bács-Bodrog vármegye székhelye lett, a megye és a város főispánjának a délvidéki magyarság Budapest szemében egyik legmegbízhatóbb politikusát, Deák Leót választották. Szabadka főispáni székét Reök An-

²⁰³ ZDNOR XII/1. 74. sz. irat, 190., 81. sz. irat, 212.; Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942). Zagreb, 1952. 501.

dor horgosi birtokos, az újvidékit pedig a Temerinben jelentős birtokokkal rendelkező Fernbach Péter foglalta el. A megyék és törvényhatósági jogú városok élére a belügyminiszter javaslatára a kormányzó új főispánokat nevezett ki. Kinevezésük vagy leváltásuk, mivel a kormány képviselői voltak, mindig hatalmi, politikai kérdés volt. Deák Nagy Ivánnal szemben nyerte el a főispáni tiszteletet, s mindvégig a Délvidék konszolidációját szorgalmazta, és a szerbekkel modus vivendit kereső Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter bizalmasának számított. Ennek köszönhette, hogy 1943 elején Újvidék főispánjának is kinevezték. Magyarország német megszállása után váltották le, helyébe a Magyar Élet Pártjától jobbra álló, Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártjának (MMP) bácskai vezetőjét, Piukovich Józsefet nevezték ki. Fernbach Péter ekkor visszatért Újvidék főispáni székébe, mivel őt a Kállay-kormány idején szerbellenes magatartása miatt leváltották. Reök Andort Szabadkán az ugyancsak MMP-hez tartozó Vojnich Gyula váltotta fel. Deák Leó megyei főispáni helyettese a szerbkérdés radikális megoldásának híve, vitéz Bajsai Ernő lett. Bajsait kutasították Jugoszláviából, 1920-tól Magyarországon élt, a belügyminisztériumban dolgozott. Piukovichot a Lakatos-kormány (1944. augusztus 29.) leváltotta, és helyébe a „németek kipróbált emberét”, Falcione Árpádot nevezték ki.²⁰⁴

1941. szeptember 16-án Szombathelyi Ferenc, a vezérkar új főnöke elrendelte a Bácskát megszálló csapatok egy részének kivonását. A Muraközben és a Murától északra fekvő területeken azonban lényegében a háború befejezéséig nem csökkentették békelétszámra a csapatokat.²⁰⁵ A polgári közigazgatás szervei mellett a szombathelyi III. hadtest parancsnoksága továbbra is jelentős szerepet játszott a Muraköz közigazgatásában.

1941. december 16-án a képviselőház utólag szentesítette a Bácska, a baranyai háromszög és a Muravidék visszacsatolását – azon a napon, amikor Bárdossy az országgyűlésben bejelentette a hadiállapot beálltát Magyarország és az Amerikai Egyesült Államok között. A törvényjavaslatot előterjesztő Gajzágó István képviselő hangsúlyozta, hogy az újabb területgyarapodás a kormány és a kormányzó „céltudatos, megbízható és barátaihoz hű” külpolitikájának köszönhető. Teleki Mihály kormánypárti képviselő egyenesen úgy fogalma-

²⁰⁴ Az új közigazgatási határok kialakítására: HL VKF 1941-1-5858/eln.; VKF-1/eln. 35. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. aug. 4.

²⁰⁵ HL VKF 191-1-6219/eln., 6327/eln.

zott, hogy a Délvidék visszacsatolását „a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunknak köszönhetjük”. Meskó Zoltán viszont azért adott örömeinek kifejezést, mert ezt a területet a honvédség foglalta el, és „el kell oszlatni azt a kishitúséget – mondta –, hogy mi mindent ajándékba kapunk”. A képviselők kénytelenek voltak elismerni, hogy ezúttal soknemzetiségű területek kerültek vissza Magyarországhoz. Gajzágó ezt úgy interpretálta, hogy „nemzeti jellegünk színeesebb tételének egy újabb örvendetes fázisához érkezünk”, s a magyarság továbbhaladt azon az úton, hogy „összefoglaló eleme” legyen a Kárpátok koszorúza „gazdasági és érzelmi egységnek”. A nemzetiségeknek a teljes államhűség fejében nyelvük használatát, kultúrájuk fejlődésének biztosítását ígérték.

Bárdossy miniszterelnök a „hű nemzetiséget”, a „meg nem ingott bunyevácokat és sokácokat”, s a „mindig hű muraközi népet” köszöntötte az országgyűlés szónoki emelvényéről. A szerbekről nem tett említést. Nyilván nekik címezte azonban a néhány hónapos együttélés alapelvét összefoglaló mondatának első felét: „Mindenki-nek a magáét és minden erőt az egyetemes célok érdekében.”

Az országgyűlésen egyhangúlag elfogadott törvényjavaslat jóváhagyta azokat az intézkedéseket, amelyeket a kormány a Délvidék visszacsatolása érdekében tett, kimondta a Bácska, a baranyai háromszög, a Muraköz és a Murától északra eső területek Magyarországhoz csatolását. A visszacsatolt területek egyikén sem tartottak parlamenti választásokat, ún. behívással, illetve kinevezéssel oldották meg e területek képviselőházi képviseletét. Az ekkor elfogadott törvény felhatalmazta továbbá a minisztériumokat, hogy illesszék be a Délvidéket az ország jogrendszerébe, jóváhagyta az addig hozott jogszabályokat, rendezte a lakosság állampolgárságát, és megbízta a kormányt a visszacsatolással kapcsolatos nemzetközi szerződések megkötésére. Végül kötelezte a kormányt, hogy a területtel kapcsolatos későbbi rendeleteket hat hónapon belül terjessze az országgyűlés elé.²⁰⁶

Az országgyűlés két háza által behívott délvidéki képviselők – korabeli kifejezéssel élve – ünnepélyes bevonulására a parlamentbe a Délvidék visszacsatolás utáni legsúlyosabb időszakában, közvetlenül a sajkási és újvidéki razzia után, 1942. február 9-én került sor. 26 délvidéki képviselő került be így a képviselőházba. Ily módon a felvidéki, az erdélyi és a délvidéki behívott képviselőkkel egyharmadra

²⁰⁶ *Képviselőházi Napló*, XII. Budapest, 1941. dec. 16. 530–541.

emelkedett a nem választott képviselők aránya. Néhány képviselő ugyan hangot adott ezzel kapcsolatos aggályának, de még szerintük is érthető, hogy háborús viszonyok között nem rendeztek egyik viszcacsatolt területen sem választásokat.²⁰⁷

A képviselők között ott találjuk a királyi Jugoszlávia ismert és kevésbé ismert magyar kisebbségi politikusait, aktivistáit: Sántha Györgyöt, Bartal István doroszlói gazdát, Nagy Ivánt, Piukovich Józsefet, Falcione Árpádot vagy a szabadkai gimnázium újonnan kinevezett igazgatóját, Bogner Józsefet, Deák Imre zombori ügyvédet, a Bács megyei főispánná kinevezett Deák Leó testvérét, Korányi Elemér lelkészt, a DMKSZ akkori elnökét. A baranyai magyarokat ifjabb Fodor Sándor birtokos, a muraközietek Hortner Nándor képviselte, a német kisebbséget őt képviselő, a bunyevácokat ketten, míg a szerbeket Milan L. Popović és az ismert, idős bácskai földesúr, Bogdan Đunderski képviselte, aki 1910 és 1918 között már volt képviselő a magyar parlamentben.²⁰⁸ A később még fontos szerepet játszó Popovićot nemcsak néhány prominens magyar politikushoz fűződő barátsága tette alkalmassá erre a posztra, hanem az is, hogy Budapesten „feltétlen magyar érzelműnek” tartották, és kiválóan beszélt magyarul. Popović több lehetséges jelöltet előzött meg. Számításba jött Vlada Ilić, a Jugoszláv–Magyar Gazdasági Kamara elnöke, de Ilić azzal utasította vissza a felkérést, hogy a bevonulás után elkövetett atrocitások után „nincs ereje” elvállalni a képviselőiséget. Bolla Lajos belgrádi magyar konzul Vojislav Đuricát, a Jugoszláv Magyar Társaság elnökét sem javasolta Budapestnek, mivel ő és Ilić is a két ország közötti jó viszony korszakát szimbolizálták.²⁰⁹

A felsőházba Kramer Gyulát, a Magyar Közművelődési Szövetség volt elnökét, valamint Ágoston Sándor református lelkészt nevezték ki. A délvidéki németeket Wehler Krisztián, az egyik német szövetkezet elnöke képviselte. 1943-ban kifejezetten Horthy javaslatára nevezték ki Irinej Čirić bácskai pravoszláv püspököt is a felsőház tagjává.

A képviselőházi kinevezéseket és az ünneplést Nagy Iván köszönte meg képviselőtársai nevében, napirend előtti felszólalás keretében. Az „isteni gondviselés különös kegyének” nevezte, hogy Tria-

²⁰⁷ Uo. 530–533.

²⁰⁸ *Országos Törvénytar*, Budapest, 1941. XII. 13. Đunderski 1943-ban meghalt, vagyonát a szerbek régi kulturális intézményére, a Matica srpskára hagyta.

²⁰⁹ MOL ME Kisebbségi o. 1941-R-20 573.

non nemzedéke megélhette a visszacsatolást, amiért hosszadalmas köszönetet mondott elsőként a kormányzónak, Németországnak és Olaszországnak, valamint Bárdossy miniszterelnöknek és kormányának. Beszédét így fejezte be: „Kötelességünk kijelenteni azoknak a délvidékieknek nevében, akik velünk együtt küzdötték a kisebbségi harcot, akik velünk együtt várták és remélték a feltámadást, akik azonban ma még nem éltek meg azt, bánási magyar testvéreink és a többi még fel nem szabadult testvéreink nevében, hogy törvényhozói ténykedésünkben arra fogunk törekedni, hogy mielőbb ők is megélhessék a feltámadást.”²¹⁰

A délvidéki képviselők nélkül még 1941. december 16-án fogadta el a parlament a visszakerült Délvidék lakosainak állampolgárságról szóló törvényt. Automatikusan megkapták a magyar állampolgárságot azok, akik 1922. július 26-án, azaz az optálási határidő napján még jogilag magyar állampolgárok voltak és a trianoni békeszerződés miatt váltak jugoszláv állampolgárokká, és 1931. július 1. és 1941. június 1. között ott állandó lakhellyel rendelkeztek. Az optálás lehetőségét nem tartalmazta a törvény. A jugoszláv emigráns kormány tiltakozott az állampolgársági törvény ellen, mivel az szerinte nemzetközi jogi normákat sértett.²¹¹

A megyei, járási, községi hivatalnokok szinte mindegyikét leváltották, és zömmel az anyaországból nevezték ki az újakat, ami a délvidékiek elégedetlenségét váltotta ki. Zombor városi tisztviselőinek zöme például ugyanúgy Bajáról érkezett, mint a polgármester. A városi, községi önkormányzati testületek megalakítása során eltértek az érvényes korabeli törvényektől, amennyiben a képviselő-testületek azon tagjait (a tagok fele virilis joron lett tag, másik felét választották), akiket választani kellett volna, nemzethűségi szempont szerint nevezték ki, és ha a szerbek például virilis joron be is kerülhettek volna egy-egy képviselő-testületbe, ezt a jogot nemzethűségi szempontból minden esetben felülbírálták. A magyar közigazgatás beindulását mindenhol ünnepélyes külsőségek között, ünnepi törvényhatósági, városi, községi ülések formájában rendezték meg. Deák zombori beiktatását egyenesen a főispán születésnapjára, 1942. január 14-ére szervezték, ahol Deák magyar ruhában szimbolikusan kezét nyújtotta a Délvidék szerb népe felé. Deák megbékélésről és megbocsátásról beszélt, s eközben már folyt a Délvidék szerbek lak-

²¹⁰ *Képviselőházi Napló*, XIII. Budapest, 1942. 30–32.

²¹¹ Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945. Knj. 1. Beograd, 1988. 118.

ta területeinek, a Sajkás-vidéknek a megtisztítása partizánoktól, s ez végül a szerbek elleni válogatás nélküli megtorlássá fajult. A megyei közgyűlés első ülésére, amelyet 1942. január 28-ára tűztek ki Zomborban, a képviselők jó része a razzia miatt nem tudott megérkezni. Hasonló körülmények között, január 24-én került sor Szabadka város első közgyűlésére is, ahol Milan Ruski szerb képviselő a szerbek lojalitásáról és hűségéről biztosította a főispánt és a város magyar vezetőit. Mint mondta: „Nem ma jöttünk mi ide ezen aranykalásszal ékes magyar rónaságra. Itt születünk és együtt nőttünk fel magyar testvéreinkkel. Ezen hosszú együttélés alatt megtanultuk egymást szeretni és becsülni. (...) Arra kérjük magyar testvéreinket, hogy fogadjanak be soraikba, mi pedig ígérjük, hogy lojális és hű fiai leszünk ennek a hazának.”²¹²

Az új magyar közigazgatás legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy kidomborítsa a Délvidéken a magyar állam kontinuitását, s radikálisan felszámolja a jugoszláv állam gazdasági, kulturális, oktatási és egyéb intézkedéseit. Minden téren igyekeztek tabula rasát teremteni, ami logikusan következett abból, hogy a Délvidék Jugoszláviához csatolását mindig is jogtalannak és igazságtalanak tartották. Ez nemcsak a jugoszláv telepítések felszámolásában, a magyar telepítések végrehajtásában nyilvánult meg, amiről már szoltunk, hanem a jugoszláv *iskolarendszer* felszámolásában is. A kezdeti lépések gyorsak és radikálisak voltak. Megszüntették a nagy múltú szerb kulturális intézmény, a Matica srpska önkormányzatát, igazgatótanácsát feloszlatták, vagyonát zár alá vették, birtokait bérbe adták, élére magyar biztost neveztek ki. Hasonló sorsra jutott a Szerb Olvasókör is, minden szerb és horvát újságot betiltottak, a helyükön maradt délszláv tanárokat, tanítókat szigorú nemzethűségi vizsgálat alá vetették, s ha állásukban ezek után megmaradhattak, hűségesküt kellett tегyenek a katonai közigazgatás előtt, mint egykor a magyar tanárok a Nemzeti Igazgatóság előtt. A nemzethűségi felülvizsgálat után átvett, illetve elbocsátott pedagógusok számát nem ismerjük, néhány rendelkezésünkre álló részadatot azonban érdemes idézni. Az újverbászi állami gimnázium tantestületéből 1, a zentai gimnáziumból 4 tanárt vettek át például a 14-18 tagú tantestületből. Az óbecsei járásban az 53 délszláv tanítóból 37 főt alkalmaztak. Az alsó fo-

²¹² *Délvidék* (Zombor), 1942. jan. 15.; Jegyzőkönyv Szabadka szabad királyi város törvényhatósági bizottságának a város felszabadulása után 1942. január 24-én tartott első ünnepi üléséről. Szabadka, Globus nyomda-Papp Géza, 1942. 38.

kü közigazgatás vezetőinek, a jegyzőknek a véleménye komolyan esett latba az alkalmazás vagy áthelyezés kérdésében. A turjai (Turja) jegyző például úgy vélte, hogy „avval csak káros hatás váltódik ki, ha egy 11 tanerős iskolában 9 szerb tanító van alkalmazva”. A szenttamási (Srbobran) jegyző a 13 szerb tanító közül csak kettő átvételét javasolta. Állandó alkalmazásba csak magyar nyelvtudás esetén kerültek, de a délszláv tanárok, tanítók véglegesítését ettől függetlenül is a háború utánra halasztották.²¹³ A leglátványosabb lépés kétségtől az volt, amikor 1941. augusztus 3-án mintegy 1300 tanár, tanító érkezett Újvidékre az anyaországból. A jugoszláv oktatáspolitikai miatt valóban nagy hiány volt magyarul tudó tanárokból a Délvidéken. A pályaudvaron üdvözlő beszédében a város katonai parancsnoka, Bajor Ferenc arra hívta fel az újonnan érkezők figyelmét, hogy ne feledjék, azért jöttek, hogy „igaz magyarokat neveljenek az ifjúságból, a szerb és német gyermekekből pedig becsületes magyar állampolgárokat”.²¹⁴ A délvidéki magyar sajtó a jugoszláv impérium alatt szerzett keserű tapasztalatok miatt különös figyelemmel kísérte a magyar iskolahálózat visszaállításának sorsát. Részben azonban csalatkozniuk kellett. A jugoszláv királyságban államosított iskolahálózat ugyanis továbbra is állami kezelésben maradt, annak ellenére, hogy főleg a katolikus egyház többször is kérte az 1918 előtt egyházi kézben lévő iskolák visszaadását. A kormány azonban attól tartott, hogy a görögkeleti egyház is hasonló kéréssel fordulhat a kormányhoz, ezért – legalábbis a háború végéig – az iskolák tulajdonjogi helyzetén nem kívántak változtatni.²¹⁵

Az 1941/42-es tanévben a Délvidék 335 elemi népiskolájában, 1444 osztályban folyt tanítás, szinte kizárólag mindenütt magyarul, pedig a 98 197 elemi iskolás 57,8%-a nem magyar anyanyelvű volt. A céloknak megfelelően a 6 osztályos elemi iskola elvégzése után el kellett volna érni, hogy minden kisdíák „szabatosan” fejezze ki magát magyarul. Külön nemzetiségi elemi iskolák, akárcsak Jugoszláviában, nem voltak, a szülők kérésére lehetett nemzetiségi tagozatokat nyitni. Az első, magyar érásban elkezdett iskolai évben ilyen elvértve működött. A Kállay-kormány idején ebben a tekintetben is komoly változásokra került sor. 1943 februárjában a belügyminiszter erélyes

²¹³ AV Újvidéki II. fokú tanügyigazgatósági kirendeltség. F. 151. kut. 60. G-1-1941; MV Madarska građanske vlasti MK 11/127., 130.

²¹⁴ *Reggeli Újság* (Újvidék), 1941. aug. 5.

²¹⁵ MOL K-644. Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM) 1941-17-56 753., 104 032.

hangú leiratban figyelmeztette a főispánokat, hogy az alsó fokú köz-igazgatási hatóságok tartózkodjanak a nemzetiségi nyelveken folyó tanítás kérdéseibe való beavatkozástól, mert ezzel „nemkívánatos zavarokat” idéznek elő, gyakran pedig egyenesen akadályozzák a felsőbb rendeletek végrehajtását. A Vallás- és Köznevelési Minisztérium 1943-ban már egyenesen szorgalmazta a nem magyar tanítási nyelvű osztályok beindítását.²¹⁶

A Mura vidékén, Zala és Vas megye horvátok és vendek által lakott területein az 1942/43-as tanévben bevezették az ún. muraközi nyelvű oktatást az elemi iskolákban. Ez a hivatalos horvát körök éles tiltakozását váltotta ki, mert az intézkedésben a horvát nemzetiségűek nyelvi megosztását látták. Hivatalos magyar statisztikák szerint a Délvidéken 18 horvát–magyar, 5 vend–magyar, 7 bunyevác–magyar és 15 sokác–magyar vegyes népiskola működött.²¹⁷ A szerb tagozatokról sajnos nincs ilyen összesítő adat. A helyzetet azonban jól érzékelteti, hogy a még jóval toleránsabban kezelt horvát iskolák esetében is sok nehézség adódott. Pataky Tibor, a miniszterelnökség kisebbségi osztályának vezetője 1942 júliusában így fordult Szinyei Merse Jenő vallás- és köznevelési miniszterhez: „Bármennyire örövendetes is a muraközi lakosságnak a magyar nyelvű oktatás mellett való megnyilatkozása, mégis nézetem szerint nemcsak gyakorlati, hanem külpolitikai és nemzetiségpolitikai okokból is kívánatos volna, hogy a muraközi iskolában a lakosság a saját anyanyelvét is megtanulja.” 1942. július 28-án a VKM a muraszombati I. fokú tanügyi kirendeltség számára a következő utasítást küldte: „Ott, ahol a lakosság nem magyar, a lakosság nyelvén kell tanítani. Vegyes községekben ezt párhuzamos, magyar–horvát osztályok felállításával kell megoldani, biztosítva minden esetben a magyar nyelv tanítását. A tagozatokon magyarul és a nemzetiségek nyelvén folyják az oktatás.”²¹⁸

Az iskolapolitikában megfigyelhető magyarosító tendencia a polgári iskolákban és a gimnáziumokban még ennél is erőteljesebben érvényesült. A 24 délvidéki polgári iskola közül 20 magyar, 3 német és 1 szlovák tannyelvű volt. Az 5 kereskedelmi iskolában, a 3 ipari iskolában, valamint a 4 líceumban és tanítóképzőben kizárólag magyar nyelven folyt a tanítás. Az említett iskolatípusokban szerb tagozat

²¹⁶ Uo. 1941-17-57 269.; 57 183.; 1943-2-205 690.; CsmL Szeged város főispánjának bizalmas iratai 1943/29. res.

²¹⁷ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-34 574.; MOL K-63. Küm. pol. 1942-67-31.

²¹⁸ MOL K-644. VKM 1942-17-109 942.

nem volt. A 12 gimnázium közül 9 magyar, 2 német alapítványi volt, egyedül Újvidéken működött 1 szerb tanítási nyelvű gimnázium, összesen 718 tanulóval. Lényeges változásra a Kállay-kormány idejében sem került sor, bár 1943 októberében – hosszas huzavona után – egy-egy szerb tannyelvű leány- és fiúosztály nyílt az újvidéki magyar polgári iskola intézményi keretei között.²¹⁹

A szerb gimnázium igen nehéz körülmények között végezte munkáját. A VKM a tömeges jelentkezés ellenére sem tartotta célszerűnek a tanulói létszám emelését, s hogy elkerüljék a koedukációt, délelőtt és délután folyt a tanítás. Ennek ellenére – mint Várady Kálmán, az iskola igazgatója megfogalmazta, aki korábban az I. Sándor nevét viselő fiúgimnázium rajztanára volt – „különösen aggasztó” volt az első osztályok létszáma (1-1 fiú-, illetve leányosztályról van szó), amelyekbe 63, illetve 57 tanuló járt. Szerb nyelvű tankönyvek hiányában, minthogy a régieket bevonták, diktálták az anyagot. A szerb tanítási nyelvű gimnázium 26 fős tantestületéből kilencen voltak szerbek, ketten pedig szlovákok.²²⁰ A német gimnáziumokénál nagyobb óraszámban, heti 6 órában tanultak magyart, szerbet viszont csak heti 5 órában. Ennek ellenére az iskola vezetése szerint a tanulók 1943-ban is csak „gagyogtak” magyarul. A szerb órák számát túl magasnak találva a tantestület javasolta a VKM-nek a csökkentést, és a felszabaduló időben a művészettörténet bevezetését.²²¹

Az iskola munkáját nem csak ezek a nehézségek akadályozták. Az 1942-es razzia a tanulókat és a többségében magyar pedagógusokból álló tantestületet egyaránt megrázta. Amint az iskola igazgatója egyik, VKM-hez küldött jelentésében 1942 februárjában írta: „statáriumi állapotok és borzalmak, s az ezzel járó ideges hangulat teljesen megzavarta munkánkat. Napokig nem lehetett se utcára, se iskolába menni, s utána nem volt lelkerőnk mindenben százszázalékig teljesíteni az előírásokat.” Nem kerülte el a szerb középiskolásokat a VKF statáriális bírósága sem. Mladen Gložanski óbcesei hatodik gimnazista diákot 1941 novemberében kötél általi halálra ítélték, majd kegyelemből az ítéletet 15 évre változtatták. Emil Gavrić ugyancsak hatodikos diákot golyó általi halálra ítélték és kivégezték. Halálra ítélték és Szegeden kivégezték Grozda Gajšin gimnazistát is,

²¹⁹ Uo. 1943-17-83 072.; MOL ME Kisebbségi o. 1943-R-25 613.

²²⁰ AV Újvidéki II. f. tanügyig. kirendeltség. F. 151. kut. 70. G-7-28/1943.; 31/1942-43., valamint MOL K-644. VKM 1942-17-252 583.

²²¹ AV Újvidéki II. f. tanügyig. kirendeltség. F. 151. kut. 77. G-7-75/1943.

akit társával együtt robbantásos merénylet közben fogtak el Újvidéken. Konstantin Marić és Vidor Serić többévi fegyházbüntetést kapott. A vallás- és közoktatási miniszter a három életben maradt diákot az ország összes középiskolájából kicsapta.²²² Az 1942. szeptemberi tanévnyitó értekezleten a szerb gimnázium igazgatója arra figyelmeztette a tanári kart, ne „kommunistázzák le” a diákokat, „nem kell a tanulókat csetnikeknek titulálni, sem olyan kifejezéseket vadosni hozzájuk, ami önérzetüket, szülőiket vagy hozzátartozóikat, pláne fajtestvéreiket sértené. Gondoljunk vissza az elmúlt időkre, milyen bántó volt az, amikor bennünket »jankapusztásoknak« tituláltak. Mi éppen olyan ártatlanok voltunk a királygyilkosságban, mint más egyéb, tőlünk távol eső politikai dologban, s mégis szenvednünk kellett miatta. Ezért kérem a kartársakat, sohase célozzanak olyan dolgokra, amik esetleg másokat kellemetlenül érintenek.”²²³

A tanári kar a körülményekhez képest igyekezett kizárni az iskolák falai közül a diákok nemzetiségi megkülönböztetését, s legalább az ifjú generációt némiképpen megóvni a Délvidéken igen éles nemzetiségi előítéletektől. Balogh Ányos tankerületi főigazgató ezzel kapcsolatban a következő irányelveket küldte meg az iskoláknak: „Tanári munkájukat a legnagyobb szeretet vezérelje és a kisebbségekkel szemben ne éreztessék kisebbségi mivoltukat. Hosszabb időnek kell eltelnie, míg a jugoszláv birodalom alkotására irányuló törekvések feledésbe merülnek, a Szent István-i állameszmének megfelelően azonban csakis türelemmel kell nevelni az ifjúságot. A közelmúlt évek keserű emlékeit felesleges emlegetni, inkább nemzetünk nagyjainak életével kell igazolni, hogy bár sokan születésüknél fogva nem voltak magyarok, de minden erejükkel a magyar nemzet felvirágoztatásán dolgoztak, és a magyar hazáért, ha kellett, életüket is áldozták. Ne erőszakosan magyarosítsunk, hanem szeretessük meg az ifjúsággal a magyarságot, és magyarázzuk meg szeretettel, hogy aki a Kárpátok medencéjében centripetálisan gondolkodik, megtalálja békés megélhetését.” Az újvidéki leánygimnázium igazgatója ennek szellemében az 1941. szeptemberi értekezleten így fogalmazott: „Legyenek türelmesek a nem magyar anyanyelvűekkel. Szeretettel foglalkozzanak velük, bírálják őket enyhébben (a magyar nyelv tudásának hiánya miatt – S. E.), adjanak nekik kedvet a tanu-

²²² MOL K-644. VKM 1942-17-105 080.; 107 847.

²²³ AV Újvidéki II. f. tanügyig. kirendeltség. F. 151. kut. 66. G-7-4/1942-43.

lásra. Ezzel nem a lelkeket akarjuk megváltoztatni, de akit ide hozott hozzánk a sors, érezze itt jól magát (...) jóakarattal és egymás megértésével az ellentéteket áthidalhatjuk és hasznos munkát végezhetünk.”²²⁴

A német tannyelvű iskolák, különösen a német alapítványú újverbászi gimnázium igen széles körű mozgásszabadságot élveztek. Például az ideiglenes tanterveket a Volksbund vezetőivel megbeszélték, s csak utána adták ki. Ennek volt az eredménye, hogy – ellentétben a délszláv iskolákkal – a németet nagyobb óraszámban tanították a magyarnál, s több németországi tankönyv használatát is engedélyezték. Utólag jóváhagyták, hogy az apatini magyar polgári iskolában német tagozatot nyitottak. A minisztérium döntésében főként az játszott szerepet, hogy jobb egy állami iskolában német tagozat, sem hogy „a német gyerekek valamelyik német alapítványú iskolába menjenek, vagy újabb alapítványt kérjenek”.²²⁵

Különösen nagy hullámokat kavart a Bácskában s általában a magyar politikai életben az Újvidéki Szerb Tanítói Konviktus ügye. Ezt a diákotthont még 1889-ben szerb tanítók alapították a karlócai görögkeleti érsekség területén, ahová saját gyermekeik jártak jórészt ingyen, illetve csekély tandíj fejében. 1941-ben az alapítványnak jelentősebb vagyona is volt, egy 140 fős diákotthon teljes felszereléssel, egy 40 fős nyaraló, két családi ház, 65 kat. hold föld Zombor határában, valamint 50 ezer pengő készpénz. A bevonulás után minden vagyont zár alá helyeztek, hatósági biztost neveztek ki az intézmény élére, s a diákotthon működését betiltották, mivel – olvashatjuk az ezzel kapcsolatos indoklásban – „az egyesület a múltban, de a megszállás alatt is, kizárólag szerb nemzeti célokat szolgált, csakis szerb ifjakat támogatott, és a magyarság érdekeivel ellenkező és ártalmas tevékenységet fejtett ki”. A konviktus ismételt megnyitását többször is kérelmezték, részint a Matica srpska volt vezetői, de Popović képviselő is, és támogatta az ügyet Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1942 szeptemberében azonban a Vallás- és Közoktatási Minisztérium arról értesítette Újvidék polgármesterét, hogy a konviktus önkormányzatának visszaállításához nem járul hozzá, s nem hagyja jóvá az alapszabály módosítását sem.²²⁶ Egy ilyen, szerb tanulókat iskoláztató intéz-

²²⁴ Uo. kut. 60. br. 1. Izveštaj škola.

²²⁵ MOL K-644. VKM 1942-17-104 052., valamint 1941-17-57 901.

²²⁶ Uo. 1941-7-58 020., 1942-17-111 194.

mény és alapítvány újraengedélyezése még a Kállay-kormány politikájába sem illett bele.

Igazán nyugodt tanévről a Délvidéken 1941 és 1944 között nem beszélhetünk, hiszen a területrevíziót megkérdőjelező jugoszláv ellenállás miatt Magyarországnak ez volt az a területe, amely már a front megérkezése előtt ízelítőt kapott a háborús idők embert próbáló, kiélezett viszonyaiból, amire később még kitérünk.

A *Délvidéki Magyar Kulturális Szövetség* (DMKSZ), amelynek – mint már utaltunk rá – saját állítása szerint április végén már 150 ezer tagja volt, a tízes és az ötös bizottságok révén fontos szerepet játszott a terület reintegrációjában, az első hetekben a lakosság korábbi, magyarokkal kapcsolatos magatartásának igazolásában. Már a katonai közigazgatás első időszakában is felvetődött, szükség van-e erre az egységes kulturális szervezetre a visszacsatolás után, hiszen az az állam, amellyel szemben a szövetség a magyarság „morális, lelki, társadalmi, fizikai, kulturális” jellegének megőrzését, ápolását felvállalta, megszűnt létezni. Több érv azonban a DMKSZ fenntartása mellett szólt. Egyrészt a kormánykörök mindvégig elhatárolódtak attól, hogy a felvidéki és erdélyi példákat követve felújítsák a délvidéki Magyar Pártot. Ebben minden valószínűség szerint szerepet játszottak a terület beillesztése során tapasztalt, jórészt nem várt nehézségek. Nyilván tartottak attól is, hogy a magyar nemzeti szempontból mindig is „gyengébb lelkületűnek” tartott vezetők között ismét fellángolnak a nézeteltérések. A kulturális szervezet fenntartása mellett döntő érvként hangzott el az, hogy mivel a Bánát nem került vissza Magyarországhoz, változatlanul legyen egy olyan társadalmi szervezet, amely a revízió folytonosságát szimbolizálja, és tovább folytatja tevékenységét a bánáti magyar kisebbség között. A DMKSZ a visszacsatolás után kiadott egyik első nyilatkozatában vindikálta magának a jogot, hogy kijelentse: „Csak az számít magyarnak, aki szervezetünk tagja”, mivel „a magyar kormány egyedül a mi szervezetünket tekinti a délvidéki magyarság egyetlen szervezetének”. Nagy Iván egyenesen így fogalmazott: „Jobb magyarokká kell válnunk, mint eddig voltunk.”²²⁷ A DMKSZ kapta meg az újvidéki zsidóktól a bevonuláskor beszédett, már említett „pótadó” egy részét, a 2,5 millió pengőből 550 ezret. A szervezet számára sajátították ki a jugoszláv nacionalista Sokol szervezet nem jelentéktelen vagyonát, és az

²²⁷ MV AZ br. 25 861.

egyéb jugoszláv nemzeti szervezetek (Szerb Iskolánövérsek stb.) vagyonaiból is juttattak a DMKSZ-nek.²²⁸

A DMKSZ a visszacsatolás utáni első kongresszusát 1941. december 14-én tartotta meg Újvidéken. Újvidéknek a magyar impérium idején olyan szerepet kívántak adni, mint amelyet annak idején a jugoszláv nemzeti gondolat előretolt bástyájának számító magyar város, Szabadka játszott a királyi Jugoszláviában. Egyrészt sok délvidéki helyi magyar potentát lobbizott azért, hogy Újvidék legyen a megyei székhely, mert a délszláv többségű várost erős határ menti „magyar erőddé” kívánták fejleszteni. Újvidék egyébként a Dunai Bánság központja volt korábban. Ezt a központi szerepet jugoszláv nemzeti megfontolások miatt osztották annak idején a városra. Ezen a kongresszuson a Szerémség és a Bánát magyarjai is képviseltették magukat. Az itt elhangzó beszámoló szerint a szervezet tovább bővítette tagságát, közel 300 ezer magyart tömörített, és 245 tagszervezete volt, az egyik ezek közül Belgrádban. Ezt a meglehetősen irreális számot a szervezet úgy mutatta ki, hogy a belépett családfőkhöz automatikusan hozzászámolták a családtagokat, beleértve a csecsemőket is. A felnőtt magyar lakosság az első időkben részben nemzeti lelkesedésből, részben azért lépett be, mert bármilyen állás elnyerésekor kérték a DMKSZ által kiállított nemzethűségi, illetve tagsági igazolványt. Az újraválasztott vezetőség élén továbbra is Kramer Gyula maradt, alelnök a képviselővé avanzsált katolikus lelkész, Korányi Elemér, Újvidék főispánja, Fernbach Péter és Magasi Antal, a központi iroda igazgatója dr. Hegedüs László, míg titkára Blazsek Ferenc lett. Blazsek az újvidéki tízes bizottságnak is titkára volt a bevonuláskor, később nemcsak a Matica srpska kormánybiztosi pozíciójáról kellett nem éppen tisztességes üzleti ügyei miatt leváltani, de a DMKSZ-ben viselt állását is el kellett hagynia.

A szövetség céljai változatlanok voltak, s e kulturális, művészeti, irodalmi, gazdasági, sport- stb. céloknak megfelelő szakosztályokat állítottak fel, központjuk Újvidéken volt. Rendszeresen megjelent a DMKSZ értesítője is. Kramer a következőkben foglalta össze a DMKSZ céljait. „1. A délvidéki magyar egység további megőrzése. 2. Kapcsolatok kiépítése az anyaországgal és az egybeolvadás előmozdítása. 3. A békés együttélés előmozdítása és a Szent István-i gondolat terjesztése e vegyeslakosságú területen. 4. A DMKSZ korábbi célkitűzéseinek további megvalósítása, különös tekintettel a

²²⁸ *Aleksandar Kasaš*: i. m. 101.

huszonkét év alatt előállott anyagi és szellemi elmaradottság kiküszöbölése. 5. A DMKSZ a Délvidéken a politikai pártharcok kizárásával a Szent István-i gondolat és a magyar egység zászlóvivője kíván lenni.”²²⁹ Kramer büszkén számolt be a Csuka Zoltán szerkesztésében 1941-ben megjelent, a Délvidékről szóló reprezentatív kötetben arról is, hogy levélben fordultak Bárdossyhoz, amelyben kérték az 1941-ben kiadandó iparendélyek, egyedárusítások (dohány, cukor, só, benzin, petróleum stb.), a közellátási megbízások s általában minden engedélyhez kötött ipari, kereskedelmi tevékenység kiadásakor hallgassák meg a szervezet véleményét is. Ily módon, állt ebben a levélben, „el fogjuk érni azt, hogy a szükséges arányszámon túl csak magyarok jussanak ily engedély birtokába, mert azok kiválasztása sokszor a név idegen hangzása miatt kivihetetlen, másrészt pedig olyan egyének jutnak ezen kedvezményekhez, akik azt megérdemlik.”²³⁰ A DMKSZ égisze alatt maga Deák Leó főispán kérte fel a délvidéki írókat a *Kalanga* című irodalmi folyóirat megjelentetésére, szerkesztésére, amelynek ebben az időben Herceg János volt a szerkesztője. A folyóirat ekkor is hű maradt hagyományaihoz, a regionalizmust képviselte, a magyarok és szerbek sorsközösségének jegyében sok délszláv íróval és szerb hőskölteménnyel ismertette meg az ilyen tekintetben nem éppen informált magyar olvasóközönséget. A folyóirat utolsó száma 1944 nyarán jelent meg. A szervezet monopolhelyzetet vívott ki magának a humanitárius akciók, művészek cseréje, kiállítások, koncertek, filmbemutatók stb. szervezésében, a Délvidéken ilyen irányú tevékenysége élénk és gyümölcsöző volt. Az Újvidéki Hetek rendezvénysorozat például ennek volt igen látványos formája. Később, a Délvidék partizánok általi visszafoglalása után ezt a szervezetet a jugoszláv hatóságok fasisztának minősítették, az itt végzett vezetői tevékenység háborús bűnnek számított.

A Délvidéken keletkezett politikai űrt a kormányzó párt, a Magyar Élet Pártja (MÉP) igyekezett kitölteni. A polgári közigazgatás vezetői e pártba léptek be, például Deák Leó főispán, Kramer is e párt tagja lett, de említhetnénk Fernbach Péter újvidéki főispán és szinte valamennyi parlamenti képviselő nevét is. Fernbach és Nagy Iván a

²²⁹ Kramer Gyula: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In: A visszatért Délvidék. Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, 1941. 47–48. Csuka Zoltán Szenteleky Kornél mellett az irodalomtörténeti jelentőségű *Kalanga* című folyóirat alapítója volt.

²³⁰ Uo. 51–52.

MÉP helyi vezetői is voltak egyúttal. A délszlávok politikai aktivizálása a többszöri kísérletek ellenére is mindvégig gyenge eredményeket hozott. Az Imrédy Béla által alapított Magyar Megújulás Pártja (MMP), amely a MÉP-től jobbra helyezkedett el, és emellett jóval erőteljesebben németbarát volt, csak a Kállay-kormány bukása után szerzett komoly politikai pozíciókat, elsősorban oly módon, mint már utaltunk rá, hogy a leváltott megyei vidéki közigazgatás új embereit az ő soraikból nevezték ki. Az MMP bácskai vezetője Piukovich József volt.²³¹

Különösen aggasztotta a magyar konzervatív kormányköröket a szélsőjobboldali nyilasok meglepően nagy térnyerése, különösen a szegény agrárnépesség körében. A párt első szervezője a Bajáról származó Mészáros Sándor ügyvéd volt, és 1941 őszére már életképes szervezeteket építettek ki, amelynek bácskai vezetője Jancsusko Gábor újvidéki ügyvédbojtár, valamint Rehák Gyula zentai mezőgazdasági munkás volt. 1941. november végén Szálasi Ferenc is ellátogatott Újvidékre, amiről a párthoz közel álló *A Nép* című, korábban Fáth Ferenc és Nagy Iván nevéhez köthető lap nagy terjedelemben tudósított. A nyilasok radikális délvidéki jelszava – akié a föld, azé a haza – különösen a Tisza menti föld nélküli népességet és a Bácska nem magyar többségű déli területeinek magyar földművelőit nyerte meg magának. Szálasi nem véletlenül látogatott el 1942 szeptemberében a Sajkás-vidékre: követelte a razzia miatt üresen maradt szerb birtokok helyi magyarok közötti azonnali szétosztását. Vukovári Béla (Jaša Vuković), a sajkási járás jegyzője ennek kapcsán a főispánnak a következőket írta: sem gyűlésre, sem semmiféle megbeszélésre nem adott engedélyt a nyilasoknak, és véleménye szerint Szálasi látogatása a lakosság körében „semmiféle lelkesedést nem váltott ki”, a „komoly elemek” még csak említésre méltónak sem tartották a nyilas vezér rövid látogatását.²³² Ennek ellentmondani látszanak a párt saját kimutatásai. Eszerint Újvidéken 2500, Zentán 1803, Szabadkán 1147, Kanizsán 403, Óbecsén (Stari Bečej) 168, Bácsföldváron (Bačko Gradište) pedig 170 tagja volt a Nyilaskeresztes Pártnak.²³³

A kommunisták délvidéki tevékenységéről később, a razziákkal összefüggésben kívánunk szólni, annyit azonban már most érdemes

²³¹ A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944, 218–219.

²³² MV AZ MK 26/48.

²³³ Uo. 27/46., 51/135.

előrebocsátani, hogy ellentétben a felvidéki és az erdélyi kommunistákkal, a délvidéki kommunista szervezetek megmaradtak Jugoszlávia Kommunista Pártjának keretei között, azaz nemcsak társadalmi tekintetben opponáltak radikálisan a korabeli Magyarország berendezkedését, de revízióellenesek is voltak. Egyes délvidéki magyar kommunisták felvetését, hogy miután Magyarországhoz tartoznak, a MKP-hoz kellene csatlakozniuk, hasonlóan az elszakadó macedón kommunista vezetőkhez, a JKP vezetése azonnal megtorolta, a kezdeményezőket kizárta a pártból. Ezt a kérdést a rendelkezésünkre álló adatok szerint a magyarok közül egyedül Domány János régi zombori kommunista vetette fel komolyabb formában, aki korábban a spanyol polgárháborúban is harcolt a köztársaságiak oldalán. Domány budapesti kommunista vezetőket is megkeresett azzal, hogy kitapogassa, mi a véleményük a délvidékiek MKP-hoz történő csatlakozásáról. Dományt a jugoszláv párt kizárta, és később mint árulót az OZNA (Odeljenje Za Narodnu Zaštitu – Népvédelmi Osztály) 1945-ben kivégezte.²³⁴

Josip Broz Tito az egységes párt szükségességét így indokolta: a párt nem azért marad egységes, „mert a versailles-i Jugoszlávia hívei vagyunk, hanem mert együttes erővel könnyebb harcolni a régi jugoszláv kormányokban és az egész jugoszláv burzsoáziában megtestesült közös ellenség és az imperialista megszállók ellen”.²³⁵ Ebben a kérdésben döntő volt, hogy Moszkva az egységes jugoszláv párt fenntartása mellett foglalt állást. Így 1941–1944 között a délvidéki háborúellenes, antifasiszta, demokratikus mozgalmak a magyarországi mozgalmaktól elzártan fejlődtek, és sem a népi radikalizmus, sem a szociáldemokrata vagy a kiscgazda típusú demokratizálási program nem tudott még oly gyenge gyökereket sem eresztetni, mint az ország más területein. Az antifasizmus, a háborúellenesség itt még csak nem is a Mihailović-féle csetnik ellenálláshoz, hanem a kommunista Tito vezette partizánokhoz kötődött és erőteljes revízióellenes tartalmat nyert.

Mint láttuk, Bárdossy fantazmagóriának minősítette Werth nagyszabású ki- és betelepítési elképzeléseit, de a jugoszláv agrárreform felszámolása nagyon is belefért a hagyományos magyar konzervatív politikai gondolkodásba, és korántsem volt pusztán Délvidék-specifi-

²³⁴ Aleksandar Kasaš: i. m. 68.

²³⁵ Josip Broz Tito Összegyűjtött Művei. 7. k. Főszerk. Pero Damjanić. Újvidék, 1980. 17–18.

kus. A Felvidéken és Észak-Erdélyben már korábban megkezdődött a csehszlovák és román agrárreform felszámolása. A már említett telepítések mellett, anélkül hogy a jugoszláv agrárreform felszámolásának minden részletére kitérnénk, érdemes utalni arra, hogy az első lépések megtételére még a katonai közigazgatás időszakában, az 1941. július 17-ei minisztertanácson került sor. Mint már a székelytelepítések kapcsán utaltunk rá, a minisztertanács rendeletben mondta ki a jugoszláv agrárreform juttatási részének hatálytalanítását, s a továbbiakban 192 ezer kat. hold felett ezzel a magyar állam rendelkezett. Megalakult Nagy Iván vezetésével egy ezzel foglalkozó helyi bizottság is, amelynek feladata az volt, hogy a helyi körülmények figyelembevételével javaslatokat dolgozzon ki a mezőgazdasági minisztérium számára. A minisztérium e feladat végrehajtásával vitéz Vas Eleket bízta meg, aki az újvidéki birtokpolitikai kirendeltséget vezette. Mint utaltunk rá, a székely, a csángó és a vitézi telepítések során 53 ezer kat. holdat osztottak ki a magyar telepéseknek, a továbbiakban felhasználható terület tehát mintegy 139 ezer kat. hold maradt. Az igénylők összeírása már júniusban elkezdődött, a földosztás és kártérítés igen lassan és vontatottan haladt előre. 1942 második feléig például 7649 kat. holdat használtak fel, ebből is katonai repterek építésére tartalékolták a föld jelentős részét. Az agrárérdekeltek egyelőre főként bérbe kapták a földet, a tulajdonjog rendezése a háború végéig többnyire nem fejeződött be. A munkálatokat külön is nehezítette az 1941 tavaszi árvíz. A razzia után üresen maradt sajkási földeket gyorsan megkapták a helybeli magyar jogosultak, összesen 2763 kat. holdat. Baranyában Albrecht főherceg 86 000 kat. hold földet kapott vissza, az ún. bellyei birtok egy részét, egyéb földek kiosztására Baranyában nem került sor.

Jóval eredményesebbnek bizonyult a házhelyek kiosztása. Házhelyet 13 977 családfő kapott: többségük – 13 158 – magyar, 770 horvát, 34 német, 4 szlovák és 6 szerb.

Az agrárreform során a Bácskában nem kárpótolták a korábbi nagybirtokosokat, a volt birtokosok legfeljebb haszonbérbe vehették ki volt birtokaikat. Így Fernbach Péter 1200 kat. holdat, Đoka Đunderski 1081 kat. hold földet bérelt régi birtokaiból.²³⁶ A jugoszláv agrárreform revízióját a háborús események szakították félbe, a terület magyar földművesei ilyen tekintetben csálódtak az anyaországban.

²³⁶ A magyar agrárreform kérdéseit részletesen elemzi *Lőrinc Péter*: *Harcban a földért*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

Ahol a kisebbségi sorsot megélt délvidéki magyarság igazán érezhette, hogy ismét a nemzeti többséghez tartozik, az kétségkívül az iskolapolitika, a kultúra volt, valamint az állami köztisztviselői állások elosztása. A két világháború közötti kisebbségi kívánságok közül az állandó színház létesítése továbbra sem valósult meg, a szabadságjogok a Délvidék sajátos határhelyzete miatt még a trianoni területekhez képest is korlátozottak voltak.

Ha elfogadjuk, hogy Magyarországon a Horthy névvel fémjelzett korszak politikai rendszere „autoritativ elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus”²³⁷ volt, akkor talán fogalmazhatunk úgy, hogy a Délvidéken a rendszer autoritativ elemei erőteljesebben érvényesültek, mint a parlamentárisak.

²³⁷ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században, 233.

A bánati magyar kisebbség helyzete

Már utaltunk rá, hogy a korábbi német ígéretekkel ellentétben a délvidéki bevonulást követő napokban a Bánátot német csapatok szállták meg. A német kormány azzal indokolta döntését, hogy egy esetleges magyar-román összecsapás lehetőségét kívánta ezzel elkerülni.

A bánati kérdésről kialakult német álláspont mögött azonban nemcsak egy feltételezett magyar-román konfliktus megelőzésének szándéka húzódott meg. Attól is tartottak, hogy a magyar igények kielégítése súlyos belpolitikai nehézségek elé állítja a szövetséges Antonescut. Mint Ribbentrop 1941. április 21-én kelt, Erdmannsdorffhoz küldött táviratában megfogalmazta: „Antonescu tábornok helyzete nehéz, és Magyarországnak éppoly kevésbé lehet érdeke, mint nekünk, hogy Romániában zűrzavar keletkezzék.”²³⁸

A németek a román kormányt azzal nyugtatták, hogy „magyar katonának nem teszi be a lábát a Bánát területére”, egyúttal hamar lehűtötték azokat a román reményeket is, hogy a Bánát nyugati része hozzájuk kerülhet. Április 21-én a német külügyminisztérium közölte a bukaresti német követséggel: az a román kívánság, miszerint a Bánát nyugati részét csatolják Romániához, „semmi esetre sem jön szóba”. A követ arra is határozott utasítást kapott, hogy semmiféle kétes értelmű tárgyalásba ne bocsátkozzék, amelyből arra lehetne következtetni, hogy Románia ezt a területet megkapja. „Az ebben az irányban kifejtett román agitáció semmi esetre sem táplálkozhat a német követséggel folytatott beszélgetésből”²³⁹ – olvashatjuk a követsegnek küldött táviratban.

Bárdossy az április 15-ei minisztertanácson tájékoztatta a kormányt Erdmannsdorffal folytatott beszélgetéséről. Mivel a Bánát visszacsatolására a magyar kormány már konkrét német ígéretet kapott, utasították Sztójajt, kérjen audienciát Hitlertől, „akinek ígéretében bízunk”.²⁴⁰

Hitler, Ribbentrop és közvetlen munkatársa, Walter Hewel jelenlétében 1941. április 19-én fogadta Sztójajt.²⁴¹ A követ kifejtette Hit-

²³⁸ WIL 394. sz. irat, 580.

²³⁹ MOL K-63. Küm. pol. Szentiványi-kézirat, 889., valamint ZDNOR. XII/1. 15. sz. irat, 48.

²⁴⁰ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. ápr. 15.

²⁴¹ MOL K-63. Küm. pol. Szentiványi-kézirat, 686., 709.; WIL 349. sz. irat, 579–580. A találkozást Hewel feljegyzései alapján közli *Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája*, 332–333.

lernek, hogy a Bánát és Muraköz kérdésében a német állásfoglalásban „a változás jelei mutatkoznak”. Hitler, miután felháborodását fejezte ki, hogy a Bácskában a bevonulás során németeket lőttek agyon és fosztogattak,²⁴² rátért a magyar területi követelésekre. Ismét megerősítette a magyar történelmi határok visszaállításának szükségességét, de hangsúlyozta, hogy Antonescu álláspontját is meg kell érteni. Végül arra kérte Sztójajt, közölje a kormányzóval: a Bánát Magyarország része lesz, de a probléma megoldását jelenleg nem tartja lehetségesnek. Néhány hónapig, amíg a román kedélyek lecsillapodnak, német csapatok tartják megszállva a területet, s addig a magyar kormány se feszegetse az ügyet.

A román kívánságokat tehát határozottan elutasították Berlinben, a magyar kormányt viszont továbbra is egy későbbi rendezés ígéretével kecsegtették.

Sztójay azonnal Budapestre utazott, s beszámolt Horthynak a Hitlerrel folytatott beszélgetéséről. Az újabb ígéretек ellenére is kénytelen volt úgy interpretálni az audiencián történeteket a kormányzó előtt, hogy a németek „kezdenek visszatáncolni”.²⁴³ Berlinbe visszautazva, útközben Bécsben találkozott Ribbentrop külügyminiszterrel. Beszélgetésükön elsősorban a bácskai németeket ért atrocitásokat, illetve a Muraköz kérdését érintették. A bánáti visszacsatolás ígéretét megerősítő nyugtató szavak helyett azonban Ribbentrop, mint korábban erre már utaltunk, a Murán túli terület nyugati határán fekvő négy község átadását követelte Sztójajtól.²⁴⁴

Az említett községek Németországhoz kerülését a Jugoszlávia felszólításáról döntő s ekkor már folyó bécsi tanácskozáson elsősorban a német külügyminisztérium népességügyi csoportjának vezetője szorgalmazta. A német nemzetiség érdekeire hivatkozva célszerűnek

²⁴² Hitler megfenyegette Sztójajt, hogy az ilyen „hallatlan esetek számunkra elviselhetetlenek, és komoly helyzet áll elő, ha az ilyen dolgok megismétlődését azonnal meg nem akadályozzák”. Sztójajt megdöbbenették Hitler szavai. Biztosította a Führert, hogy Horthy is fel lesz háborodva az eseten, és azonnal intézkedni fog az ügy alapos kivizsgálására, és „adott esetben habozás nélkül agyonlövöti a vétkes magyar katonai személyeket”. WIL 394. sz. irat, 579. Április 20-án az ügygel kapcsolatban a németek jegyzékben is tiltakoztak. A kivizsgálás során kiderült, hogy sem Újvidéken, sem Sajkásszentivánon (Sajkaš) nem voltak német nemzetiségű áldozatok a terület visszafoglalásakor. Újverbáson (Novi Vrbas) viszont két német asszony valóban életét veszítette az ún. tisztogató akció során. Uo. 395. sz. irat, 581.

²⁴³ MOL K-63. Küm. pol. Szentiványi-kézirat, 708.

²⁴⁴ WIL 395. sz. irat, 581.

látták volna az egész Murán túli terület hozzácsatolását Németországhoz. A német külügyminisztérium által készített 1941. április 21-ei, a jugoszláviai németek helyzetét elemző feljegyzés arról tanúskodik, hogy a német külügyminisztérium magas rangú tisztviselői szerint Jugoszlávia felosztásánál jobban figyelembe kellene venni az ottani, több százezer fős német nemzetiség érdekeit.²⁴⁵ A Murán túli községeket végül is átadták, s a bánáti németek nagy száma egyéb megfontolások mellett minden bizonnyal közrejátszott a bánáti kérdés alakulásában is.

A Bánát hovatartozásának eldöntésében az említett megfontolásokon kívül még egy, a történeti irodalomban nem kellően hangsúlyozott szempont is érvényesült – a Wehrmacht főparancsnokságának álláspontja. A katonai vezetés leszögezte: „A szárazföldi hadsereg parancsnoksága szükségesnek tartja biztosítani a közlekedési összeköttetést a Protektorátus déli részétől a Dunáig és a Dunán át annak északi része felé.”²⁴⁶ Ennek legegyszerűbb módja valóban a Bánát német megszállása volt. Így a németeké lett a Szendrőt (Smederevo) a Dunával összekötő vasút, a Duna és Tisza összefolyási területe, a román határig tartó Duna-szakasz, valamint több fontos vasútvonal.

A bécsi Imperial Szállóban aláírt, 1941. április 24-ei német-olasz megállapodás semmi új mozzanatot nem tartalmazott ebben a kérdésben. Leszögezte ugyan, hogy a Bánátot Magyarországhoz fogják csatolni, de a terület, egy esetleges magyar-román összetűzés veszélyét megelőzendő, továbbra is német megszállás alatt maradt.²⁴⁷

Horthy ezen a napon Mönichkirchenben találkozott Hitlerrel, ahol többek között Jugoszlávia felosztásáról tárgyaltak. Hitler már a német-olasz megállapodás szellemében tájékoztatta a kormányzót a Bánát ügyében.²⁴⁸

Kormánykörökben bizonyos reményeket táplálhatott még Villani április 27-ei távirata, amelyben arról tájékoztatta Bárdossyt, hogy

²⁴⁵ ZDNOR 20. sz. irat, 58. Az említett feljegyzésben 700 ezerre becsülték a jugoszláviai németek számát. Ez a szám ekkor valójában 505 790 volt. Ebből 120 ezer a Bánátban, 197 ezer pedig a Bácskában élt. Vö. *Dušan Biber: Nacizam in Nemci v Jugoslaviji*. Ljubljana, 1966. 207.

²⁴⁶ ZDNOR 1. sz. irat, 10. Protektorátuson az 1912–1913-as Balkán-háború előtt a Szerbia területét értették.

²⁴⁷ Uo. 27. sz. irat, 74.

²⁴⁸ *Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája, 333–334., valamint WIL 403. sz. irat, 587.*

értésülései szerint Ciano olasz külügyminiszter továbbra is támogatja Magyarországnak Bánátra vonatkozó igényeit, s Ciano-nak arról is tudomása van, hogy a németek is „inkább nekünk”, mint a románoknak akarják juttatni ezt a területet.²⁴⁹ A bánáti magyar katonai közigazgatás már kinyomtatott utasításai azonban felhasználatlanul a vezérkar főnöke 1. osztályának páncélszekrényében maradtak, a bánáti magyarok pedig kisebbségben. Német adatok szerint a bánát 640 000 lakosából 1941-ben 295 000 volt szerb, 120 000 német, 95 000 magyar, 70 000 román, 18 000 szlovák, 4000 pedig zsidó. Magyar adatok szerint a magyarok létszáma 108 732 fő volt.

A magyar kormány, bízva a Bánát későbbi visszacsatolásában, igyekezett megakadályozni a bánáti magyarok kiszorítását a közigazgatásból.

Május 9-én Bárdossy azt táviratozta Sztójaynak Berlinbe, hogy a Bánát helyzetének bizonytalansága miatt a körülmények egyre zavarosabbak, az ott állomásozó német katonaság nem elegendő a személy- és vagyonbiztonság fenntartására. Súlyosbítja a helyzetet, hogy az ottani magyarok fegyvereit elvették, a szerbekét viszont nem, s a közigazgatást több helyen kivették a magyarok kezéből. A helyzet megoldása az lehetne – folytatódik a távirat –, ha szakképzett közigazgatási tisztviselők mehetnének Magyarországról a Bánátba. Kérte, hogy Sztójay ennek szellemében járjon el a német kormánynál.²⁵⁰ A magyar kormány tehát – miután a terület katonai megszállását a németek határozottan visszautasították – legalább a közigazgatás részleges átvételét szerette volna elérni, némi garanciát teremtve ezáltal a terület későbbi visszacsatolására.

Május 14-én Vörnle is a fenti szellemben emelt panaszt Erdmannsdorfnál a Bánátban uralkodó helyzet miatt, s kormánya nevében kérte, hogy a közigazgatás megszervezésénél „legalább néhány magyar tisztviselőt” tartsanak meg, s hogy Hermann Behrens SS Obergruppenführer, a Volksdeutsche Mittelstelle helyettes vezetője gyakoroljon nyomást az ottani németekre. Többek között a nagybecskereki eseményekkel érvelt, ahol nemcsak a helyi közigazgatás magyar vezetőit bocsátották el, hanem az új német szervek rögtön megkezdték a város üzemében dolgozó magyar alkalmazottak, munkások elbocsátását is.²⁵¹

²⁴⁹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-255.

²⁵⁰ DIMK V. 780. sz. irat, 1110-1111.

²⁵¹ WIL 339. sz. irat, 584.; DIMK V. 785. sz. irat, 1118-1117.

Május 20-án Sztójay felkereste Weizsäckert. Arról beszélt, hogy a bánáti lakosság nyugtalan, mert bizonytalan a terület hovatartozását illetően, majd kormánya három kérését terjesztette az államtitkár elé: 1. hozzák a lakosság tudomására, hogy a Bánátot Magyarország-hoz fogják csatolni; 2. engedjék be a magyar adminisztratív szerveket a Bánátba; 3. határozzák meg a Bánát tényleges birtokbavételének időpontját. Sztójay azzal érvelt, hogy Hitlernél tett legutóbbi látogatása alkalmával a Führer azzal biztatta, hogy a terület átadására 2-3 hónapon belül sor kerül. A jelenlegi körülmények azonban amellet szólnak – folytatta –, hogy ez a határidő rövidebb legyen. Weizsäcker tudomásul vette a magyar kormány kívánságát, de nem ígért semmit. Csak annyit mondott, hogy továbbítani fogja az elhangzottakat a megfelelő helyekre.²⁵²

Sztójay Bánátról kezdeményezett tárgyalásai május 28-án folytatódtak. Weizsäcker ezúttal határozottan leszögezte: „A magyar kormánynak a Bánáttal kapcsolatban előadott kívánságai most nem valószínűsíthetők meg. A fennálló rendezés marad továbbra is érvényben, aminek okairól a magyar kormány és a kormányzó is igen részletes tájékoztatást kapott.” Sztójay ezúttal megjegyzés nélkül tudomásul vette az elhangzottakat, s csak annyit fűzött hozzájuk: a német kormány lépéseket tehetne, hogy a német és a magyar népcsoport között a jelenleginél jobb viszony alakuljon ki. Weizsäcker ettől nem zárkózott el, s a beszélgetésről készített feljegyzéséhez is hozzáfűzte: „Talán lenne mód a fennálló ellentétek kiegyenlítésére.”²⁵³

Nincs kizárva, hogy a magyar kormányköröknek tudomásuk volt arról, hogy a szerbiai németek között koránt sincs egységes álláspont a Bánát kérdésében, s igyekeztek kihasználni az ellentéteket. Harold Turner, a szerbiai német katonai közigazgatás vezetője ebben az időben hajlott arra, hogy a Bánátot átadják a magyaroknak – azzal a feltétellel, hogy az ottani németek megtarthatják eddig megszerzett politikai, gazdasági és kulturális pozícióikat. Mások határozottan elleanezték ezt a megoldást, mert véleményük szerint az átadás veszélyeztetné a terület német érdekek szerint értelmezett rendjét és biztonságát, amit éppen a küszöbönálló Szovjetunió elleni háború miatt feltétlenül fenn akartak tartani.²⁵⁴ Sztójay benyomása szerint viszont a német kormány azért nem adta át a Bánátot, mert amíg „a helyzet

²⁵² Uo. 402. sz. irat, 586.; MOL K-63. Küm. pol. Szentiványi-kézirat, 889., valamint DIMK V. 797. sz. irat, 1129–1130.

²⁵³ WIL 406. sz. irat, 589–591.

²⁵⁴ Žarko Atanacković: i. m. 48.

Oroszországgal végleg nincs tisztázva, addig a románokat, azaz Antonescut mindenképpen tartják és megrázkódtatásoknak nem akarják kitenni”²⁵⁵

Június 3-án Sztójay – Weizsäcker kezdeményezésére – a bánati viszonyokat jól ismerő Felix Benzlerrel, a német külügyminisztérium Szerbia katonai parancsnoksága mellé rendelt megbízottjával folytatott hosszabb megbeszélést. Benzlernek a beszélgetésről készített feljegyzése arról tanúskodik, hogy a németek taktikát változtattak, és támadásba mentek át. Benzler szóhoz sem engedte jutni Sztójayt, rögtön a két kormány között fennálló „sérelmes pontokat” kezdte sorolni. A követ szemére vetette, hogy a „megkötött egyezmények ellenére” a Bácskából még mindig toloncolnak át szerbeket a német megszállás alatt álló területekre. Kifogásolta, hogy magyar részről ismételen panaszt emelnek a bánati magyarság állítólagos háttérbe szorítása miatt, s az átlátogató magyar tisztek és tisztviselők beavatkoznak a bánati ügyekbe. Felhívta Sztójay figyelmét arra a jegyzőkönyvre is, amelyet a két bánati népcsoport vezetői írtak alá, s amelyből véleménye szerint „világosan látható, hogy a magyar panaszok egyike sem helytálló”.²⁵⁶ Az esetleg előforduló súrlódásokért minden felelősséget a bánati magyarság vezetőire hárított azzal az érveléssel, hogy „a hivatali állások betöltésénél a magyar népcsoport olyan mérvű részesedést követelt, amely a bánati népcsoportok arányszáma alapján meghaladta jogos igényét. A magyar népcsoport, mikor kívánsága nem teljesült, teljesen lemondott igényéről.” Az egyesületek betiltása miatti magyar panaszokkal kapcsolatban Benzler lényegesen enyhébb hangot ütött meg. Azt magyarázta Sztójaynak, hogy a katonai parancsnokság egész Szerbia területén minden egyesület tevékenységét felfüggesztette, ezért ismételt engedélyezésüket kérelmezni kell. „Már most közölhetem – tette hozzá –, hogy amennyiben ilyen kérelmeket benyújtanak, hajlandó vagyok azok kedvező elintézése érdekében a katonai parancsnoknál közbenjárni.”

A magyar katonatisztek és tisztviselők bánati beutazása és politikai tárgyalásai kapcsán értésére adta Sztójaynak, hogy „mindezek az események az összes szerbiai német hatóságoknál igen erős ellenérzést keltettek Magyarországgal szemben”, de hajlandó a „kedélyek

²⁵⁵ DIMK V. 803. sz. irat, 1136.

²⁵⁶ Benzler arra a májusi megállapodásra célzott, amely a magyar többségű falvakban biztosította, hogy a helyi közigazgatás élére magyar származású vezetők kerüljenek.

lecsillapításában közreműködni, amire csak akkor van kilátás, ha magyar részről is betartják a megkötött egyezményeket”. Végül Weizsäcker javaslatára felvetette, hogy a magyar kormány jelöljön ki egy különmegbízottat, akivel ő, illetve a szerbiai katonai parancsnokság minden ügyet megbeszélhet, megállapodásokat köthet. Erre azért lenne szükség, érvelt, mert a német külügyminisztérium szerint sem Bolla Lajos belgrádi magyar konzul, sem pedig Kövér ezredes, összekötő tiszt nem alkalmas ilyen feladat ellátására.²⁵⁷

A németek valójában nem Bolla vagy éppen Kövér alkalmatlansága miatt kértek kormánymegbízottat. A német kormány és a megszálló csapatok parancsnoksága, amint Sztójay nem sokkal későbbi jelentésében megfogalmazta, „A belgrádi konzulátusunk tisztviselőivel nem ohajtanak politikai jellegű tárgyalásokat folytatni.”²⁵⁸ Ezzel egyrészt még a látszatát is el akarták kerülni Szerbia külpolitikai önállóságának, másrészt ily módon is előkészítették a csakhamar Szerbiához csatolt Bánát bizonyos önállóságát.

A magyar kormány teljesítette a németek kérését, és báró Tallián Tibort nevezte ki bánáti különmegbízottjának.

A németek még a Szovjetunió elleni támadás előtt jónak látták saját érdekeik szerint rendezni a Bánát státusát. 1941. június 5-én Belgrádban – a magyar képviselő részvétele nélkül – megszületett a döntés. A Bánátot önálló adminisztratív státusszal Szerbiához csatolták, élére Sepp Lapp, a bánáti németek egyik vezetője személyében ún. segédbánt állítottak. Hatáskörébe a Bánát belső ügyeit intéző négy, újonnan felállított ügyosztály tartozott, vezetőit a szerb kormány feje és belügyminisztere, Milan Ćimović nevezte ki. A kinevezett ügyosztályvezetők valamennyien németek voltak. A megállapodás előírta, hogy a járási, a városi és a községi előljárókat az adott terület, helység nemzetiségi arányait figyelembe véve kell kinevezni, s garanciákat tartalmazott arra nézve is, hogy a gazdasági kulcspozíciókat ugyancsak németek foglalják el. Később, 1941. december 6-án, Szerbia új közigazgatási felosztása alkalmával a Bánát a németek megszállta Szerbia 14 ún. okrugjának (körzet) egyike lett, de Szerbiától vámhatár választotta el.²⁵⁹

²⁵⁷ WIL 406. sz. irat, 589–591.

²⁵⁸ MOL K-63. Küm. pol. 1942-16/7-6211.

²⁵⁹ ZDNOR 59. sz. irat, 153–155. A Bánát státusának kérdését részletesen tárgyalja Žarko Atanacković: i. m. 49–62. Szerbia és a Bánát háború alatti történetét legújabbán I. Branko Petranović: Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945. Beograd, 1992.

Segédbán-helyettesé először Jeszenszky Ferencet, majd pedig Botka Bélát nevezték ki a magyar népcsoport részéről. Sepp Lapp ugyan nem emelt kifogást a magyarok segédbán-helyettesi kinevezése ellen, de mint Bolla Lajos belgrádi magyar konzul ezzel kapcsolatba írta, Botkát, aki egyúttal a népjóléti ügyosztály vezetője is lett, „kiköltöztették a kerületi főnökség épületéből egy másik utcába, hogy Botka ott teljesen elkülönítve ügködjék és ne legyen meg az állandó kontaktusa a többi ügyosztályokkal”.²⁶⁰

Sztójay kormánya nevében azonnal magyarázatot kért Berlinben. Weizsäcker azzal próbálta nyugtatni a meglehetősen felháborodott követet, hogy az átadás „lélektani pillanata” akkor érkezik majd el, ha Románia megkapja Besszarábiát, vagyis kárpótolják a Bánát elvesztéséért. Azonban ez a „lélektani pillanat” is elmúlt. Kárpótlásul – német kezdeményezésre – augusztus 6-án Budapesten tárgyalások kezdődtek a bánáti magyarok helyzetéről.²⁶¹ A németeket képviselő Benzler rögtön a magyar delegáció értésére adta, hogy az átadás továbbra sem aktuális, mivel ez „gyengítené a lakosság erkölcsét”, s a Bácskában a magyarok egyébként is „megszegték adott kötelezettségeiket”. Hajlandók azonban – folytatta Benzler – bizonyos engedményekre a bánáti magyarságnak a közigazgatásban való részvétele kapcsán és kulturális kérdésekben. A tárgyalások eredményeként Sepp Lapp segédbán-helyettesévé hamarosan Jeszenszky Ferencet, a bánáti magyarok egyik vezetőjét nevezték ki. Újra engedélyezték a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség működését is.

A Bánáttal kapcsolatban 1941 augusztusára – ha nehezen is – Budapesten kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy legalábbis egyelőre, le kell mondani erről a területről.

Az új, Kállay vezette kormány elsősorban külpolitikai megfontolásokból nem sürgette a Bánát visszacsatolását. Kállaynak Hitlernél 1942. június 7–8-án tett első látogatása alkalmával felvetődött a Bánát kérdése is. Hitler újból Magyarországnak ígérte ezt a területet, Kállay azonban egyáltalán nem tartotta sürgősnek az ügyet (mint ahogy a galíciai határkiigazítást sem). Kállayt ekkor elsősorban az a megfontolás vezette, hogy átvállalva elődje minden kötelezettségét, újabb területek megszerzésével lehetőleg ne korlátozza kormánya esetleg szükségessé váló nagyobb mozgásterét.²⁶²

²⁶⁰ MOL K-63. Küm. pol. 1943-16-33.

²⁶¹ MOL K-63. Küm. pol. Szentiványi-kézirat, 889.

²⁶² WIL 491. sz. irat, 664–665.; *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája, 276–277.

A bánáti németek, szerbek és magyarok kezdeti viszonyát jól tükrözi az az eset, amelyet a Jugoszlávia feldarabolása után háttérbe szorított Várady Imre volt szenátor mesélt Bolla konzulnak. Eszerint az egyik magyar honvédezeredes, aki a bácskai bevonulás után rokonnait látogatta meg, szerb sógora barátságos üdvözlésére így reagált „Semmi szervusz, vedd tudomásul, hogy nincsen annyi akácfa Nagybecskerekben, amennyi szerb itt lógni fog.” Várady szerint a bánáti szerbek valóban rettegtek a magyar hadsereg bevonulásától, később ez a félelem alábbhagyott, és a szerbek „kárörömmel látták a bánáti sváboknak azt a magyarelles magatartását, és azt mondták, hogy a németek és magyarok egymás sírját ássák”²⁶³

A Kállay-kormány tehát a bánáti magyarság helyzetének alakulására, annak befolyásolására összpontosította figyelmét. 1942 augusztusában például – magyar kezdeményezésre – megegyezés született Tallián Tibor és a német hatóságok között a munkaszolgálatra behívott bánáti magyarok ügyében. A megállapodás értelmében a munkaszolgálatosokat nem Szerbiában, hanem a Bánátban foglalkoztatták volna, az egyezményt azonban a németek nem tartották be. Bolla ennek kapcsán azonban igyekezett megnyugtani kormányát, hogy „a bányákban alkalmazott ilyen munkaszolgálatosok az erre vonatkozó hivatalos hirdetmény, a bányaugyi főreferens előttem tett kijelentése és egyébként tudomásom szerint is csak föld feletti munkákra alkalmaztatnak”. A munkabérek szerinte is „nagyon alacsonyak”, de ezenfelül legalább ellátásban részesülnek.²⁶⁴

1943 tavaszán azért tiltakoztak, mert a bánáti magyarokból egy 500 fős különítményt akartak felállítani azzal a céllal, hogy német egyenruhában és parancsnokság alatt részt vegyenek a bánáti „szerb megmozdulások” elfojtásában. Bolla az ügy kapcsán a következőkre figyelmeztette a magyar kormányt: „Könnyű elképzelni, hogy ilyen terrorkülönítmény működése milyen hangulatot váltana ki az összmagyarság ellen úgy Szerbiában, mint a bánáti szerbségben... esetleg ki volnánk téve annak, hogy a Szerbiában elkövetett összes kegyetlenségeket a magyar különítményre fognák rá, ami annál könnyebb volna, mert a terv szerint ezek német egyenruhában, német vezetés alatt működnének. Arra nézve sincs garancia, hogy a magyar zászlóaljat nem fogják-e szükség esetén a boszniai vagy dél-szerbiai felkelők elleni harcokban bevetni.” Bolla szerint más volna

²⁶³ MOL K-63. Küm. pol. 1943-16-12.

²⁶⁴ MOL K-63. Küm. pol. 1942-18/7-5920., 1943-16-91.

a helyzet, ha ilyen feladatra a németek önkénteseket toboroznának a magyarok közt, ami szerinte, tekintettel a magyarok „sanyarú gazdasági helyzetére, valószínűleg sikerrel járna”²⁶⁵

Mint már utaltunk rá, a magyar kormány szándéka szerint a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség (BMKSZ) a DMKSZ részeként, azonos névvel kezdte meg tevékenységét, amely a magyar kisebbség, korabeli kifejezéssel élve népcsoport egyetlen legális szervezete volt, a magyar kormány, a német hadsereg, a belgrádi szerb kormány és a bánáti németekből álló adminisztráció ezen a szervezeten keresztül tartotta a kapcsolatot az itteni magyarsággal; bármiféle kisebbségi, gazdasági érdekképviselőre ez a szervezet volt hivatva. Nevét 1943 nyarán német nyomásra először *Dunamelléki Magyar Közművelődési Szövetségre*, majd pedig *Bánáti MKSZ-re* kellett változtatni. A magyar kormányok, beleértve a Sztójay Döme vezette kormányt is (1944. március 22.–augusztus 29.), először Tallián Tibort, majd 1943 elején Jeszenszky Ferencet bízták meg a szervezet vezetésével. Ekkor bukkan fel ismét a bánáti politikai életben Várady Imre szenátor neve is, akinek beválasztása a vezetőségbe Bolla konzul szerint „nagy megnyugvást keltett”. „Dr. Várady Imre mindig nagy népszerűségnek és közmegebecsülésnek örvendett nemcsak az ún. »vajdasági«, de a szerbiai szerbség előtt is” – írta jelentésében Bolla. Már az első világháború alatt „kiemelkedő szolgálatokat tett a magyarországi szerbségnek, melyeket ezek később és még ma sem felejtettek el, és benne mindmáig a szerbség őszinte barátját látják”. Tudták ezt Budapesten is, és Várady igen jó szolgálatokat tett a Kállay-kormánynak, amikor a nyugati hatalmak irányába tett béketápotegatázások idején közvetített a Milan Nedić vezette szerb kormány felé is. Egyik feladata az volt, hogy kipuhatolja a bánáti szerbeknek és Belgrádnak az újvidéki tömegmészárlással kapcsolatos véleményét, illetve feltérképezze a magyar–szerb közeledés lehetséges formáit. Rajta keresztül jutott el Bollához a bánáti szerbek üzenete Budapestre: a bácskaiak ügyének tartják az újvidéki „sajnálatos eseményeket”, a magyarok esetleges bánáti bevonulásakor pedig eldől, hogyan fognak ők a magyarokkal bántani „ha fordul a kocka”.²⁶⁶ A Belgrád és Budapest közötti hivatalos kapcsolatfelvételre egyébként 1942 végén került sor, amikor a súlyos gazdasági helyzetben lévő szerb kormány vetőmagszállításról tárgyalt a földművelés-

²⁶⁵ MOL K-63. Küm. pol. 1943-16-31.

²⁶⁶ MOL K-63. Küm. pol. 1943-16-12.

ügyi minisztériummal, és amely üzletet a magyar kormány beleegyezése ellenére a németek meghiúsították. E tárgyalások során hozták a magyar kormány tudomására, hogy megbocsátanak Újvidékért, mert „ami Újvidéken történt a véreinkkel, nem a magyar kormány rendeletére történt”.²⁶⁷ Ugyancsak Bolla jelentéséből tudjuk, hogy Várady közvetített 80 szerb magyarországi befogadásáról a Kállay-kormányval folytatott tárgyalásokon. A listát a megállapodás szerint Várady állította volna össze, akit Bolla arra figyelmeztetett, hogy a magyar kormány célja ezzel „nemcsak humanitárius, hanem elsősorban politikai, miért is a kiválasztásnál ezeket a szempontokat vegye figyelembe”.²⁶⁸ Sajnos az általunk ismert források között nem találunk olyat, amely az ügy további alakulására vonatkozna, a 80 szerb személy nevét sem ismerjük.

A BMKSZ feladatai közé tartozott a magyar kisebbség iskolaügyeinek gondozása is. Az 1942/43. tanévben a Bánát területén 84 városban, községben volt magyar tannyelvű állami elemi iskola, 32 községben pedig óvoda, amelyekben 243 tanító, segédtanító, 41 óvónő, 14 napköziotthon-vezető és 1 vándortanítónő működött. A középiskolák mind magánjellegűek voltak, nyilvánossági, azaz vizsgáztatási és bizonyítványkiadási joggal felruházva. Négy gimnázium, 2 nyolcosztályos főgimnázium és 6 négyosztályos algimnázium működött Nagybecskereken (Veliki Bečkerek), Kikindán (Kikinda), illetve Pancsován (Pančova) és Versecen (Vršac), 990 tanulóval. Nagybecskereken egy négyosztályos kereskedelmi iskola (17 tanár, 112 diák), valamint egy négyosztályos polgári (19 tanár, 791 diák) volt. Polgári iskolák működtek még Törökbecsén (Novi Bečej – 9 tanár, 195 diák), valamint Torontálvásárhelyen (Debeljača – 11 tanár, 134 diák), összesen 126 tanár, 2346 tanuló. Ezenkívül 7 nevelőintézetet tartottak fenn, köztük a királyi Jugoszláviában oly sok vihart megélt Miasszonyunkról elnevezett becskerekeli leánynevelő-intézetet is.²⁶⁹ S bár Bolla a német iskolahálózathoz képest nem volt elégedett a magyar középiskolák számával, az igazán komoly gondot a tanító- és tanárhiány, valamint a tanárok alacsony képesítése okozta. Aránytalanul magas volt a képesítés nélkül oktató tanítók, vagy ahogyan akkor nevezték, a segédtanítók száma. Ezekben az időkben már azokat is

²⁶⁷ Uo. 1943-16-2. A kérdésre részletesen l. A. *Sajti Enikő*: Délvidék 1941-1944, 116-127.

²⁶⁸ MOL K-63. Küm. pol. 1943-16-123.

²⁶⁹ Uo. 1943-16-8., 1944-16-71.

alkalmazták, akik a kisérettségénél is alacsonyabb végzettséggel rendelkeztek, azaz nem végeztek el az algimnázium 4 osztályát. A középiskolai tanárok hiányát az anyaországból igyekeztek pótolni. A Budapest által kért 20–25 tanár beengedése előtt a németek elzárkóztak, végül a Bánátba érkezett 11 tanár közül csak 9 kezdte meg működését, akik közül egyik más állást talált, egyet pedig behívtak a magyar hadseregbe.²⁷⁰

A középiskolások számára Budapest székesfőváros részéről küldött iskolai egyenruhák átvétele körül kialakult majd kétéves huza-vonát talán azért érdemes felidézni, mert a korszak egy jellemző oldalát villantja fel. A német parancsnokság csak úgy engedélyezte a becskerekai vámhivatalnak a küldemény kiadását, ha a ruhákról és a Bocskay-sapkáról leszedik a zsinórokat. Mint Bolla jelentette, a „vámraktáros most zavarban van, mert neki nem áll elég munkaerő rendelkezésére, hogy mindeme zsinórokat lefejtesse, másrészt nem is nagyon meri felbontani a ládákat, mert attól tart, hogy a ruhák közül egyik-másik eltűnik, aminthogy 160 pár fekete fiúharisnya máris elveszett. Amrózy (Amrózy Károly, a BMKSZ nagybecskerekai központjának igazgatója – S. E.) tehát meg fogja kísérelni, hogy általa felfogadott munkaerőkkel fejtesse le a zsinórokat, minthogy addig a ruhákat a vámraktárból kivinni nem szabad.” Korábban azért nem oszthatták szét a küldeményt, mivel a német katonai hatóságok attól tartottak, hogy „a magyar diákok formaruhája miatt verekedések keletkezhetnek köztük és az ugyancsak formaruhát viselő német diákok között, minélfogva a ruhák kiosztását aggályosnak találták és ilyen értelemben előterjesztést tettek Berlinbe. Berlin ez irányú döntéséig tehát a ruhák egyelőre a nagybecskerekai vámhivatalban várják további sorsukat” – írta az ügyhöz méltó komolysággal Bolla konzul.²⁷¹

Az esetek többségében persze ennél jóval komolyabb ügyek foglalkoztatták mind magyar konzult, mind pedig a BMKSZ vezetőit.

A Bánátban erősödött az ellenállási mozgalom, ami kemény német retorziókat vont maga után. 1943 őszén például a BMKSZ nagyikindai vezetőjét, a szélsőjobboldali nézeteiről ismert dr. Rehák László ügyvédet letartóztatta a Gestapo, és abba a becskerekai koncentrációs táborba szállította, ahonnan a németek a retorziók alkalmával a kivégzésre szánt túszoikat szedték össze. Rehákot a Gestapo

²⁷⁰ Uo. 1943-16-110., 130., 159.

²⁷¹ Uo. 1943-16-66., 96.

Magyarországon tanuló és „kommunista érzelmű” fia felől faggatta. Rehák ügyében személyesen Bolla járt el, bár igyekezett a magyar külügyminisztériumot megnyugtatni, hogy „Rehák agyonlövésének veszélye amúgy sem forog fenn, mert Nedić berlini útja óta a túszok kivégzését (átmenetileg – S. E.) abbahagyták”. Rehák tervbe vett nagyikindai polgármesteri kinevezését is „kommunistagyanús családja” miatt hiúsították meg a németek. Néhány napos kihallgatás után Rehákot szabadon bocsátották.²⁷²

A jugoszláv agrárreform bánáti felszámolásakor a délszláv telepesek földjét a helyi németek és német telepesek kapták, a kisajátított zsidó birtokokat viszont (pl. a Schulhoff család szajáni birtokait, a csókai Lederer-uradalmat) nem parcellázták fel, birodalmi német kezelésbe vonták, és a hadsereg számára termeltettek rajta. A magyaroktól földet nem vettek el, igaz, nem is osztottak nekik, bár ha a hadászati érdek úgy kívánta, akár egész falvakat is kitelepítettek, köztük akár magyar falvakat is. A Nagybecskerek melletti repülőtér építése miatt a színmagyar Felsőmuzslya (Mužlja) település mind a 19 érintett földműves családját hat órán belül kilakoltatták.²⁷³ Komoly nehézségekbe ütközött a kapcsolattartás Magyarországgal, még a BMKSZ vezetői is csak nehézkes, hosszadalmas eljárás után kapták meg a kiutazási engedélyt. S bár a belgrádi DMKSZ is az újvidéki központhoz, azaz Magyarországhoz tartozott, vezetőik nem-hogy Magyarországra, de még a formailag Szerbiához tartozó Bánátba sem kaptak egyetlen beutazási engedélyt sem.²⁷⁴

A BMKSZ politikáját jellemezve Jeszenszky találóan fogalmazott így 1944 tavaszán: a szövetség eddig „a szerbekkel együtt a németekkel szemben bizonyos »duzzogó« magatartást tanúsított, most a szerbekkel ezen »szolidaritást« felhagyja, hogy a németekkel vállaljon sorsközösséget”. Most, amikor „az ellenség a kapukon döngtet” – folytatta az ekkor már saját sorsa miatt is aggódó népcsoportvezető –, ez komoly aggályokra adhat okot. A magyar kormány azonban sem most, sem később nem engedte, hogy Jeszenszky elhagyja a sülyyedő hajót, annál is inkább, mert posztjára ekkor már inkább csak önjelölteket talált a konzul, szám szerint mindjárt hetet is.²⁷⁵

²⁷² Uo. 1943-16-130. 1941-ben egy német katona megöléséért 100, megsebesítéséért 50 túszt végeztek ki; volt, amikor ennél is többet.

²⁷³ Uo.; MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-30656.

²⁷⁴ MOL K-63. Küm. pol. 1943-16-32.

²⁷⁵ Uo. 1944-16-55.

Az 1942. januári razzia és a Kállay-kormány konszolidációs törekvései

A hírszerzés és a délvidéki magyarok pontos információi alapján a bevonuló magyar hadsereg nemcsak a csetnik szervezetekről, de a kommunistákról is elég pontos információkkal rendelkezett, amelyeket a helyi magyar lakosságból összeállt, már említett tízes és ötös bizottságok egészítettek ki. Jugoszlávia Kommunista Pártját, amely közvetlenül a délszláv állam megalakulása után erős parlamenti párt volt és amely, mint már utaltunk rá, az 1920-as alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon csak 2%-kal szorult a negyedik helyre a Horvát Köztársasági Parasztpárt mögött 12,4%-os választási eredményével, az 1921-es ún. államvédelmi törvénnyel marginalizálták, illegálitásba szorították. Úgy vélem, hogy a párt valószínűleg a drasztikusan végrehajtott betiltás nélkül is marginalizálódott volna (az ugyancsak betiltott Horvát Parasztpárt nem hullott szét), mivel a társadalom széles rétegeit foglalkoztató államjogi problémákra és a nemzeti kérdésre hosszú évekig nem tudott adekvát választ adni. Sajtát lehetőségeihez képest a JKP a 30-as évek második felére magára talált, amiben szerepe volt a Moszkvától kapott nagyobb mozgástérnek éppúgy, mint az új vezetői garnitúrának s magának Josip Broz Titónak, aki mint a Komintern hű embere 1937-ben vette át a párt vezetését.²⁷⁶ Kis számú, mindenre elszánt párttagsága (1941 tavaszán mintegy 8 ezer tagja volt a pártnak, ebből vajdasági körülbelül ezer, ezen belül 30% magyar nemzetiségű) történetileg magában foglalta a szerb és boszniai ortodox marxistákat, akik inkább kautzkisták, mint leninisták voltak, és a horvát és szlovén unitarista filobolsevik radikális szocialistákat, akiknek jelentős része a századelőn a horvát Nacionalista Ifjúság keretei között szerzett lázadó, sőt merénylői tapasztalatokat. Jórészt ezzel függ össze, hogy a párt története a frakciók történeteként is leírható, s ennek még a 40-es évek elején is megvoltak a maga következményei. A párt sajátos szerepe a megszállás időszakában elsősorban úgy írható le, hogy mivel egységes párt maradt, nem szakadt nemzeti elemeire, mint a többi szerbiai és egyéb párt, a közös nemzeti, állami megaláztatás szóvivőjévé

²⁷⁶ A kérdésre újabban I. Steven K. Pavlovitch: Tito. Yugoslavia's Great Dictator. A Reassessment. C. Hurst & Company London, 1992; A. Sajti Enikő: Tito, 163–307.

vált. Tagjai a Vajdaságba is magukkal hozták a szerb történelemben gyökerező egyéni hősiesség mítoszát, az olyan hős képét, aki a siker legkisebb reménye és a következmények reális felmérése nélkül is kész szembeszállni az ellenséggel. Az első hónapok szabotázsakciói miatt a párt mind a Délvidéken, mind az ország egyéb területein aránytalanul nagy veszteségeket szenvedett. Ezeket az akciókat az a minden alapot nélkülöző remény táplálta, hogy hamarosan szovjet ejtőernyősöket dobhatnak le, és véget ér a háború. Ebben a párt szempontjából reménytelen helyzetben került sor Bosznia-Hercegovina déli hegyvidékén a szerb és crnagorác parasztság spontán felkelésére, amelynek élére ez a kicsiny, de militánsan fegyelmezett párt állt. 1943-ig nemcsak a belső, de az antifasiszta koalíción belüli erőviszonyok is kedvezőtlenül alakultak Tito partizánjai számára. Sokáig nem dőlt el, hogy a szerb történelem autochton fejlődéséből kinőtt, a tisztí összeesküvés elemeit is magába ötvöző Draža Mihailović csetnikjei vagy a jugoszlavizmussal telítődött, keleti kommunizmust képviselő Tito lesz-e a győztese e hosszú távú versenyfutásnak. Egy csírájában elfojtott szervezkedési kísérleten kívül a csetnik mozgalom nem hallatott magáról a Délvidéken, az 1941 nyaratól itt végrehajtott szabotázsakciók, robbantások, gabonafelgyújtások stb. mögött a kommunista párt tagjai és aktivistái álltak.

1943. október 7-én 97, jobbára volt jugoszláv katonatiszt, korabeli kifejezéssel csetnik állt a vezérkar főnökének statáriális bírósága előtt. Novica Vučinićot, Kis Ivánt és társait fegyveres szervezkedéssel és a magyar állam elleni összeesküvéssel vádolták. Vučinićot és Kis halálra ítélték, egy vádlott életfogytiglani fegyházbüntetést, 31 vádlott 10–15 év börtönbüntetést kapott, míg több mint 60 vádlott ügyét áttették a szegedi hadtestparancsnokság ügyészéhez. Többségüket felmentették. Vučinić és Kis kegyelmet kapott. A ország német megszállása után mindkettőjüket a mauthauseni koncentrációs táborba szállították, de a Lakatos-kormány kérésére visszaadták őket a magyar hatóságoknak. Az internálótáborból hamarosan szabadlábra kerültek. Szeptember végén Milan L. Popović képviselő közvetítésével a Lakatos-kormány felvetette egy bácskai szerb véderő megalakításának gondolatát, amely ötlet megmaradt a tervek szintjén.²⁷⁷

A délvidéki ellenállás kizárólagos erői tehát a kommunisták lettek, akik szemében a Délvidék Magyarországhoz csatolása nem Trianon igazságos revízióját, hanem a jugoszláv állam megalázó szétverésé-

²⁷⁷ A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944, 228–238.

nek részét jelentette. A magyar hadsereg, a magyar hatóságok, sőt jórészt a magyar etnikum, valamint a németek és a megszállók közé egyenlőségjelet tettek, és állandó jelzőként használták velük kapcsolatban a fasiszta minősítést.

Az első délvidéki diverzáns- és szabotázsakciókra a párt Tartományi Bizottsága még a közeli proletárforradalom hamis reményében adta ki felhívását, mondván: „A helyzet a végsőig forradalmas, bármely órában bekövetkezhet a forradalmi válság – a fegyveres felkelés pillanata.”²⁷⁸ Az első diverzánsakciót július 19-én Momčilo Šaranović és Szőke István hajtotta végre Óbecse (Stari Bečej) határában, a learatott gabonát gyűjtötták fel, amelyet még sok hasonló akció követett. 1941. július és október között 35 szabotázsakció történt a Bácskában, helyenként tűzharc alakult ki a csendőrök és a szabotázsakció végrehajtói között. De volt olyan is, hogy a róluk a magyar csendőrségnek információkat szolgáltató csendőrségi tisztviselőt, korábbi társukat lőtték le. Július–augusztusban a csendőrség lényegében felszámolta a kommunista szervezeteket, tagjainak ügyében a *közigazgatásilag illetékes törvényszékek rögtönítélő bíróságai* ítéleztek. A bácskaiak esetében ez a szegedi törvényszék rögtönítélő bíróságát jelentette. A délvidéki kommunista szabotázsok felszámolására Szombathelyi Ferenc, a vezérkar újonnan kinevezett főnöke 1941. október 9-én átirattal fordult Bárdossy miniszterelnökhöz. Tájékoztatta Bárdossyt a pánszláv alapú bácskai kommunista szervezkedésről, a közbiztonsági erők elleni fegyveres támadásokról, és arról, hogy bizalmas értesülései szerint nagyobb arányú szabotázsakciók várhatók, amelyekhez állítólag horvát katonák fogják a fegyvereket átcsempészni a határon. Mivel ezek az akciók kimerítik az 1936. évi III. tc. 59. paragrafusába ütköző hűtlenség büntettét, az ezzel kapcsolatos parancsnoki jogkörével élve már a helyszínre küldte Dominich Vilmos hadbíró századost. „A rögtönítélő eljárást maga után vonó bűnügyekben a főtárgyalást – írta Szombathelyi – elrettenítés céljából a helyszínen folytatom le és az esetleges halálos ítéleteket is ugyanott hajtatom végre.”²⁷⁹ Pár nappal később levélben kérte Bartha Károly honvédelmi minisztert, hogy szigorítsák meg a hűt-

²⁷⁸ Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945. Predgovor, izbor i objašnjenja *Ljubica Vasilic*. Novi Sad–Sremski Karlovci, 1971. 13. sz. irat, 33. (a továbbiakban: PK KPJ za Vojvodinu).

²⁷⁹ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. okt. 28. Szombathelyi Barthához írt átiratát nem találtuk meg, az idézett részt a minisztertanács jelzett ülésének jegyzőkönyve tartalmazza.

lenség büntettségére vonatkozó fenti törvényt oly módon, hogy ezekben az ügyekben kizárólag a vezérkar főnöke járhatson el. A minisztertanács a fenti módosítást október 28-án jóváhagyta.

A Szombathelyi által létrehozott „repülő bíróságként” elhíresült VKF statáriális bíróság október 13-án kezdte meg tevékenységét Újvidéken, az utolsó ítéletre pedig november 21-én, ugyancsak Újvidéken került sor. Dominich Vilmos hadbíró százados 1941. december 1-jén kelt, Szombathelyihez intézett összefoglaló jelentése szerint a VKF rögtönítelő bírósága 15 bírósági eljárás keretében 116 főt talált bűnösnek hűtlenség vádjában, ebből 93-at kötél általi halálra ítélték, akik közül 64-et végeztek ki, tehát Szombathelyi 29-nek megkegyelmezett. Ha ehhez hozzászámítjuk a szegedi törvényszék rögtönítelő bírósága által hozott ítéleteket is, akkor a jugoszláv kommunista mozgalom 99 résztvevőjét ítélték halálra, és ebből 71-et végeztek ki. Az ítélet minden esetben tartalmazta a kivégzések sorrendjét is, amit az elítélteknek az adott sorrendben végig kellett nézniük.²⁸⁰ A halálraítéltek elenyésző hányadára tudtak csak tényleges szabotázszt rábizonyítani. A fennmaradt ítéletek tanúsága szerint a halálos ítéletek indoklása általában tartalmazta az állam és a társadalmi rend erőszakos felforgatására történő szövetkezést, a szovjet ejtőernyősök várását és felbujtást szabotázsakcióra stb., de súlyosbító körülményként vették számításba a déli határokon túl a német csapatok elleni partizánakciókat is. Az utolsó ítéletnél viszont – ahol a 26 vádlottból 15-öt ítélték halálra, ami a korábbi átlaghoz képest kevesebb volt – az enyhébb ítéletet a bíróság azzal indokolta, hogy a testület eddigi tevékenységével „az elrettentő példát már megadta”, és most „fontos oknak mutatkozott ama körülmény, hogy a lakosság, különösen a nemzetiségek érzülete fel ne kavartassék azáltal, hogy csekélyebb alanyi és tárgyi bűnösökkel szemben is kérlelhetetlen megtorlás eszközöltetik”.²⁸¹ Dominich összesítése szerint december 1-jéig a VKF bírósága elé 342 letartóztatott ügye került. A börtönökben több száz letartóztatott várt ítéletre, számuk összesen, beleértve a muraközi, a baranyai letartóztatásokat is, megközelítette a 600 főt.

Az enyhébbnek bizonyuló esetek (nem hűtlenség) vagy a VKF ítélőbírósága, vagy a szegedi és pécsi törvényszék öttagú különtanácsa

²⁸⁰ HL MH 1941-13-14. 1042/eln.

²⁸¹ Uo. A „repülő bíróságokra” részletesen I. A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944, 134–152. Az 1941. őszi nyomozások során Szombathelyi szerint 2367 főt tartóztattak le. ZDNOR I/17. 22.

elé kerültek. A VKF különbíróháa lényegében a délvidéki magyar közigazgatás felbomlásáig működött, ha nem is ilyen lendülettel.

November 3-án a minisztertanács áttekintette a VKF-bíróháák működését. Határozata egyetlen kérdést érintett: a bíróságot kötelezték, hogy minden ítéletet terjesszen fel kegyelemre, ez azonban, olvashatjuk a kormányülésről készült jegyzőkönyvben, „nem hátráltathatja a kegyelemben nem részesülő halálbüntetések végrehajtását”. A határozat kétségekívül arra utal, hogy ebben a vonatkozásban a VKF statáriális bíróság saját szabályait sem mindig tartotta be. Az ítéletek meghozatala és a kivégzések végrehajtása között eltelt rendkívül rövid idő miatt arra következtethetünk, hogy a felterjesztett ügyekben Szombathelyi minden valószínűség szerint telefonon, esetleg távirati úton gyakorolhatta kegyelmi jogát. Több mint egy évvel ezután került a VKF statáriális bírósága elé a JKP Tartományi Bizottságának titkára, Svetozar Marković. Annak ellenére, hogy politikai okok miatt mind Deák Leó főispán, mind Milan L. Popović kegyelmet kért számára, Szombathelyi nem élt kegyelmi jogával.²⁸²

Éppen a tömeges bácskai perek idején, novemberben alakult meg Bácska egyetlen szervezett partizánosztaga, az 58 főt számláló sajkási partizáncsoport. Katonai parancsnoka Stevan Divnin, politikai biztosa Molnár Gyula volt.²⁸³

A partizánosztag létét 1941 decemberében a csendőrséggel és katonasággal vívott egyre sűrűsödő fegyveres összetűzések jelezték. December 13-án Csurug (Ćurug) határában került sor tűzharcra, december 17-én pedig Mozsornál (Mošorin) lőttek le egy csendőrt. Mindkét esetben elfogtak egy-egy partizánt.²⁸⁴ Ezen a napon a Zsablyán megtartott razzia alkalmával a partizánok egy katonát megsebesítettek, a csendőrrjárőr-parancsnokot lelőtték, s fegyverüket elvitték. Az esetről a zsabylai határőrség telefonon értesítette a honvédelmi minisztériumot.²⁸⁵ Még november végén érkezett a Délvidékre Fóty Ferenc csendőr őrnagy, akit a Vezérkari Főnökség 2. osztályának D (kémelhárító) alosztálya rendelt ki a kommunistaellenes nyomozások irányítására és a VKF bírósága közötti kapcsolat fenntartására.

²⁸² MOL K-27. Mt. jkv. 1941. nov. 3.; PK KPJ za Vojvodinu. 30. sz. irat, 93.; PIL 651. f. 2/1943-1-3796.

²⁸³ Živan Kumanov: Bačko-baranjski odred. Zbornik za društvene nauke Matice srpske. Novi Sad, 1961. 29. sz. 55.

²⁸⁴ MOL 651. f. 6/1941-IV. 1941. dec. 19.

²⁸⁵ HL VKF 1941-1-6977/el.; MOL K-149. BM res. 1941-1-18 902.

A partizánosztagra utaló adatok december végén, január elején tovább szaporodtak. 30-án a zsablyai csendőrsöt bizalmas úton arról értesítették, hogy a Bánátból „gyanús elemek” szivárogtak át a Bácskába. Január 3-án az addig befutott információk alapján razziát tartottak Zsablyán, a partizánosztagnak azonban nem sikerült nyomára bukkanniuk, de nyolc partizángyanús szerbet letartóztattak. A razziázó egységek másnap, besúgóhálózatukon keresztül olyan értesülést szereztek, hogy az egyik, Zsablyától keletre fekvő tanyán gyanús mozgást észleltek, s a télen egyébként lakatlan ház kéménye füstöl.

A kapott jelzések alapján nagy erővel indult meg a nyomozás, s az említett tanyánál a határvadászokkal megerősített csendőrrjárőr és a partizánok között heves tüzpárbaj alakult ki.²⁸⁶

Másnap Szombathelyi vezérkari főnök a „Bácskában előfordult csetnik és kommunista lázongásokra való tekintettel” elérkezettnek látta az időt a déli határ katonai megerősítésére.²⁸⁷ A Grassy József vezérkari ezredes vezette zombori 15. gyalogosdandárt Újvidékre, a kiskunhalasi 20/1. zászlóaljat pedig Zsablyára helyezte. Szombathelyi parancsa értelmében az átcsoportosítás tartósan ígérkezett, s az egységeket úgy helyezték el, hogy azok „az ottani csetnik és kommunista garázdálkodások főfészkébe kerüljenek”. Egyúttal a 2. lovasdandár páncélozott gépkocsizó századát, karhatalmi célokra, Deák László ezredesnek rendelte alá. Deák közvetlen felettese ezáltal Grassy lett. Ezzel egyidejűleg Szombathelyi razziát rendelt el a Sajkás-vidéken, s a razziát végző karhatalmi erők egységes vezetésével Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagyot bízta meg.²⁸⁸ Január 5-éig már megtörtént Zombor környékének, azaz a Bácsszentiván (Prigrevica Sv. Ivan) és a Monostorszeg (Bački Monoštor) határolta területek átfésülése. A razzia, mint ismeretes, közrendészeti, rendőri értelemben olyan akciót jelent, amikor egy meghatározott területet

²⁸⁶ MOL 651. f. 2/1942-1-6279.; HL VKF 1942-1-49/el. hdm. csf.

²⁸⁷ HL VKF 1942-1/a-8882/el. Az V. hadtest parancsnoksága már október 9-én kérte magasabb parancsnokság Újvidékre helyezését. A kérést ezzel indokolták, hogy Újvidék „a Bácska legveszélyesebb nemzetiségi városa”, a határ mentén fekszik, lakosai között sok a kommunista és a szerb nacionalista, s a szabotázások is igen elszaporodtak. Szombathelyi ekkor még nem tartotta szükségesnek a déli területek megerősítését, bár, mint ezzel kapcsolatos választáviratában írta, a „Délvidéken uralkodó nyugtalan helyzet folytán tervbe vettem, hogy azoknak további fokozódása esetén a Bácskában erősebb csapatkötelek kerüljenek kihelelyezésre”. HL VKF 19 411-6438/el.

²⁸⁸ HL VKF 1942-1/a-8882/el.; MOL 651. f. 2/1942-1-6279.

lezárnak, rendészetileg biztosítanak azzal a céllal, hogy kiszűrjék a bűnözőket. A magyar történelem itt tárgyalt időszakában a razzia egészen más tartalmat kapott, és 1942 januárjában a partizánok elleni akció címén a szerbek és zsidók elleni tömeges megtorlások, gyilkosságok szinonimájává vált.

Időközben a bánáti német hatóságok is magyarányú akciót indítottak a feltételezetten nagy létszámú partizáncsoport ellen. Január 5-én már arról értesítették a magyar karhatalmi egységek parancsnokát, Feketehalmy-Czeydnert, hogy 300 partizánt letartóztattak. Január 9-én a bánáti Oroszlámos (Banatsko Arandjelovo) községben 30 főt, Mokrinban (Mokrin) 50-et, Nagyikindán (Kikinda) pedig 70 főt végeztek ki a bánáti és zsabylai szervezkedésben való részvételért.²⁸⁹ Vagyis a partizánok ellen egyidejű magyar és német akcióra került sor a Sajkás-vidéken és a Bánátban.

A „csetnik-kommunista mozgásokról” a vezérkari főnökség napon-ta helyzetjótájékoztatót állított össze, melyet Bajnóczy József altábornagy készített. Eszerint január 4-én a vezérkar 100–110 főre becsülte a partizánok, vagy ahogy a jelentés fogalmazta, a csetnikek létszámát. A valóságban 40-en voltak.²⁹⁰ Erősen túlzóak voltak a bánáti német és magyar hatóságok általános felkelésre vonatkozó értesülései is. A Tartományi Bizottság ekkor csak a fegyveres partizánküzdelem előkészítésén dolgozott.

A január 4-ei összetűzés hatására – melynek magyar részről 7 sebesültje, a partizánok közül pedig 10 halottja volt – az V. hadtestparancsnokság vezetésével 100 határvadász, 150 csendőr, egy harckocsi és két páncélkocsi lezárta a Zsablya-Sajkásgyörgye (Djurdjevo)–Sajkásszentiván (Šajkaš)–Dunagárdony (Gardinovci) vonalat. A kordon kialakításakor vívott harcokban 1 magyar katona és 4 partizán meghalt, további 2 partizán pedig megsebesült. Másnap újabb karhatalmi erősítés érkezett, s Deák a helyszínen átvette a razzia irányítását. Még azon a napon szétverték a partizánosztagot. Január 6-án megkezdődött a terület „tervszerű átfésülése és megtisztítása”, melyet 10–14 napra terveztek.²⁹¹ Azután történt tehát mindez, hogy 4–5-én felszámolták a sajkási partizáncsoportot, amelynek most már legfeljebb a menekülő tagjait üldözhatték. A razzia célja Bajnóczy szerint: „A folyamatban lévő tisztogatási művelet kihatása folytán várható, hogy a

²⁸⁹ MOL K-149. BM res. 1942-6-6026.

²⁹⁰ HL VKF 1942-1-49/el. hdm. csf.; Živan Kumanov: i. m. 55.

²⁹¹ HL VKF 1942-1-49/el. hdm. csf. jan. 4-ei, 5-ei, 6-ai jelentés.

Bácskának ebben az eddig elhanyagolt sarkában és ezzel együtt az egész Bácskában hosszabb időre a teljes rend fog uralkodni, mert most módunkban van az összes nemkívánatos elemektől megszabadulni és így a lakosságnak elrettentő példát mutatni.”²⁹² Csurogon, a Sajkás-vidék legnagyobb községében, ahol a 10 485 lakosból magyar adatok szerint 887, jugoszláv adatok szerint pedig 893 halálos áldozata volt a razziának, a partizángyanús helyi lakosság összeszedését Varga Gyula jegyző vezetésével 20–25 bizalmi magyar ember információi alapján január 4-én kezdték meg. Köztük volt az a Dupp Bálint katolikus lelkész is, aki a razziában részt vevő katonák és csendőrök elleni 1943-as perben azt vallotta, hogy a helyi szerb lakosság nem volt magyarellenés (őt később a bevonuló partizánok kivégezték). A csurogi razziában a mintegy 50 felfegyverzett helyi magyar is részt vett a jegyző vezetésével. Az áldozatok mintegy felét, több mint négyszáz foglyot az egyik csúrból történő kitörésük alatt lőtték le. Stépán László, aki csendőr főhadnagyként a Csurogra kirendelt karhatalom parancsnoka volt (a hódmezővásárhelyi 9/III. gyalogzászlóaljat Károlyfalvi János százados vezette), az 1943-as ellenük indított perben így vallott erről: „Egy fogoly a bombárban égő lámpát leverte és egy másik fogoly felhívására a többiek a bombából ki akartak törni. Az őrség kiszorult a bombából és lőtt, de lőttek más katonák is. (...) A katonákat csak kézbe vett pisztollyal tudtam kényszeríteni a tüzelés beszüntetésére.” Deák segédtisztje, Mály Lajos hadnagy azt vallotta, hogy ezután Deák, akit Stépán rögtön felhívott, „...azt a parancsot adta, hogy Stépán mindent takarítson el. Stépán, aki teljesen feldőlt állapotban volt, megkérdezte, hogy mit csináljon a sebesültekkel. Az volt a parancs erre is, hogy mindent takarítson el nyom nélkül.” Radnay László csendőr hadnagy vallomása így idézte fel a történeteket: „Láttam, hogy a bombár ajtaján keresztül a küszöbről a golyószóró tüzel. A bejárat előtt másfél-kétméternyi távolságra a küszöbtől 3-4 hulla feküdt egy árokban. Két csendőr és két határvadász golyószóróval, két polgári egyén pedig fegyverrel lőtt befelé. Belülről csak jajgatást lehetett hallani. Stépán állította le a tüzelést azzal, hogy a további tüzelést mindenáron akadályozzuk meg.”²⁹³

A sajkási razzia során megisméltódott az, ami az 1941. áprilisi tisztogató hadművelet során már lejátszódott: egyrészt az ellenállásban

²⁹² Uo. jan. 12-ei jelentés.

²⁹³ A. Sajti Enikő–Markó György: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári déli vidéki razzia résztvevőinek peréről. 1943. december 14.–1944. január 14. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985. 2. sz. 440., 446., 449.

részt vevő erők túlbecsülése, másrészt a helyi lakosság kollektív felelősségre vonása és a tömeges megtorlás. A lakosságot ekkor már nem egyszerűen csetniknek vagy az egységes Jugoszlávia hívének, azaz nemzethűségi szempontból megbízhatatlannak tekintették, hanem sommásan kommunistának minősítették. A hivatalos megítélés szerint így vált a terület délszláv lakossága, elsősorban a szerbek, nemcsak a területi visszacsatolás, hanem az adott társadalmi berendezkedés ellenségévé is. A korábbi, a polgári közigazgatás bevezetésével fokozatosan háttérbe szorított katonai módszerek ismét a „renitens” lakosság megfékezésének egyetlen hathatós eszközévé váltak. Annál is inkább, mert 1942 januárjában már nem egyszerűen a térdre kényszerített, legyőzött Jugoszlávia területe volt Magyarország déli határainál, hanem az egyre fenyegetőbb partizánmozgalom is, melynek hullámai könnyen átszaphattak Magyarországra.

A razzia időszakában politikai módszerek alkalmazására is kísérletet tettek. Bajnóczy altábornagy és Fernbach Péter, Újvidék főispánja a sajkási razzia napjaiban például arról igyekezett meggyőzni Irinej Ćirić görögkeleti püspököt és a délvidéki szerb polgárság vezetőit, hogy indítsanak mozgalmat a szerbek leválasztására a kommunizmustól, s a *Nova Pošta* című szerb nyelvű lapban jobban propagálják az állam iránti hűséget. Ez nekik is érdekük – mondta Fernbach –, mert a háború esetleges elvesztése után itt nem angol, hanem bolsevik uralom lesz.²⁹⁴

A sajkási tisztogatóakció közben Csurog, Zsablya és Sajakásszentiván (Šajkaš) községek területén folyt tovább. A foglyokból kicsikart vallomások megerősíteni látszottak a nagyarányú felkelés előkészületeinek hírét. A hadműveleti csoportfőnökség január 6-án már azt jelentette, hogy Freund Frigyes csurogi lakosnál megtalálták a görögkeleti karácsony napjára (január 6.) tervezett felkelés tervét, s Freundot „szökés közben” agyonlőtték.²⁹⁵ Január 9-én pedig már tudni vélték, hogy a felkelést a Bánátból akarták kirobbantani, s a partizánoknak „utasításuk volt a német és magyar lakosság kiirtására”, a katonai egységek, a csendőrség és a rendőrség megsemmisítésére. Ekkor már több száz „csetnik” áldozata volt a razziának, és sok szerb nemzetiségű községi elöljáró és pap is „eltűnt”. A karhatal-

²⁹⁴ PIL F. 815/1. A sajkás szó jelentése: sajkán, azaz csónakon szolgáló katona. A Sajakás-vidék (Dél-Bácska) hajdan szerb határőrvidék volt.

²⁹⁵ HL VKF 1942-1-9/el. hdm. csf. jan. 6-ai jelentés.

mi erők még január 12-én is azzal számoltak, hogy „a partizánoknak és kommunista támogatóiknak további 2-300 fő vesztesége lesz”.²⁹⁶

Január 9-én Szombathelyi részletesen beszámolt a bánáti német katonai vezetőknek a délvidéki kommunisták elleni nyomozás addigi eredményeiről és a szablyai partizánvadász-akcióról. Jelentésében előljáróban vázolta a délvidéki kommunisták akcióit, a párt szervezeti felépítését, bánáti kapcsolatait, s név szerint felsorolta a JKP Tartományi Bizottságának Magyarországon elfogott, illetve tűzharcban elesett tagjait. Finoman, de világosan értésére adta a németeknek, hogy a tervezett felkelés miatt nem a magyar hadsereget és csendőrséget terheli a felelősség, hiszen már 2367 „szervezett kommunistát” tartóztattak le, s ezzel az „energikus” fellépéssel sikerült is megakadályozniuk a párt újjászerveződését. Néhányan azonban a Bánátba szöktek, s innen kiindulva próbálták kirobbantani a szablyai lázadást, de a karhatalmi erők ezt a kísérletet is „időben elfojtották”. Végül biztosította a bánáti német hatóságokat, hogy a partizánok elleni akciót tovább folytatják.²⁹⁷

Másnap a magyar hadsereg megbízottai és a bánáti katonai közigazgatás képviselői között megbeszélésre került sor a partizánok elleni akciók összehangolásáról. A bánáti körzeti katonai parancsnokságot egy Kopasz nevű hadnagy, a Gestapót Pamer SS Gruppenführer, a rendőrséget pedig Franz Rajt bánáti rendőrprefektus képviselte. Magyar részről Fóty Ferenc őrnagy tájékoztatta a résztvevőket a bácskai kommunista mozgalom tevékenységéről és a felszámolására irányuló intézkedésekről, majd rátértek a további, mindkét fél részéről szükséges intézkedések megvitatására. Ezúttal feltételezhetően már Szombathelyi levelének ismeretében Rajt meglehetősen éles támadást intézett a magyar kormány és a katonai vezetés ellen, azzal vádolván őket, hogy – ellentétben velük – a bevonulás után nem folytattak komoly harcot a kommunizmus ellen. Azt vágta Fóty szemébe, hogy azért nem tudott a magyar hadsereg hathatósan küzdeni a partizánok ellen, mert a magyar katonák többsége „kommunista beállítottságú”.²⁹⁸

A Deák és Grassy vezette karhatalmi egységek eközben tovább folytatták a tisztogatóakciót. Január 15. és 20. között kiterjesztették Óbecsére (Becej) és környékére, valamint a Szenttamás (Srbobran),

²⁹⁶ Uo. jan. 9-ei, 12-ei jelentés.

²⁹⁷ ZDNOR I/17. 6. sz. irat, 20–25.

²⁹⁸ Uo. 7. sz. irat, 26–41.

Temerin és Újvidék által határolt területre. A razzia földrajzi határainak kiszélesítését azzal indokolták, hogy „a terület a kommunizmustól példátlanul fertőzött”, s az egész lakosság a partizánokat támogatja.²⁹⁹

Január 12-én eldőlt Újvidék sorsa is. Ezen a napon Budapesten Feketealmay-Czeydner, az egységes karhatalmi erők parancsnoka tájékoztatta Keresztes-Fischer belügyminisztert, Bartha honvédelmi minisztert és Szombathelyi vezérkari főnököt a sajkási razzia eredményeiről. Feketealmay, a tényekkel ellentétben, olyan értelemben referált, hogy a partizánok Újvidékre húzódtak, így indokolt és szükséges a razzia kiterjesztése a városra. A megbeszélésen ennek alapján döntöttek, amelyről Keresztes-Fischer tájékoztatta a minisztertanácsot is. A minisztertanács a bejelentést tudomásul vette.³⁰⁰

Néhány nappal később már készen volt az újvidéki razzia részletes terve. Január 20-án éjjel a Grassy József vezette karhatalmi erők körülzárták a várost, megszüntettek minden telefon-összeköttetést a külvilággal.³⁰¹

A tömeges kivégzésekről szóló hírek azonban – az elrendelt hírzárlat ellenére is – igen hamar kiszivárogtak. Bajcsy-Zsilinszky Endre a zsabylai eseményekről Milan L. Popovićon keresztül értesült, s január 19-én levélben tiltakozott Bárdossynál az ottani tömeges kivégzések miatt. Mint írta: „... föl kell emelnem tiltakozó szavamat az ellen a mód ellen, az ellen a germán, szadista stílus ellen, amely a zsabylai fölkelés nyomorúságos méreteinek magyartalan és embertelen megtorlásául állítólag 1800 szerb lelket, köztük ártatlan gyermekeket, csecsemőket, asszonyokat, lányokat (...) követelt áldozatul.” Naplójában ezt írta a levél megírásáról: „Talán életem legnagyobb indulatában és kétségbeesésében fogant levele.”³⁰² A sajkási eseményeken megdöbben és felháborodott képviselő kihallgatást kért a miniszterelnöktől, aki január 22-én fogadta. Azzal próbálta nyugtatni Bajcsy-Zsilinszkyt, hogy előző nap telefonált Újvidékre, hogy „ne legyen

²⁹⁹ HL VKF 1942-1-49/el. hdm. csf. jan. 15-ei, 16-ai jelentése.

³⁰⁰ PIL Mikrofilm F. 634., valamint MOL Mikrofilm 12 405/4.

³⁰¹ Egyetlen géptáviró működött, amely Feketealmay-Czeydner és Szombathelyi összeköttetését biztosította. MOL Mikrofilm 12 406/4.; PIL Mikrofilm F. 634.

³⁰² A levelet idézi Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „hideg napok”. *Történelmi Szemle*, 1968. 1-2. sz. 88. A napló e részét közli Tilkovszky Loránt: „Hogy megmozgassuk a magyar lelkiismeretet...” *Békési Élet*, 1984. 1. sz. 94-104. A levelet Bárdossy január 21-én kapta meg.

semmi kegyetlenkedés”. Pedig ekkor már javában folyt a „partizánvadász-akció”, amelynek megindításáról még a város vezetői is csak utólag értesültek. Bajcsy-Zsilinszky január 29-én keserűen jegyzi fel naplójában Bárdossy kijelentéséről: „Nem mondott igazat.”³⁰³

Január 21-én reggel Grassy állomásparancsnok hirdetmény útján hozta tudomására Újvidék lakosainak, hogy a razzia megkezdődött. Ebben részletesen előírta, hogy milyen magatartást tanúsítsanak a város polgárai a karhatalmi akció során, de egy szóval sem említette, meddig tart a razzia, amelyet egyébként háromnaposra terveztek. Megtiltott minden gépjárműforgalmat, szabályozta a gyalogos közlekedés rendjét, utazási és gyülekezési tilalmat rendelt el, sem rádiót hallgatni, sem telefonálni nem volt szabad, bezáratta a templomokat, elnémította a harangokat.³⁰⁴

A várost körzetekre osztották, s a kutató járőrök megkezdték az igazoltatást. Azokat, akik nem jutottak át az első szűrőn, a Levente Otthonban működő igazolóbizottság elé vitték. Ha ez sem igazolta „ártatlanságukat”, a Grassy által kreált vésztörvényszék elé kerültek. Az első napon ily módon halálra ítélt mintegy 25-30 „csetniket és partizánt” Gaál Lajos csendőr ezredes az újvidéki strandhoz vitette, s ott kivégezték őket, a holttesteket pedig a jeges Dunába dobták.³⁰⁵

Az akció első napi eredményével mind Feketehalmy-Czeydner, mind Grassy elégedetlen volt, s ezt egyértelműen a razziázó egységek tudomására hozták. Grassy Zöldi Mártont egyenesen arra utasította, hogy géppuskázzák végig az utcákat, s vegyék tudomásul, itt „nem igazoltatásról, hanem megtorlásról van szó”.³⁰⁶ Az „első hivatalos pogrom”, ahogyan Bajcsy-Zsilinszky nevezte a razziát, e parancs szellemében folyt tovább. A vezérkar összesítő jelentése január 23-án már ezt rögzítette: „Az újvidéki tisztogatás eddigi eredmé-

³⁰³ Tilkovszky Loránt: i. m. 96–99.

³⁰⁴ MK 2. reg. br. 2., HL HM 1942-1/a-5947/el.

³⁰⁵ A tragikus eseményeket részletesen tárgyalja Buzási János: Az újvidéki razzia c. könyve. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1963. 51–76.; Zvonimir Golubović: Racija u Južnoj Bačkoj 1942. Istorijski muzej Vojvodine, Novi Sad, 1992. 165–192., valamint A. Sajti Enikő: i. m. 163–175. Elsősorban az újvidéki zsidóság elleni atrocitásokat írja le Vladislav Rotbart: Čije je delo novosadska racija c. munkája (Jevrejski almanach 1965–1967). Beograd, 1967. 168–188. Néhány évvel az események után jelent meg Erik Koš visszaemlékezése: Pokol a Novem Sadu. Ljubljana, 1949. Ugyancsak memoár jelleggel íródott Andreja Deak: Razzia in Novisad und andere Geschehnisse Während des zweiten Weltkriegs in Ungarn und Jugoslawien. Zürich, 1967; Lajčo Klajn: Genocid i kazna. Novi Sad, 1991.

³⁰⁶ MOL Mikrofilm 12 405/4.

nye 3500 fő... A városban csend van, csak a Duna berkeiben volt lövöldözés... A rémhírekkel ellentétben gyermekekkel szemben erőszakoskodások nem voltak... A csapatok hangulata kitűnő.”³⁰⁷

A „rémhírek” megalapozottságát azonban Fernbach főispán január 23-ai, Grassyhoz intézett levele is megerősítette; ebben megírta, hogy az egyik utcán Nagy Miklós polgármesterrel együtt egy körülbélül tizesztendő kislány holttestét látták.³⁰⁸

Annak ellenére, hogy Szombathelyi már január 22-én táviratilag utasította Feketehalmy-Czeydnert az atrocitások (nem a razzia) beszüntetésére, a megtorlás, ártatlan emberek kivégzése 23-án is tovább folyt.

Karl Sevin, az újvidéki német népcsoport vezetője a német külügyminisztériumhoz eljuttatott jelentésében az utolsó nap eseményei kapcsán többek között ezt írta: „Az utcán egy mintegy 6 fős katonai járőrt és egy csendőrt láttam. Kis idő múlva a járőr kivezetett házból egy 70 éves házaspárt... Követtem őket tekintetemen, s láttam, hogy két katona, mintegy tíz lépésre a házamtól, menet közben, parancs nélkül, hátulról tüzet nyitott a házaspárra. A katonák átlépték a holttesteket és folytatták útjukat.”³⁰⁹

Grassyt 23-án az esti órákban egy küldöttség élén felkereste Nagy Miklós polgármester, s nyomatékmal követelte a razzia beszüntetését.³¹⁰ Néhány órával később a városparancsnok fenyegető hangú hirdetményben adta tudtul a város polgárainak a tisztogatóakció beszüntetését. Ebben hangsúlyozta, hogy „nehezen” szánta rá magát a katonai rendszabályok gyors beszüntetésére, s megfenyegette a várost, hogy „ezt a nyugalmat” csak addig fogja biztosítani, amíg „az első, velünk szemben ellenséges érületű puska el nem sül, vagy ismét nem jut tudomására egy, a magyar állam ellen szőtt partizán vagy egyéb nemzetellenes összeesküvés”. Elismerte ugyan, hogy a razzianak voltak ártatlan áldozatai is, de ezért nem a katonaságot, hanem a „felelőtlen és lázadó elemeket” terheli a felelősség, azokat, akik a honvédséget „kötelessége teljesítése közben megtámadták”.³¹¹

Feketehalmy-Czeydner január 24-én kiadta a karhatalmi erők tevékenységének beszüntetésére vonatkozó irányelveit. Eszerint a pa-

³⁰⁷ HL VKF 1942-1-49/el. hdm. csf. jan. 23-ai jelentése.

³⁰⁸ MV AZ MK 2. reg. br. 4.

³⁰⁹ ZDNOR I/17. 9. sz. irat. 49.

³¹⁰ MV AZ MK 2. reg. br. 4.

³¹¹ MOL Mikrofilm 12 405/4.

cifikáló hadműveletet „nem csapásszerűen”, hanem folyamatosan kellett befejezni.

Igy került sor a sajkási és újvidéki tömegmészárlás után az óbecsei és a szenttamási (Srbobran) razziára. De ekkor a partizángyanús személyeket már nem végezték ki, hanem egy részüket a csendőrségnek, illetve a kémelhárítóknak adták át, többségüket pedig internálták.

Szombathelyi január 30-án parancsot adott a dél-bácskai razzia befejezésére.³¹²

A januári dél-bácskai és újvidéki megtorlás áldozatairól különböző, meglehetősen ellentmondó adatok állnak rendelkezésünkre. Közvetlenül a „hideg napok” után keletkezett német források 6–7 ezerre,³¹³ a magyarok 8–10 ezerre becsülték a halottak számát.³¹⁴ A budapesti rendőrfőkapitány helyettesének 1942. február 4-ei, a belügyminiszterhez küldött bizalmas jelentése 3000 halottat említ, a katonai ügyészség Feketehalmy-Czeydner és társai ellen 1943 őszén készült vádirata pedig 3309 főt. Az V. hadtest parancsnoksága által 1944-ben összeállított statisztika szerint a razziák alkalmával 3340 személy tűnt el. Eszerint 2550 szerb, 743 zsidó, 11 magyar, 13 orosz, 7 német, 2 horvát, 1 szlovák és 13 ruszin esett áldozatul a megtorlásnak. Ezek közül 2102 volt férfi, 792 nő, 299 öreg és 147 gyermek. Legtöbbet Csurog, Újvidék és Zsablya lakossága szenvedett, elsősorban szerbek és zsidók. Csurogra már utaltunk, Újvidék 63 985 főnyi lakosságából magyar adatok szerint 1246 fő, jugoszláv adatok szerint 879, Zsablya 8169 lakosából pedig magyar adatok szerint 666, jugoszláv adatok szerint pedig 653 ember esett a megtorlás áldozatául. Egyes adatok szerint Újvidéken az áldozatok többsége zsidó volt, 809 fő.³¹⁵

A zsablyai tisztogatóakció közben, még az újvidéki razzia előtt érkezett a külügyminisztériumhoz Marosy január 14-ei zágrábi jelentése, amelyben értesítette kormányát: Glaise von Horstenau tábornok a német főhadiszállásra utazott, hogy „a német presztízs szem-

³¹² HL VKF 1942-1-49/el. hdm. csf. jan. 27-ei jelentés.

³¹³ ZDNOR I/17. 8. sz. irat, 43. Az irat a belgrádi német biztonsági rendőrség vezetőjének a német külügyminisztériumhoz 1942. február 25-én kelt jelentését tartalmazza a bácskai „szerb felkelésről”. A jelentést készítő Minberg szerint az általa közölt adatot a magyar kormány egyik tagja bocsátotta rendelkezésére.

³¹⁴ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R31447.

³¹⁵ MOL 651. f. 2/1942-1-6279. 30.; MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1944-R-27 709.; Zvonimir Golubović: i. m. 147., 197.

pontjából tűrhetetlen csetnik uralomnak véget vessen”, s elvégezzék az utolsó simításokat a bolgár és horvát hadsereg bevonulásával végrehajtandó szerbiai és boszniai nagy partizánellenes offenzíva tervén.³¹⁶ Marosy közlése azt sugallhatta a kormánykörök számára, hogy a megtorlás sajátos indítékai és céljai mellett a déli hadszíntér eseményei is indokoltá teszik a partizánok elleni határozott fellépést.

A német délkeleti fegyveres erők parancsnoksága pontosan értesült az eseményekről, de már kezdettől fogva gyanús hátsó szándékot sejtett a magyar hadsereg és csendőrség erélyes fellépése mögött. Mint Walter Kuntze tábornok, a 12. német hadsereg parancsnokának helyettese január 5-én az OKW-nak (Német Véderő Főparancsnokság) küldött jelentésében írta: a sajkási partizánosztaggal történt összetűzést Budapesten „túlságosan felfújták”, és a túlméretezett ellenakcióval a magyar csapatok bánáti bevonulását akarják előkészíteni, amelyet a szerbiai katonai parancsnokság határozottan ellenezne.³¹⁷

A Kuntze által jelzett hátsó szándékot azonban, úgy véljük, ezúttal nem a bánáti aspirációkban kell elsősorban keresnünk, bár a magyar és a német hadvezetés közötti összecsordulások és kölcsönös vádaskodások, magyar részről a németek bánáti partizánellenes akcióinak bírálata és a magyar katonai fellépés példaként való beállítása adhattak okot ilyen gyanúra.

A bánáti magyar igényeknél sokkal figyelemreméltóbb Ribbentrop német külügyminiszter és Keitel, a Wehrmacht főparancsnokságának főnöke budapesti tárgyalásainak és a tervszerű tisztogatóakció megindulásának időbeli egybeesése. Mint ismeretes, Ribbentrop a háborús fejleményekre és a bolsevizmus elleni közös harc sorsközösségére hivatkozva az egész magyar hadsereg bevetését követelte a keleti fronton.³¹⁸ Ribbentrop január 6-án érkezett Budapestre, s ugyanezen a napon a kis létszámú partizánosztág szétverése után megindult a Sajkás-vidék tervszerű „megtisztítása”. Keitel látogatásakor pedig, aki a német kérés részleteinek megbeszé-

³¹⁶ MOL K-63. Küm. pol. 1942-67-2.

³¹⁷ ZDNOR XII/a. 2. sz. irat, 13.

³¹⁸ Ribbentropnak a Horthyval és Bárdossyval folytatott tárgyalásairól készült feljegyzést l. WIL 475. sz. irat, 646–647. A kérdéssel részletesen foglalkozik Ránki György: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 159–161., valamint Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 271–274.

lésére érkezett a magyar fővárosba, már készen volt az újvidéki razzia terve.

Témánk szempontjából figyelemre méltó, hogy a tárgyalásokon Bárdossy miniszterelnök, többek között a bizonytalan balkáni helyzetre hivatkozva, igyekezett mérsékletre bírni Ribbentropot. Január 10-én pedig Horthy magyarázkodó levelet írt Hitlernek. Miután biztosította a Führert szövetségesi hűségéről s Magyarország „lelkes” részvételéről a „döntő harcban”, kérte a Szovjetunióban levő páncéloshadtest visszavonását; valamint azt, hogy Magyarország csak korlátozott csapatkontingenst küldjön a keleti frontra. Egyebek mellett arra hivatkozott, hogy a Balkán „ma is tele van bizonytalansággal és forrongással”, s hogy Szerbiában még mindig fegyveres erők állnak az angolszász és bolsevista szövetség oldalán, melyeket „az egész fanatizált lakosság segít, beleértve a nőket és gyermekeket is”. Nyomatékkal utalt arra, hogy e harcok nemrég a Bánátból magyar területre is átnyúltak, és „véres áldozatokat követeltek”. A Horvátország és Románia felől fenyegető veszély vázolója után Horthy világosan kimondta azt, ami az ország vezetőit egyre komolyabban aggasztotta: „Ha a Balkán nyíltan a bolsevizmus mellé állna, megint egyedül Magyarország maradna meg mint a rend tényezője.”³¹⁹

A „partizánvadász-razzia” főbűnőseinek 1943. december 14-én megkezdődött hadbírósági tárgyalásáról általunk megtalált és közölt jegyzőkönyve is azt támasztja alá, hogy a tisztogatóakció és Ribbentrop 1942. január 6-ai látogatása között összefüggés van. Különösen érdekes a jegyzőkönyv ún. Ribbentrop-levéltre vonatkozó része. Főty ezzel kapcsolatban a következőket vallotta: „Január 6-án tisztí futár parancsot hozott a Vkf. 2. osztályától, mely szerint január 7-8-án megérkezik Ribbentrop. Országos érdekből bizonyítékot kell szolgáltatni arra, hogy a partizánlázadást a Bánátból irányítják. Jelentéseimet mellékletekkel felszerelve másnap el kell küldenem. Már összeszedtem a szükséges adatokat, amikor délután Fekete-halmy-Czeydner hdt. parancsnok hivatott és azonos pcs.-ot (parancsot – S. E.) adott.” A jelentésben – amelyet a jegyzőkönyv Ribbentrop-levélnak nevez – Főty erősen eltúlozta a bácskai helyzetet, kimondottan fiktív adatokkal is operált, felnagyította a partizánok erejére vonatkozó adatokat, így támasztva alá a megtorlás szükségességét és folytatását. Sajnos a tárgyalás során kihallgatott volt miniszterelnök, Bárdossy László vallomását a jegyzőkönyvvezető nem

³¹⁹ HMTI 62. sz. irat, 313–318.

jegyezhetette le, mert ekkor kiküldték a teremből. Bartha Károly honvédelmi miniszter azt vallotta, hogy utólag szerzett tudomást az eseményekről, neki nem jelentette Feketehalmy-Czeydner, hogy „a karhatalom kicsúszott a kezei közül”. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, aki a kormányon belül nemegyszer szorgalmazta a szerbekkel szembeni „kemény kéz” felülbírálatát, és jól informált volt az eseményekről, ki tudja, miért, azt vallotta a Náday István elnökletével zajló tárgyaláson, hogy szerinte „minden szabályszerűen folyt. (...) Ha valóban lázadás tört ki, úgy a katonai fellépés indokolt volt és csak utóbb tudta meg, hogy nem így történt.”³²⁰

A magyar kormány a déli határ felől fenyegető bolsevista veszélyben látta egyik legfőbb ellenségét, az ellenállás erejét messze túlhaladó tisztogatóakcióval újabb érvet kívánt szolgáltatni ahhoz, hogy a magyar hadsereg az ország déli határain szükség van, annál is inkább, mivel itthon is a közös ellenség, a bolsevizmus ellen harcol. E külpolitikai megfontolásokon túl belpolitikai szempontok is motiválták a Bácska immár másodszori pacifikálását. Az ellenállási mozgalom létező, nem túl erős szervezetein kívül annak lehetséges bázisát, azaz a szerbeket és más okok miatt a zsidókat is így kívánták megfélemlíteni.

Kétségtelen, hogy a megtorlás jelentős veszteséget okozott a délvidéki partizánoknak. Ha a veszteség valódi dimenzióit akarjuk érzékelteni, azt kell mondanunk, hogy nem is annyira a kis létszámú partizánosztag szétverése érintette súlyosan a mozgalmat, hanem tényleges és lehetséges tömegbázisának részbeni kiirtása, illetve megfélemlítése. Mint Svetožar Marković, a Tartományi Bizottság szervezőtitkára a JKP Központi Bizottságához 1942. szeptember 10-én kelt jelentésében írta: a nagy létszámú elnyomóapparátus és a januári véres terrorhullám „megfélemlítőleg hatott a tömegekre és el távolította tőlünk a népet”.³²¹

A razziák idején a vezérkar főnöke célszerűnek látta a rögtönítélő eljárások felújítását is. Már javában folyt a „tisztogatóakció”, mikor a VKF bírósága január 8-án statáriális úton halálra ítélt két fogságba esett zsabylai partizánt. Január 15-én Óbecsén statuált ily módon is példát a hadbíróság. Ezúttal az előző év őszén Óbecsén, Bácsföldváron (Bačko Gradište) és Turján (Turia) lebukott kommu-

³²⁰ HL Budapesti Katonai Törvényszék. Kb. 2925/1951. Az iratot teljes terjedelemben közli A. *Sajti Enikő-Markó György*: i. m. 426–456.

³²¹ PK KPJ za Vojvodinu, 21. sz. irat, 65.

nisták, összesen tizennégyen álltak a Dominich vezette tanács előtt. Az ítélet indoklása egyértelműen bizonyítja, hogy a 14 halálos ítélet kimondása és a feltételezett felkelés között összefüggés volt. A bíróság azért döntött így, mert annak ellenére, hogy „a vezérkar főnökének bírósága már számos esetben hozott halálos ítéletet, a szökésben maradt és el nem fogott kommunista egyének a szervezőmunkát tovább folytatták”, s 1942 januárjában felkelést akartak kirobbantani. Január 16-án Dominichék már Zsablyán osztották a halált. Tíz kommunistát azért ítélték bitófára, mert sejttagok, illetve az ún. nevelőcsoportok tagjai voltak. Január 22-én, a razzia napjaiban Újvidéken az óbcesei perrel szinte szóról szóra megegyező indokok alapján 4, 1941 ősze óta letartóztatásban lévő csurogi kommunistát végeztek ki. Rájuk is csak szervezkedésben való részvételt tudtak rábizonyítani. Február 16-án 6 zombori kommunista jutott hasonló sorsra, és folytathatnánk a sort.³²²

Nemcsak a már említett tragikus csurogi eset utal arra, hogy az elrendelt razziában, bár a főszerep kétségkívül a hadseregé és a csendőrségé volt, a helyi közigazgatás és a magyar lakosság magatartása is életeket vehetett el vagy éppen menthetett meg. Kabol (Kovilj) községet például az utókor emlékezete szerint Dunafalvi Lajos helyi csendőr őrmester mentette meg annak ellenére, hogy a község magyar lakosai már elkészítették a nemzethűségi szempontból megbízhatatlan 200 szerb nevet tartalmazó szokásos listát. Tiszakálmánfalván (Budisava) sem engedték elvinni a község néhány szerb lakosát. Káty (Kać) szerb polgárait pedig Horvát Endre jegyző és Majer György községi elnök mentette meg az elhurcolástól és a haláltól. Helytörténészek feljegyezték, hogy Horvát nagyon szerette a futballt, és ezért vállalt személyes garanciát szerb csapattársai nemzetiségüért.³²³

Feketehalmy-Czeydner közvetlenül a januári akció után azzal fordult Bartha honvédelmi miniszterhez, hogy a Sajkás-vidéken, a bácskai székely telepítéshez hasonlóan nagyobb arányú magyar telepítést hajtsanak végre. Bartha a telepítés tervével lényegében egyetértett, de tekintettel az újvidéki razziát követő világméretű felháborodásra s a Dél-Bácskában tapasztalható rendkívül feszült helyzetre,

³²² A. Sajti Enikő: A Jugoszláv Kommunista Párt vezette ellenállás a Délvidéken és a Bárdossy-kormány megtorló politikája (1941. április–1942. január). *Párttörténeti Közlemények*, 1982. 4. sz. 31.; HL HM 1942-13-13 431/el., 8159/el., valamint 12 947/el.

³²³ Aleksandar Kasaš: i. m. 85.

közölte Feketehalmy-Czeydnerrel, hogy sem a vezérkar főnöke, sem pedig a kormány tagjai nem találják célszerűnek az ötlet kivitelezését.³²⁴

Néhány hónappal később, 1942 áprilisában Feketehalmy-Czeydner ismét sürgette Szombathelyinél a sajkási telepítés mielőbbi megkezdését. Arra hivatkozott, hogy az „eltűnt partizánok” házaiba szerb rokonok szivárognak vissza, s a nemkívánatos folyamatot a polgári hatóságok is elősegítik. Amint ezzel kapcsolatos táviratában írta: „Kérem ezt megakadályozni és [a] magyar telepítést [a] minisztertanácson kieszközölni, ellenkező esetben [a] tisztogatási műveletnek eredménye veszendőbe megy és [a] katonai intenciót e területen kompromittáljuk...” Végül az áldozatok sommás halottá nyilvánítását kérte, ami véleménye szerint a „rendezett és kívánatos viszonyok” helyreállításának eszköze lenne.³²⁵ A helyzetet azonban – Feketehalmy-Czeydner szándékával ellentétben – a kormány már nem akarta kihasználni újabb telepítésekre, a gazdátlanul maradt földeket inkább a helyi magyarok között osztotta szét.

A Bácskában a januári razziák során a csaknem kizárólagos tényezővé vált hadsereg, miközben igyekezett maximális mértékben szolgálni a kormány érdekeit, egyúttal újabb akadályokat is gördített a délvidéki konszolidáció elé.

A keleti frontra küldendő magyar csapattestek számát sikerült ugyan mérsékelni, de a kormány törekvéseivel ellentétben nem a délvidéki „partizánvadász” razzia eredményeként, hanem a Waffen-SS magyarországi toborzóakciójának engedélyezése révén. A razzia külpolitikai mérlege egyértelműen negatív volt, tovább rontotta Magyarország egyébként is súlyos külpolitikai helyzetét.³²⁶ Nagy árat fizetett a kormány belpolitikai téren is. A polgári közigazgatás bevezetése óta óvatos lépéseket tettek – nem utolsósorban a bácskai németek túlzott követeléseinek, valamint a Muraközszel kapcsolatos horvát propagandának az ellensúlyozása céljából is –, hogy valamiféle modus vivendit találjanak a bácskai szerbekkel, s feledtessék velük az 1941. áprilisi keserű tapasztalatokat. Ezt az alig megindult folya-

³²⁴ HL VKF 1942-1-4804/el.n.

³²⁵ Uo. A VKF statáriális és ítélő bíróságai által börtönbüntetésre ítélt foglyok jelentős részét 1942 őszétől munkaszázadokba osztották be és a keleti frontra, a csaknem biztos pusztulásba vitték őket. CsmL Szegedi Kerületi Börtön és Államfogház iratai. A politikai elítéltek iratai: 6. cs. 201., 230., 233., 234.; 8. cs. 294., 299., 318.; 9. cs. 348., 339., 531.; 10. cs. 391.

³²⁶ *Juhász Gyula*: i. m. 274.

matot vágta ketté és vetette vissza a razzia. A kormány által szorgalmazott délvidéki konszolidáció tehát súlyos csorbát szenvedett. A razzia következményeivel már nem Bárdossynak, hanem a Kállay-kormánynak kellett szembenéznie.

A tömeges kivégzésekről szóló hírek hamarosan megmozgatták a magyar közvéleményt. A képviselőház külügyi bizottságának 1942. január 29-ei ülésén néhány ellenzéki képviselő – Bajcsy-Zsilinszky Endre, Peyer Károly, Rassay Károly – szigorú vizsgálatot követelt. Február 4-én Bajcsy-Zsilinszky Endre Horthy kormányzóhoz intézett memorandumot, amelyben részletesen leírta a délvidéki szerbek ellen a bevonulás óta elkövetett atrocitásokat, s a bűnösök felelősségére vonása mellett az özvegyek és árvák számára anyagi kártérítést követelt. A memorandumot kijuttatták Szerbiába, lefordították szerbre, így az már a háború éveiben is ismertté vált szerb politikai körökben.³²⁷

De nemcsak felelős politikusok keresték a tiltakozás lehetőségét, hanem a Bácskában is voltak, akiket megdöbbsentettek az események, s keresték és meg is találták az alkalmat, hogy felemeljék szavukat a történetek miatt. Török László műszaki tanácsos, iparfelügyelő 1942. január 29-én egy magyar munkásküldöttség nevében tiltakozott a razzia miatt. A magyar munkások ugyan megértik – olvashatjuk a beadványban –, hogy „a bűnös szervezkedésben szereplő szerbekre és zsidókra, vagy a magyarokra is az igazság keze lesújt, de nem tudják megérteni ártatlanok, köztük igen sok magyar, nők és egészen apró gyermekek ítélet nélküli kiirtását. Sokat szenvedtek a jugoszláv uralom alatt, a magyarságukban büszkén tartottak ki, de most pirulniuk kell, amikor magyarnak vallják magukat az elmúlt események miatt, és nem tudják megérteni, hogy akkor, amikor Újvidéken a hatóságok a tényleges hatalom birtokában voltak, miért volt szükség felelőtlen, közlegényi sorban lévő egyének önbíráskodására és azok által minden kihallgatás, előzetes figyelmeztetés és igazoltatás nélküli tömegvérengzésre és gyilkolásra. Tudomásunk van arról is, hogy ezzel kapcsolatban rablások is előfordultak.” Török László továbbította a küldöttség arra vonatkozó kívánságát is, hogy a felelős katonákat állítsák haditörvényszék elé, mert a „magyar állam becsületébe és a magyar jog igazságába vetett hitük a történetek után megrendült”. Idéznünk kell Kadocsa Pál újvidéki rendőr

³²⁷ Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása, 133.; MOL K-63. Küm. pol. 1943-16-81/pol.

foglalmazó január 29-ei jelentését is, aki a razzia napjaiban a révkapitányságon teljesített szolgálatot, és szemtanúja volt a strandon történt kivégzéseknek. „Tisztelettel jelentem – írta –, hogy Hazám iránti szeretetem oly nagy, hogy kétségbe esve láttam a túlkapásokat, mert ez Hazámnak nem előnyére, hanem hátrányára vált.”³²⁸

Bárdossy leváltását, mint ismeretes, nem a Délvidéken történtek váltották ki, hanem az, hogy Horthy Istvánnak, a kormányzó idősebb fiának kormányzóhelyettesé választása során személyes konfliktusba keveredett Horthy kormányzóval.

Az új miniszterelnök, Kállay Miklós a képviselőházban 1942. március 19-én elmondott bemutatkozó beszédében – miután hitet tett elődje kül- és belpolitikájának folytatása mellett – egyik legfontosabb feladatának jelölte meg a visszacsatolt területek „teljes és harmonikus” bekapcsolását Magyarország nemzeti életébe. Utalt arra is, hogy ennek során számolni kell „nem magyar ajkú honfitársaink és népeink megerősödött öntudatával, a húszéves különállás következményeivel és a ma forrongó világnézeti, társadalmi és gazdasági erőteényezők jelentőségével”. A német nemzetiséget biztosította, hogy kormánya betartja a meglévő megállapodásokat, de, tette hozzá, „kérjük és elvárjuk, hogy éppen így tartsák be sok százéves együttélésünk íratlan szabályait”. Nemzetiségpolitikája alapelveként a következőket hangsúlyozta: „Nemzetiségeink öntudatát elnyomni nem akarjuk, de a magyar állameszmébe való teljes beilleszkedésüket feltétlenül elvárjuk.” Ehhez hozzátette: „A nemzetiségi kérdés a maga primér megnyilatkozásaiban, mondhatnám, elsősorban közigazgatási és kulturális kérdés.”³²⁹ Kállay lényegében semmi újat nem mondott nemzetiségpolitikai vonatkozásban, mégis érdemes felfigyelnünk arra, hogy kiemelte a visszacsatolt területek – mint mondta – „teljes és harmonikus” beillesztésének szükségességét, s ennek érdekében hajlandó volt számolni a nemzetiségek „megerősödött öntudatával” és a „forrongó világnézeti, társadalmi és gazdasági erőteényezőkkel”.

A razzia hullámai ekkor már túlsaptak az ország határain. Bolla belgrádi magyar főkonzul 1942. február 9-én arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy az események kapcsán szerb politikai körökben „rágalmakat terjesztenek”, s arról beszélnek, hogy Újvidéken a szerbek lakta Miletic utca egész lakosságát kiirtották, „a Dunán sor-

³²⁸ MOL Mikrofilm 12 405/4.

³²⁹ *Képviselőházi Napló*, XIII. 1942. 91.

ba állították őket, vagy a Duna jegére, s úgy lőtték le őket, stráfkocsin vitték a megfagyott zsidó nőket a Dunába”. Olyan hírek is keringenek, hogy az egészséget a nyilasok csinálták, de erősebben tartja magát Belgrádban az a verzió, hogy „nem felelőtlen elemek, hanem a honvédség és csendőrség végezte a vérengzést”. Bolla kérte, hogy a felzaklatott belgrádi és bánáti politikai kedélyek lecsillapítása és a szállongó rémhírek megcáfolása érdekében a külügyminisztérium vizsgálja ki néhány tekintélyes bácskai szerb személyiség – köztük egy volt jugoszláv miniszter és egy főispán – kivégzésének ügyét.³³⁰

Május 8-án már a jugoszláv emigránskormány is hallatta hangját. Egy memorandumot hozott nyilvánosságra, amelyben százezerre (!) becsülték az áldozatok számát. Másnap a londoni *Daily Telegraph* a *Megkínzott és megölt gyermekek* című cikkben éles hangon ítélte el az újvidéki razziát.³³¹ Május végén a jugoszláv kormány washingtoni követe jegyzéket adott át az ügy kapcsán az Egyesült Államok kormányának, július elején pedig hasonló tartalmú jegyzéket juttattak el valamennyi szövetséges állam kormányához.³³²

1942 tavaszától tehát egyre több külpolitikai kellemetlenséget okozott az ügy, de Kállayt ekkor még nem elsősorban a külpolitikai, hanem az említett belpolitikai megfontolások késztették bizonyos lépések megtételére. A legsürgősebb feladatnak a szerbek „próbára tett idegeinek” lecsillapítása látszott.

Március elején – Kállay és Keresztes-Fischer biztatására – Milan L. Popović és Bogdan Đunderski országgyűlési képviselők a Sajkásvidékre, Zsablyára és Csurogra látogattak. Itt a szerbeket főként arra biztatták, hogy várják ki békésen a háború végét, ne engedjék, hogy a „külföldi-bérenc propaganda”, a londoni rádió és Moszkva félrevezesse és „állandó lelki feszültségben” tartsa őket. Azt ígérték nekik, hogy ha megtalálják helyüket „az új európai rendben”, a szer-

³³⁰ MOL K-63. Küm. pol. 1942-16/7-1071. A külügyminisztérium pár nappal később átirattal fordult Szombathelyihez, és Bolla jelzései alapján név szerint kérte az eltűnt és kivégzett szerbek ügyének kivizsgálását. Szombathelyi tagadta a törvénytelen kivégzéseket, mivel február 11-én a kezében volt a Feketehalmy-Czeydner által elvégzett vizsgálat anyaga, amely igazolta valamennyi fegyverhasználat jogosságát. Szombathelyi ekkor nem valamiféle belső vagy külső nyomásra, hanem a katonai szabályzat megfelelő pontja alapján utasította az V. hadtest parancsnokságát az említett vizsgálat lefolytatására. A vizsgálat eredményét másnap Bárdossy tudomására hozták, aki ezzel elintézettnek vélte az ügyet. HL VKF 1942-1-90/el.n.

³³¹ MOL K-428. Könyomatos, 1133. 1942. máj. 12.

³³² Uo. 1942. máj. 23., júl. 8.

bek is megőrizhetik nyelvüket, szokásaikat, hitüket. Az elhangzott ígéret komolyságát bizonyítandó mind Zsablyán, mind pedig Csurogon megnyitották a visszacsatolás óta bezárt pravoszláv templomok kapuit, misét tartottak, s megszólaltak az elnémított harangok is.³³³ A razzia során egyébként sok pravoszláv papot is megöltek, például a zsablyai esperest, Miloš Katićot, az ugyancsak zsablyai Čedomir Eremić és Georgije Živanov plébánosokat, a csurogi Andelsko Grbićet, a sajkásgyörgyei esperest, Svetozar Vlaškalicot feleségével együtt, a mozsori Jovan Vislavskit és másokat.

Tavasszal Popović számos hasonló utazást tett a Bácska déli részén, s igyekezett meggyőzni a szerb lakosságot, hogy a kormánynak többé nincsenek „agresszív szándékai”, békében kíván velük együtt élni, biztosítani fogja kultúrájuk, szokásaik, hitük szabad gyakorlását. Cserébe a kormány „semmi mást nem vár a bácskai szerbektől, csak azt, hogy határozott és állandó bizonyítékát szolgáltatassák annak, hogy itt akarnak maradni, nem követnek el semmit az állami rend ellen, alkalmazkodnak a rendhez és az adott helyzethez...”³³⁴ – hangsúlyozta a képviselő minden alkalommal.

A „polgári hűségbe vetett megrendült bizalom” helyreállítását célozta a rendőrség országos főkapitány-helyettesének március végi bácskai körútja is. Sombor-Schweinitzer József a belügyminiszter számára készített feljegyzésében jelezte, hogy a szerbek hangulata még mindig „apatikus”, s ennek fő oka, hogy az újvidéki eseményekért felelős tisztek – az azóta tábornokká előléptetett Grassy és mások – jelenleg is a Bácskában vannak. Mivel ottlétük tápot ad annak a szóbeszédnek, hogy a januári események megismétlődhetnek, s olyan benyomást kelt, mintha a kormány nem rendelkezne kellő erővel, hogy az „önhatalmúlag fellépő” katonákat megbüntesse, a főkapitány-helyettes javasolta áthelyezésüket. Felhívta a belügyminiszter figyelmét arra is, hogy a szerbek „kedélyét” tovább rontották a Sztapáron (Stapar) és Ószivácon (Stari Sivac) nemrég történt letartóztatások körüli visszaélések. Ezeket a letartóztatásokat ugyanis egy szódagyáros és társai a hozzátartozók zsarolására használták fel. A csendőrség ugyan a feljelentőket is letartóztatta, de a sztapári csendőr tiszt-helyettes túszszedéssel fenyegette meg az ottani szerbeket, ha a zsarolók ellen vallanak. Ezután megjelent Sztapáron a VKF defenzív osztályának egyik beosztottja is, és azt kutatta, ki vallott a szódagyáros

³³³ MV AZ MK 11. reg. br. 116.; *Nova Pošta*, 1942. márc. 8.

³³⁴ MOL K-428. Könyomatos, 1133. 1942. júl. 15.

ellen. Sombor azt is leírja, hogy súlyos visszaéléseket követtek el a szerbek magyar állampolgárságra vonatkozó kérelmeinek elbírálása-kor. A bonyodalmat véleménye szerint az okozta, hogy „az egész megyében túlságosan gyűlölködő a hangulat nemzetiségre való tekintet nélkül, a legtöbb ember személyes ügyét ellenségével vagy ellenfelével akként igyekszik elintézni, hogy titokban feljelentéseket tesz ellene, főleg a rendőrségnél, illetve a csendőrségnél és a katonai hatóságoknál. Ez a gyűlölködő szellem tömérdek alaptalan feljelentésre vezet és oly helyzetet teremt, hogy az ily természetű bejelentések a legnagyobb tartózkodást teszik szükségessé. Egyáltalán nem látszik tehát megnyugtatónak, hogy különösen a csendőrség véleménye döntő befolyással bír abban a tekintetben, hogy valaki elnyerheti-e a magyar állampolgárságot vagy sem...” A Bácska legégetőbb, sürgősen orvoslásra szoruló panaszaként jelezte, hogy a razziák után nem engedték eltemetni a halottakat, a hatóságok nem adták ki a halotti leveleket, s ezért a rokonság a hagyatéki ügyeket sem tudja megnyugtatóan elintézni. Az elkövetett igazságtalanságok miatt, vonja le végül a következtetést Sombor-Schweinitzer József, az óbecsei, zsablyai és titeli járásban „alig van ember, aki a szerbek közül a magyar érdekek szolgálatába volna állítható”.³³⁵

Április 14-én Deák Leó, Bács-Bodrog vármegye főispánja magához hívatta a *Nova Pošta* tudósítóját, és nyilatkozott a lapnak. Először is figyelmeztette a szerbeket, „maradjanak békében”, ennek fejében viszont megígérte: a magyar hatóságok s személy szerint ő is mindent el fognak követni, hogy biztosítsák a szerb nemzetiségi törvény szerint kijáró állampolgári egyenjogúságát. „Amíg ezen a poszton fogok állni – mondta –, határozottan fogok menni ezen az úton, s mindenkinek megadom azt, ami törvény szerint jár.” Néhány héttel később a lap már arról tudósított, hogy a bevonulás után internált családok helyzetében jelentős javulás tapasztalható: fokozatosan engedik ki őket a táborokból, több családot szerb és magyar birtokosoknál helyeztek el munkára. Az újság azt is hírül adta, hogy Buócz Béla szege-di rendőrfőkapitány-helyettes és Miloš Rafajlović, a szabadkai olvasókör elnöke akciót indított a mintegy 3 ezer 5–12 éves, a razzia és az internálások következtében árván maradt gyermek elhelyezése érdekében. A lap szerint május elejére már 2 ezer gyermeket helyeztek el bácskai családoknál, s közülük 150-et magyar családok fogadtak be.³³⁶

³³⁵ MOL 651. f. 2/1942-1-6279. 45–55.

³³⁶ *Nova Pošta*, 1942. ápr. 14., máj. 7.

1942 tavaszán a belügyminiszter rendeletére valóban megkezdődött a Délvidék elfoglalása után internált délszlávok ügyének felülvizsgálata. Két csoportra osztották őket. Az első csoportba a Délvidékről származók és az optánsok tartoztak, akiket családotól engedtek ki munkára, s ha a vizsgálat során különösebb „aggály” nem merült fel ellenük, szabadon bocsátották őket. A másik, létszámát tekintve nagyobb csoportba a dobrovoljácok tartoztak, akiket továbbra is idegen állampolgárként kezeltek, s még munkára is csak úgy mehettek ki az internálótáborból, hogy naponta visszatértek oda. Augusztusban Keresztes-Fischer úgy rendelkezett, hogy azok a dobrovoljácok, akik megfelelően tudnak gondoskodni családjukról (elkobzott vagyonukat azonban nem kaphatták vissza), s a „közrendre és közbiztonságra nem veszélyesek”, jelentkezési kötelezettség mellett szabadon bocsáthatók. Egy hónappal később azonban visszavonta ezt a rendeletet.³³⁷ A dobrovoljácok előtt elméletileg egyetlen út maradt nyitva: aki kérte – s tegyük hozzá, ha ott befogadták –, kivándorolhatott Horvátországba, illetve Szerbiába.

A lojalitás fejében megígért gesztusok nem maradtak hatástalanok a délvidéki szerbekre. Május végén zombori szerbek küldöttsége kereste fel Deák főispánt, s lojalitásuk bizonyításaként felajánlották, hogy belépnek a MÉP-be. Ennek fejében viszont azt kérték, hogy a főispán orvosolja a szerb kiskereskedők, kisiparosok, kocsmárosok, tisztviselők sérelmeit. Deák a szerb nyelvű lapnak ezzel kapcsolatban adott nyilatkozatában hangsúlyozta: örül, hogy éppen ő juttatja el a szerbek kérését magasabb helyekre, annál is inkább, mert a szerbek belépése a MÉP-be „nemcsak a zombori, de a magyarországi egész szerbség számára rendkívül fontos”.³³⁸

A zombori példa hatását fokozandó akcióba léptek a délvidéki képviselők is, akik emlékiratban kérték a kormányt, hogy javítsák a kiskereskedők, kisiparosok hitelfeltételeit, egyúttal akadályozzák meg az ottani magyar érdekeltségek idegen, elsősorban német kézre jutását.³³⁹

Balla Pál, a miniszterelnökség kisebbségi osztályának vezető munkatársa a debreceni nyári egyetemen összefoglalta a Kállay-kormány délvidéki nemzetiségpolitikai törekvését. Elmondta, hogy a szerbek körében „az idegen uralom káros nyomokat hagyott”, de

³³⁷ MV AZ MK 4. reg. br. 127., reg. br. 120.

³³⁸ *Nova Pošta*, 1942. máj. 24.

³³⁹ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1942-R-18 590.

megértő nemzetiségpolitikával, a gazdasági boldogulás lehetőségének biztosításával és jó közigazgatással közelebb lehet hozni őket a magyar állameszméhez. A kormányzat „ezt a kényes és nehéz kérdést sine ira et studio, a megértés, a türelmesség és a jogtisztélet szellemében vizsgálja és így is akarja azt a gyakorlatban kezelni”.³⁴⁰

Lényegesen keményebb hangon adta tudtául az újvidéki szerbeknek a kormány szándékát a város főispánja, Fernbach Péter: „A szerbkérdéssel kapcsolatban kijelentem, hogy sem a kormány, sem én, sem a magyarság sem most, sem a múltban nem volt a szerb nép ellensége.” De mint minden állampolgártól, tőlük is teljes állampolgári hűséget vár el a kormány, mert, folytatta, „aki erről megfeledkezik, tekintet nélkül arra, hogy milyen nyelven fordul istenhez, az ellen az államhatalom minden eszközével a legkíméletlenebbül fellépünk”.³⁴¹

Az „apró gesztusok” politikája azonban kevésnek bizonyult a délvidéki helyzet konszolidálására, s ezzel minden bizonnyal Kállay maga is tisztában volt. A fokozódó belső és külső nyomás miatt előbb vagy utóbb szembe kellett néznie a januári razzia tényeivel. A kérdés csak az volt, hogyan.

Mint láttuk, az újvidéki és dél-bácskai razzia kapcsán közvetlenül az események után elrendelt vizsgálat, amelynek lefolytatásával Szombathelyi Feketehalmy-Czeydnert bizta meg, igazolta a karhatalmi erők minden eljárását. Ennek ellenére egyre több jel mutatott arra, hogy a razziáról keringő hírek korántsem felnagyított történetek, vagy éppenséggel a „zsidó propaganda” híresztelése. Március közepére Keresztes-Fischer belügyminiszterhez már nemcsak a karhatalmi egységek rémtetteivel kapcsolatos detektívjelentések futottak be, hanem felkérésére Zombori Gyula, az újvidéki rendőrkapitányság vezetője is terjedelmes anyagban számolt be az eseményekről.³⁴²

³⁴⁰ Balla Pál: A visszacsatolt Délvidék nemzetiségi viszonyai. *Láthatár*, 1942. 10. sz. 261., 265.

³⁴¹ *Nova Pošta*, 1942. máj. 3.

³⁴² Zombori közvetlenül a razzia befejezése után jelentést tett a belügyminiszternek, hogy hatósági jogait „a személyi és vagyonbiztonság tekintetében” nem tudta érvényesíteni a razzia idején, s megerősítette, hogy a városban semmiféle partizánvétekenység nem volt. Feketehalmy-Czeydner a honvédelmi miniszterhez 1942. február 12-én írott levelében így próbálta védelmezni Grassyt és diszkreditálni Zomborit: „Nevezett nincsen a helyzet magaslátán, amikor a honvédséget kellene támogatnia... Mint állami közbiztonsági szerv elsőnek tiltakozik I. 24-én (pár órával a tisztogatás után) az alkalmazott erőszak ellen, s így mintegy bizonyítani igyekszik Jehova előtt, hogy ő semmiben sem hibás.”

Ekkor már nemcsak Bajcsy-Zsilinszky és néhány liberális képviselő, de személyesen Bethlen István és szűkebb köre is nyomozást követelt.

1942 áprilisában Babós József hadnagy ezredes vezetésével a vezérkar főnöke speciális bizottságot hozott létre, s elrendelte a nyomozást.³⁴³ Júniusban Babós több száz oldalas jelentésben számolt be a nyomozás eredményéről, s egyértelműen bizonyítást nyert, hogy Újvidéken valójában tömeges gyilkosság történt. A Babós-féle bizottság a sajkási tisztogatás körülményeit nem vizsgálta. A tények hatására Szombathelyi július 10-én elrendelte az ügyészi nyomozóeljárást, de Horthy augusztus 13-án a magas rangú katonatisztek ellen az eljárást beszüntette.³⁴⁴ A csendőrtisztek ellen azonban tovább folyt a nyomozás. Feketehalmy-Czeydnert és Deák Lászlót nyugdíjba küldték, Grassy a keleti frontra ment.

Szombathelyi később, 1945 nyarán, amikor az amerikai katonai hatóságok háborús bűnösökkel foglalkozó részlege őrizetbe vette, egy ún. védőiratot írt saját maga számára. Ebben külön fejezet olvasható *Újvidéki ítéletek* címmel. Azt állítja, hogy sokáig nem hitte el a keringő híreket a „rettenetes eseményekről”: „Mindenkivel szemben teljesen a felelős parancsnoknak, nevezetesen Feketehalmy-Czeydner és Grassy tábornokok jelentésének hittem, akik az eseményeket a helyszínen vezették és akiket eddig derék, szavahihető katonáknak ismertem. Ők írásban, mint szóban folyton tagadták, hogy bárminő oktan vérrontás történt volna. Amennyiben és ahol kilengés fordult volna elő, ennek tisztán a szerb lakosság provokáló magatartása volt az oka. Az áldozatok számáról és mibenlétéről tőlük jelentést soha sem tudtam kapni, de azt, hogy sokan pusztultak volna el, azt, hogy asszonyokat, aggokat vagy pláne gyermekeket öltek volna meg, tagadták. Azt hittem, hogy a polgári közigazgatás részéről túlzott hírekkel állok szemben.” Mint írta, a nemzetközi helyzet, de

Ténybeli megállapításait hamisaknak nevezte, s kérte a minisztert, hasson oda, hogy Zomborít leváltsák, mivel „idegei sem felelnek meg a követelményeknek”. HL HM 1942-1/a-9961/el. A. *Sajti Enikő*: Délvidék 1941-1944, 175.

³⁴³ HL HM 1942-8/2-49 503/el. Babóséknak egyáltalán nem volt könnyű beszerezni a megfélemlített lakosságtól a megfelelő adatokat. Még élénken élt emlékezetükben az az eset, amely egy Madaković nevű újvidéki szerb polgárral történt. Az illető január 25-én felkereste Grassyt, s annak a véleményének adott hangot, hogy a razzia előtt a város nyugodtan viselkedett, nem volt ok a vérengzésre. Grassy kivégeztette. MOL K-63. Küm. pol. 1943-16-85/pol.

³⁴⁴ HL HM 1943-1-69/el.

„főként a német viszonylat” miatt sokáig az volt az álláspontja, hogy „ilyen nagy botrányt felkavaró ügyben” jobb inkább hallgatni. A továbbiakban Szombathelyi érzékelteti, hogy nehezen rendelte el a vizsgálatot, hiszen bajtársak cselekedeteit, szavát kellett megkérdőjeleznie. Ahogyan ő fogalmaz, „nehezen ábrándultam ki és nehezen engedtem. (...) Midőn azonban ezen fájdalmas felismerésekkel telt út végére érkeztem, cselekedtem.” Feljegyzéseiből kiderül, hogy az egész újvidéki ügyet a németek ügyének tartotta – a magyar hadsereg, amely szerinte mindig „jó híreről és szép tisztességéről” volt nevezetes, ilyet magától soha nem követhetett el. „Ebben a német Gestapo szellemi megfertőzése és balkáni pszichózis kellett, mint később azt a zsidókérdés elintézésénél is láttuk.” A német hatástól – fejezi be ezzel kapcsolatos önigazolástól sem mentes, az adott helyzetre mégis találó fejtegetéseit – „az igazságból hamisság, a bűnből erény, a gyávaságból hősiesség, a lopásból és vesztegetésekből magasabb erkölcs lett, és a kegyetlenség áldozathozatalnak látszott a nemzeti hősiesség oltárán”.³⁴⁵

A nyomozás elrendelése után Kállay elérkezettnek látta az időt, hogy nyilvánosan is kifejtse kormánya álláspontját az eseményekkel kapcsolatban. Erre legalkalmasabbnak az országgyűlés képviselőházának 1942. július 15-ei ülése kínálkozott. A miniszterelnök igyekezett úgy megrendezni a dolgot, hogy egyrészt valamennyi politikai pártot kielégítse, másrészt a hadsereg becsületén ne essék csorba. Arra kérte Popovićot, hogy mint a délvidéki szerbek képviselője, legyen „meggyőző, de ne legyen agresszív”, különösen a hadsereget illetően ne. Közvetlenül az ülés megkezdése előtt Kállay ismét felhívta Popović figyelmét: ő arra teszi a hangsúlyt, hogy a megtorlás a „felelőtlen elemek” akciójának következménye volt. Ezért Popović tovább tompította beszéde hangnemet. Abból indult ki, hogy a Délvidék különböző származású és szellemiségű lakosait – magasabb állami szempontból – szorosabban egymáshoz kell kapcsolni, ezt viszont csak a „különböző érdekek egyensúlya teheti lehetővé”. Utalt arra, hogy a nemzetiségi kérdés ma már nemcsak jogi és etikai, de szociális és gazdasági kérdés is, mert csak így lehet megteremteni a nemzetiségek beilleszkedését az államba. Majd rátért napirenden kívüli felszólalásának tulajdonképpeni tárgyára, arra a „jogsértésnek minősíthető bánásmódra”, amely, mint mondta, „nemcsak gyászba

³⁴⁵ Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése 1945. A bevezetőt és a jegyzeteket írta Gosztönyi Péter. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1990. 35–39.

borította lelki és érzelmi világunkat, hanem fizikailag és anyagilag is kétségessé tette életfenntartásunkat”. A szabályai razziát jogosnak minősítette, hiszen itt „rendzavarás” történt, s a tettesek elnyerték „méltó büntetésüket”. De ami ezután történt, folytatta, „az már messze túllépte a jogos és szükséges megtorlás mérvét. Olyan véres események történtek, amelyeknek részletezésébe nem akarok érthető okokból bocsátkozni. Kötelességem azonban leszögezni, hogy ezen megrendítő és érthetetlen cselekmények során számos ártatlan ember és azok vagyona elpusztult. Azóta azoknak sem vagyonuk, sem sírjuk.” A miniszterelnökkel történt megállapodásuknak megfelelően egy szóval sem említette a hadsereg s általában a karhatalmi erők felelősségét, hanem „valamely közegről” beszélt. Kérte a miniszterelnöktől, hogy „ez a maga elvakultságában kitörő folyamat soha többé és soha sehol ilyen módszerekkel és ilyen negatív hatással ne ismétlődjék meg”. Végül bizakodását fejezte ki, hogy a kormány megkísérli a „szükséges lelki nyugalom” megteremtését.

Kállay válaszában igyekezett kiaknázni a Popović felszólalásában rejlő politikai lehetőségeket. Először is a kormányt ért vádak „legégetőbb és legélénkebb” cáfolatának nevezte Popović beszédét, és a képviselők élénk helyeslése közepette hangsúlyozta: „Nem hiszem, hogy a jugoszláv parlamentben felállhatott volna egy magyar képviselő és olyan beszédet mondhatott volna, mint amilyent most Popović Milán képviselő úr mondott...” Rámutatott, hogy a képviselő azért látja helyesen a nemzetiségi kérdést, mivel, noha hű maradt szerb nemzetiségéhez, „már régen, a jugoszláv uralom alatt Belgrádban elnöke és vezetője volt az antibolsevista szövetségnek, és így nagyon is látta, tudja és érzi, hogy ami itt történt, az nem a nálunk élő szerbekkel való összeütközés volt, hanem azok az erők játszottak abban jelentős szerepet, amelyek ellen ő annak idején már Jugoszláviában küzdött és vezető szerepet játszott”. A miniszterelnök ezután felolvasta a kormány razziával kapcsolatos állásfoglalását. Mint mondta, a kormány azért szánta rá magát erre a lépésre, hogy a kérdés ezzel nyugvópontra jusson. A tényekkel ellentétben azt emelte ki előljáróban, hogy a bevonuláskor nem történtek atrocitások, s mint mondta, „még utána is hosszú hónapokig csend és rend uralkodott”. De a kommunista propagandától felbujtott elemek, folytatta, nagyarányú szervezkedésbe kezdtek, és „a magyar lakosság lemeszárlásával fenyegetőztek”, szabotázs- és terrorakciókat hajtottak végre, amelyeket a Bánátból és Szerbiából az erős megtorlás elől menekülő kommunisták csak fokoztak. Így ez a vidék – a kormányzat elnéző magatartása miatt – a vesze-

delmes elemek gyülekező helyévé vált. Ez az aknamunka 1942 januárjában nyílt lázadásban tört ki, amely a tervek szerint egy általános felkelés nyitányát jelentette volna. A Sajkás-vidék megtisztítása után – folytatta a miniszterelnök – „sok gyanús és szélsőséges elem Újvidék felé húzódott”, s ezért a város polgári vezetése a város megtisztítását kérte. Két napig a tisztogatás rendben folyt, de 23-án a partizánok a belvárosba szorultak, és „karhatalmi közegeinket kézigránátokkal, valamint fegyverekkel támadták meg”. Ez a karhatalom részéről, amely nagy hidegben teljesítette szolgálatát, erős megtorlást váltott ki, és „szerencsétlenségükre” polgári személyek is „kíváncsiság által hajtva” az utcán tartózkodtak. E valótlan állításhoz – mintegy a hatást fokozva – még hozzátette: „A szerb lakosság között olyanok is voltak, akik valószínűleg a keményebb szerb bánásmódhoz szokva lekicsinylőleg úgy nyilatkoztak a honvédekről, hogy úgysem merik fegyverüket használni.” S bár Kállay is elismerte, hogy ártatlan áldozatok Újvidéken valóban voltak, de ez a lakosság „oktalan magatartásának és a karhatalmi erők felbőszítésének” eredménye volt. Vagyis ami történt, „azért nem a magyar hatóságok, sem pedig az itteni szerbség a felelősek, hanem ugyanazok, akik lángba borították a Balkánt”. Ezek után a miniszterelnök éles támadást intézett az emigráns jugoszláv kormány ellen, amiért „hallatlan rágalomhadjáratot” folytat Magyarország ellen. Az általuk a razziáról terjesztett adatokat „merész hazudozásnak” minősítette, amelyből egy árva szó sem igaz. Ezután a bácskai szerbeket igyekezett megnyugtatni, hogy éppúgy, mint a múltban, a jövőben is Magyarország lesz „az ő legigazibb békés, emberi és népi jogaikat biztosító hazájuk”. Végül felolvasta a kormány által hivatalosan elismert, a bevonulás óta áldozatul esett szerbek számát: eszerint áprilistól összesen 2550-en haltak meg, ebből Újvidéken 292-en, Óbecsén 89-en, Titelen pedig 50-en, és mivel „bizonyos jogsérelmek és túlkapások az irányítás és vezetés bizonyos mérvű mulasztására is visszavezethetők”, a túlkapások és mulasztások elkövetőinek felelősségre vonására tett ígéretet.³⁴⁶ Mint láttuk, ezek a számok jóval magasabbak voltak.

Bajcsy-Zsilinszky Endre kisgazdapárti képviselő a képviselőházban néhány hónappal később, november 27-én ismét csak sürgette a magyar-délszláv megegyezést, a délszláv kérdés „nagyvonalú és okos” megoldását, valamint a „nagylelkű” jóvátételt.³⁴⁷ Decemberben pedig,

³⁴⁶ *Képviselőházi Napló*, XIII. 1942. júl. 15. 524–528.

³⁴⁷ *Képviselőházi Napló*, XIV. 1942. nov. 27. 345–347.

botrányba fulladó, híres interpellációjában újból emlékeztette a kormányt ígéretének beváltására, a jóvátétel kérdésére. „Kérem önt – fordult a miniszterelnökhöz –, hogy tegyen félre minden más munkát és feladatot, amikor a Bácskából panaszok vagy panaszkodók érkeznek, fogadja a régi nagy államférfiak módján a mi államunkhoz visszatért délszlávoknak, elsősorban a legjobban megpróbált szerbség szószólóit, és igyekezzék gyógyítani azokat a sebeket, amelyeket jórészt akaratlanul (Imre Antal: a csetnikekről mi a véleménye?) és kényszerűségből sokszor jogos megtorlásként – ez a válaszom – ütöttünk, de viszont higgye el azt az igen t. miniszterelnök úr nekem, ki voltam lent Bácskában és tájékozódtam a dolgokról, hogy igenis történtek megokolatlan, szükségtelen és igen, kilengések is ...”³⁴⁸

Ugyancsak Bajcsy-Zsilinszky Endre állította össze azt a memorandumot is, amelyet a magyar politikai élet németellenes erői – a kormánypárton kívüli országgyűlési képviselők, felsőházi tagok, a püspöki kar tagjai, magas rangú görögkeleti egyházi személyek – 1942 karácsonyán kívántak eljuttatni Kállayhoz és Horthyhoz. Ebben emlékeztettek arra, hogy a háború a vége felé közeledik, s bármi legyen is a kimenetele, „tetteink csakúgy, mint mulasztásaink, nemso-kára nemzetközi mérlegre kerülnek”. Ebből kiindulva főként két kérdésre kívánták felhívni a miniszterelnök és a kormányzó figyelmét: a zsabylai és újvidéki „bűnösen” lefolytatott razziák nyomán támadt társadalmi és nemzetiségi feszültségre és a zsidókérdés zsidótörvényeken messze túlmenő, embertelen kezelésére. Véleményük szerint a jogrend helyreállítását a Délvidéken és a jóvátétel kérdésének megoldását több tényező is sürgeti: egyrészt a nemzet lelkiismerete, másrészt a nemzetközi események, s ennek elmulasztását békekötés esetén bármely nemzetközi fórum ki fogja használni Magyarország ellen. A memorandum aláírói számoltak azzal is, hogy a magyar uralom a Délvidéken „újból védekezésbe szorul”, s a razziák számláját elsősorban az odatelepített székelyek és vitézek fizetik majd meg. Felhívták a figyelmet arra is, hogy ha a kormány nem ad nyomatékot és formát „az iszonyú kilengések” megbélyegzésének, akkor a „néhány elvetemült szadista gonosztevő magánakciójának” minden ódiu-ma az ország tisztességes vezetőinek fejére száll. Aggasztónak tartották azt is hogy, a razzia növelte az amerikai magyar baloldali emigráns körök amerikai közvéleményre gyakorolt hatását.³⁴⁹

³⁴⁸ Uo. 1942. dec. 2. 490–492.

³⁴⁹ MOL Mikrofilm 12 405/4.

A szerbkérdés megoldására a következőket javasolták: 1. a jóvátételt az állam vállalja magára; 2. a kormány támogassa azt a jótékony célú társadalmi akciót, amelynek megindítása az egyház feladata lenne; 3. állítsák helyre a Bácskában a jogrendet, azaz szüntessék meg a kémelhárítás túlméretezett hatáskörét, számolják fel a katonai közigazgatás csökevényeit; 4. s végül orvosolják a szerbek kulturális és gazdasági sérelmeit. Így például engedélyezze a kormány a Matica srpska újbóli működését, tisztázza vagyoni jogi kérdéseit, vizsgálják felül az újvidéki szerb tanítói konviktus bezárásának körülményeit, a szerb földműves-szövetkezetek ügyét, és rendezzék a bácskai görögkeleti szerb egyház és kolostorok zár alá vett vagyonának problémáját.

A memorandum azonban nem jutott el a címzettekhez. Egyrészt a hercegprímás megtiltotta, hogy a parlamentben helyet foglaló egyházi személyek aláírják, másrészt sokan visszavonták támogatásukat.

Serédi Jusztinián hercegprímás azonban arra hajlandónak mutatkozott, hogy az egyházi személyek támogassák azt a karitatív akciót, amelyet az Újvidéken megölt áldozatok családtagjainak megsegítésére indítottak. Az akció során mintegy 40 ezer pengőt gyűjtöttek össze.³⁵⁰

Eközben támadásba lendült a kormány jobboldali ellenzéke is, s a fő tüzet Keresztes-Fischer belügyminiszterre és Deák Leó főispánra irányította. Baky László a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártja nevében júniusban, majd novemberben élesen bírálta a képviselőházban a kormány szerbek felé tett lépéseit. Deák, a belügyminiszter helyi exponense elsősorban azért volt szálla a szélsőjobboldal szemében, mert, mint Baky mondta, jogosnak ismerte el „az orvgyilkos kommunista szerbek” sérelmeit, s ígéretet tett orvoslásukra. Interpellációjában azzal próbálta Deákot lejáratni, hogy fejére olvasta a jugoszláv kormánynak tett korábbi hűségnyilatkozatát, s felszólította, mondjon le főispáni beosztásáról, mivel ilyen múlttal nincs joga „első vonalban küzdeni a magyar érdekekért”.³⁵¹

Láthatóan a jugoszláv emigráns kormány sem fogadta el a razzia Kállay és Popović által feltált verzióját, s titkos csatornákon, főként Draža Mihailović emberein keresztül tovább gyűjtötték az atrocitásokról szóló adatokat.³⁵²

³⁵⁰ PIL Mikrofilm F. 634.

³⁵¹ *Képviselőházi Napló*, XIV. 1942. jún. 17.; uo. XV. 1942. nov. 10.

³⁵² MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-31447. Egy Dušan Nikolić nevű, Bácskából menekült belgrádi szerb tisztviselőt, aki egyike volt azoknak, akik az emigr-

A Jugoszláv Kommunista Párt lapja, a *Borba* 1942 novemberében nagy cikkben foglalkozott Popović beszédével, s azt a délszláv ügy elárulásának nevezte.³⁵³

A parlamentben elhangzott beszédekkel a kormány mégis elért bizonyos sikert. Bolla július végén azt jelentette, hogy Kállay beszéde „igen nagy megnyugvást keltett” Belgrádban, Nedić és hívei elismerik, hogy a szerbek voltak a hibásak. Amint Nedić Bollának kifejtette: „Felejsük el, ami Újvidéken volt, háború van, s ilyenkor sok minden megtörténik.”³⁵⁴

Ahhoz azonban, hogy a jóvátétel és a felelősségrevonás ügye a holtpontról kilendüljön, önmagában sem a belső tiltakozás, még kevésbé a Nedić-féle békejobb nem volt elegendő. Az európai frontokon végbement változások – felerősítve a hazai tiltakozások hangját – készítették cselekvésre a kormányt.

1943. október 11-én – nem sokkal az olasz fegyverszünet után, a szövetséges hatalmaknál tett kapcsolatteremtési kísérletek idején – Horthy visszavonta korábbi elhatározását, és újra elrendelte Feketehalmy-Czeydner, Grassy és Deák László bíróság elé állítását. Döntését azzal indokolta, hogy a három tisztnek a razzia során tanúsított magatartása „az időközben felmerült adatok szerint lényegesen súlyosabb megítélés alá esik”.³⁵⁵

Valójában szó sem volt új adatokról. A kormányzó elhatározása mögött a háború kimenetele miatt érzett aggodalom húzódott meg. Az új eljárás elrendelése alkalmasnak bizonyult arra, hogy a Kállay-kormányt szalonképesebbé tegye a nyugati hatalmak előtt. Mint ismeretes, a nyugati hatalmak már 1943 májusában egyértelműen tudomására hozták a magyar kormánynak, hogy mindenféle további közeledés előfeltétele – többek között – a „megfelelő jóvátétel” a bácskai vérengzések miatt. Újszászy István, a vezérkari főnökség hírszerző (2.) osztályának vezetője 1943. május 26-án Isztambulba kijuttatott üzenetében arról értesítette a SOE (Special Operation Executive – Speciális Hadműveleti Szervezet) ottani képviselőjét, hogy az atrocitásokat „minden magyar mélységesen sajnálja. A tet-

rás kormány számára gyűjtötték a magyar kormányok elleni szerb panaszokat, 1943 júliusában a Kállay-kormány kérésére a Gestapo letartóztatta. MOL K-63. Küm. pol. 1943-16-85/pol.

³⁵³ *Borba*, 1942. nov. 21.

³⁵⁴ MOL K-63. Küm. pol. 1942-16/7-5092/pol.; uo. 1942-16/7-7858/pol.

³⁵⁵ HL HM 1942-1-69/el.

tesekre a lehető legsúlyosabb büntetés vár. Néhányan már megkapták büntetésüket”.³⁵⁶

A hadbíróság 1943. december 14-én kezdte meg 15 vádlott, Fekete-halmy-Czeydner Ferenc, Grassy József, Deák László, Báthory Géza, Gaál Lajos, Fóty Ferenc és társaik ügyének tárgyalását Náday István vezérezredes vezetésével.

A vádlottak Németországba szökése a magyar történelem közismert epizódja. Kádár Gyula, a VKF 2. (hírszerző) osztályának vezetője emlékiratában azt írja, hogy Szombathelyi a hír vétele után „valósággal kétségbeesett”. A kormányzó kabinetirodájából hamarosan szigorú utasítás érkezett, hogy minden nyomozó szerv igyekezzék felderíteni Fekete-halmy-Czeydner és társai tartózkodási helyét. Kádár, mint a VKF 2. osztályának akkori vezetője, maga is utasította a defenzív osztály vezetőjét a nyomozás megindítására.³⁵⁷

Január 18-án a kormány – egyébként a vezérkar főnökével egyetértésben – éles hangú nyilatkozatban ítélte el Fekete-halmy-Czeydner és társai szökését. Községes szökevényeknek minősítette őket, az ezzel járó összes következménnyel együtt. A nyilatkozatban közölte a nyilvánossággal, hogy a katonai hatóságok nyomozást indítottak ellenük. Ezen a napon a minisztertanács is foglalkozott a katonatisztek szökésével. Kállay „az ország érdekei ellen irányuló elítélendő vérengzéseknek” nevezte a januári razziát, s szemére vetette Szombathelyinek, hogy ellenezte a letartóztatásokat. Majd így folytatta: „Nem lehet eléggé elítélni ezeknek szökését. Erre még nem volt példa a honvédség történetében. Bajtársiatlan is volt a vád alá helyezett törzstisztekkel és főtisztekkel szemben, akiket így védtelenül itthagytak, és akik az ő szökésük folytán valószínűleg súlyosabb büntetésben fognak részesülni.” Csatay Lajos vezérezredes, honvédelmi miniszter szerint a szökésben lévő tisztek tudták, hogy nem lesz halálos ítélet, de egy esetleges változás miatt „féltek a népítélettől és esetleg attól, hogy bizonyos körülmények között később a magyar

³⁵⁶ Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta *Juhász Gyula*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978 (a továbbiakban: MBTT), 25/b., 25/c. sz. iratok, 146–147. A SOE-t az angol külügyminisztérium 1940-ben hozta létre, feladata a németek által megszállt területekkel vagy a szövetséges országokkal kapcsolatos hírszerzés, propaganda, az ellenállási mozgalmak támogatása, diverzánsakciók szervezése volt. Délkelet-európai központja Kairóban volt, egyik részlege pedig Isztambulban.

³⁵⁷ Kádár Gyula: i. m. 645–647.

kormány kényszerülve lesz őket büntetés céljából kiadni Jugoszláviának”.³⁵⁸

Január 21-én Szombathelyi tiszti gyűlést hívott össze az Országos Tiszti Kaszinóban, és felolvasta a Feketehalmy-Czeydner és társai szökésével kapcsolatban kiadott, s a kormány idézett nyilatkozatával lényegében megegyező tiszti parancsát. Ebben az 1942. januári eseményeket (akárcsak később írt, már idézett védőiratában) „nemzeti szerencsétlenségnek” nevezte, amely példátlan a magyar hadsereg történetében, s alkalmas arra, hogy „a szomszédos szerb nép és közénk évszázadokra a gyűlölség és a bosszú magvait hintse el”, majd éles hangon elítélte a főtisztek szökését.³⁵⁹

A főbűnösök szökése után 11 csendőrtisztet (mint említettük, Zöldi Márton is megszökött) 10–15 évig terjedő fegyházra ítélték. Március elején néhány katonatiszt ellen is eljárás indult, vizsgálati fogásba helyezték őket, megvonták egyenruha-viselési jogukat, felfüggesztették őket állásukból. A március 27-ére kitűzött főtárgyalás azonban ezúttal is elmaradt, amit a haditörvényszék elnökének „váratlan megbetegedésével” indokoltak.³⁶⁰ A valódi ok az ország német megszállása volt. 1944. április 7-én a Sztójay-kormány honvédelmi minisztere, Csataj javaslatot tett a minisztertanácsnak, hogy Feketehalmy-Czeydner, Grassy és Deák László családjának „a feleség kezéhez” kegydíj fizetessék ki. Azért csak kegydíj, mert ismeretlen helyen tartózkodnak, így a törvény szerint járó nyugdíjat nem lehet folyósítani.³⁶¹

Feketehalmyék Németországba szökése kétségtől igen rosszkor jött. Egyrészt rávilágított arra, hogy mennyire beszűkült Magyarország mozgástere 1944 elejére, hogy a németek gyakorlatilag következmények nélkül avatkozhatnak bele az ország belügyeibe. Másrészt

³⁵⁸ MOL K-27. Mt. jkv. 1944. jan. 18. A kommunikét a szerb nyelvű *Nova Pošta* is leközölte. (1944. jan. 19.)

³⁵⁹ HL VKF 1944-4-51/hdm. csf. Szombathelyi lépése természetesen nem talált egyértelmű fogadtatásra a magasabb és csapatparancsnokok között. A többség „szemszédett hazugságnak” minősítette a tiszti parancsban foglaltakat, vagy éppen nem hitte el. *Kádár Gyula*: i. m. 643.

³⁶⁰ MOL K-149. BM res. 1944-6-sz. n.

³⁶¹ MOL K-27. Mt. jkv. 1944. ápr. 7. 1944 áprilisában Grassy és Deák visszatért Budapestre, később Feketehalmy-Czeydner is, aki Szálasi hatalomátvétele után Beregffy-Berger honvédelmi miniszter helyettese lett. Grassy altábornaggyá nevezték ki, s ő szervezte meg a Hunyadi SS-páncélgránátos hadosztályt. A háború után, mint röviden még kitérünk rá, kiadták őket a jugoszláv népbíróságnak, valamennyiüket halálra ítélték és kivégezték.

csökkentette az ország nyugati hatalmak felé tett lépéseinek egyébként sem túl nagy hatásfokát. Kállay még 1943. május 26-án üzenetet juttatott el az angolokon keresztül a jugoszláv kormányhoz és Mihailović csetnikjeihez. „Ha sor kerül a szövetségesek balkáni inváziójára, Mihailović és csapatai ne lépják át az új magyar határt, mert azzal céltalanul ontanák szerbek és magyarok vérért. A határt nem a szerbek és nem a magyarok fogják kijelölni.”³⁶² Úgy tűnik, Kállay igyekezett volna a déli határ vonatkozásában elkerülni az 1918-as helyzetet, amikor azt még a békekötés előtt szerb csapatok szállták meg. A háborús erőviszonyok azonban nemcsak Magyarországnak nem kedveztek, de a politikai partnerként Kállay és Horthy számára elfogadható jugoszláv emigráns kormánynak és Mihailovićnak sem. Az 1943 első felében indított neretvai, sutjeskai harcokban az olasz–német csapatoknak nem sikerült katonailag felmorzsolni Tito partizánjait. Ezt követően már a nyár folyamán felértékelődtek a nyugatiak és a szovjetek szemében, amit tovább erősített az olaszok 1943. szeptember eleji kapitulációja. A teheráni tárgyalások pedig végképp megpecsételték Mihailovićék sorsát, így a velük való együttműködés jelentősége 1944 elejére a nullára redukálódott. Tito nemzetközi helyzete viszont megszilárdult, és a nagyhatalmak Teheránban (1943. november 28.–december 1.) megállapodtak abban is, hogy Jugoszlávia „teljes területi épségben és függetlenségben” újul meg. Egyedül a jugoszláv–olasz határ eldöntését utalták a háború utáni időkre.³⁶³ Ettől kezdve a Délvidék Magyarországhoz tartozásának megkérdőjelezése nem egyszerűen magyar- vagy németellenséget jelentett, hanem a leendő győztesek álláspontjának képviselését is.

A razziát túlélő szerb családok, hozzátartozók részére sokat jelentett a *kártalanítás* megindítása, ami annak ellenére nem rögzült eléggé a történelmi tudatban, hogy lassan másfél évtizede tettük közvére vonatkozó kutatásainkat. A Kállay-kormány jóval a per megindulása előtt Balla Pált és Nagy Valér rendőr főtanácsost, a korábbi telepítésügyi kormánybiztos-helyettest bízta meg, hogy a Dél-Bácskában és Újvidéken végrehajtott „általános igazoltatások” során keletkezett károkat összeírják. Balla egy későbbi feljegyzése így fogalmazta meg a kártalanítás célját: „Az előző kormány (ti. a Kállay-kormány – S. E.) szükségesnek találta, hogy a hivatalos államvezetés részéről történjék olyan kezdeményezés, amely a magyarság és

³⁶² MBTT 25/b. sz. irat, 146.

³⁶³ Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 35–36.

szerbség viszonyának a kívánatos irányba való kialakulását gátló tényezőket kiküszöböli.”³⁶⁴

Az összeírás kezdetben csupán informatív jellegű volt, amellyel a kormány azt kívánta tisztázni, hogy tényleges kártalanítás esetén milyen jellegű és összegű kárigénnyel számoljon. Ezek a munkálatok 1943 augusztusában befejeződtek. Az eltűnt ingóságok értéke és az ingatlanokat ért károk összege ekkor több mint 5 millió 600 ezer pengőt, a megölt családfelek utáni tartásdíj pedig évi 635 ezer pengőt tett ki. Előzetes tervek szerint a tartásdíjat az özvegyen és árván maradtak nyolc évig kapták volna. Külön kategóriát képeztek az ún. eltűnt, azaz mindaddig halottá nem nyilvánított áldozatok után keletkezett károk.

A minisztertanács a Balla-bizottság munkáját értékelve 1943. szeptember 14-én olyan határozatot hozott, hogy Balla vezetésével újabb bizottság utazzon a helyszínre, s most már egyenként is vizsgálja ki a kárigényeket, pontosan állapítsa meg összegüket. Egyúttal kiszélesítették a kártalanításra jogosultak körét, bevonták közéjük azokat a magyarokat is, akik „az ismert események folyamán a partizánok támadásai során károsultak”. A pénzügyminiszter összesen 2 millió pengőt, a már megállapított károk mintegy egyharmadát bocsátotta a bizottság rendelkezésére.³⁶⁵

A minisztertanács október elején ismét foglalkozott az ügygel. Ekkor úgy foglalt állást, hogy elsősorban a kereső nélkül maradt családokat elégítsék ki, illetve a kisebb – 1000 pengőig, kivételes esetben pedig az 5000 pengőig terjedő – károkat fizessék ki. Ezt azzal indokolták, hogy mindkét fajta kár gyorsan megállapítható, s így „az akciótól várt politikai, szociális és morális effektus rövid időn belül érvényesülhet”.³⁶⁶

A korabeli adatok szerint az áldozatok hozzátartozóinak 92%-a jelentette be kárigényét, s a bizottság a razziák során keletkezett anyagi kárt decemberben már 9 327 930 pengőben állapította meg, a tartásdíjigényeket pedig 642 050 pengőben. Ebből év végéig dologi bérként 20 820, járadékként pedig 452 040 pengőt fizettek ki. Zsidóknak akkor sem fizettek, ha a bizottság egyébként jogosnak ítélte meg igényüket.³⁶⁷ Az ország német megszállása után Balla sürgette, hogy

³⁶⁴ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1944-R-27 709.; A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944, 187–188.

³⁶⁵ MOL K-27. Mt. jkv. 1943. szept. 14.

³⁶⁶ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1944-R-27 709.

³⁶⁷ Uo., valamint 1943-G-34 690.

legalább a szerbek kártalanítását folytassák, mert az akció felfüggesztése olyan irányváltás látszatát keltene nemzetiségpolitikai vonatkozásban – írta –, „amely nemzetiségeink körében immár alig kiküszöbölhető visszahatást idézne elő”. Sztójay azonban utasította Ballát a kártalanítási akció teljes felfüggesztésére. Erről a minisztertanácsot utólag értesítette.³⁶⁸

Keresztes-Fischer belügyminiszter még 1942. szeptember 14-én felvetette a minisztertanács ülésén: a területgyarapodásokból – a háború végén sorra kerülő esetleges népszavazásra gondolva – a kormánynak le kellene vonnia a végső konzekvenciákat. Javasolta, hogy a visszacsatolt területen úgy erősítsék tovább a magyarságot, hogy az „ne sértse a nemzetiségek önérzetét”. Felvetette azt is, hogy felül kellene vizsgálni bizonyos intézkedéseket a Bácskában. Főként a görögkeleti magyar egyház létrehozásának erőltetését bírálta, és sürgette a görögkeleti egyház helyzetének rendezését. Kállay lényegében egyetértett a belügyminiszterrel, s azt válaszolta, hogy szerinte is „keresni kell a megegyezést és megértést a visszakerült nemzetiségek jóindulatú elemeivel”. Általánosságban bírálta a visszacsatolt területeken a múltban követett nemzetiségpolitikát, s felkérte az egyes tárcák vezetőit, hogy az ottani magyarság megerősítésével párhuzamosan teremtsenek „jobb atmoszférát”. Keresztes-Fischernek megígérte, hogy a Bácska kapcsán felvetett problémákat feldolgoztatja a miniszterelnökség nemzetiségi osztályával, s annak eredményét közölni fogja a miniszterekkel.³⁶⁹

Nem véletlenül vetődött fel a minisztertanácsban a görögkeleti egyház kérdése. A görögkeleti egyházat súlyos sérelmek érték a Délvidék visszafoglalása után. Vagyonát zár alá helyezték, templomait bezárták, lehetetlenné tették a normális egyházi életet. Sok lelkész esett a razzia áldozatául, és volt olyan is, hogy a görögkeletiek templomait a katolikusoknak adták vagy lebontották.³⁷⁰ Szerb egyházi körökben különösen sérelmesnek találták a budapesti Görögkeleti Hittudományi Főiskola felállítását, amely a teológiai képzés hazai megoldásának örvén a kormány befolyásának erősítését szolgálta. Létrehozásáról a minisztertanács 1941. július 22-ei ülése határozott arra hivatkozva, hogy a külföldön működő szemináriumok „értelmi

³⁶⁸ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1944-R- 27 709. 1944 novemberében a segélyezésre szánt 2 millió pengőből a maradék 1 282 590 pengőt átutalták a Nemzeti Bank soproni fiókjához.

³⁶⁹ MOL K-27. Mt. jkv. 1942. szept. 14.

³⁷⁰ MOL K-428. Könyomatos, 1133. 1942. márc. 7.

és valláserkölcsi szempontból messze elmaradtak” a magyarországi-aktól, s az onnan kikerülő papok politikailag megbízhatatlanok. A főiskola felállítása államköltségen történt, „mert csak így biztosíthatjuk teljesen a magyar befolyást”³⁷¹ – olvashatjuk ennek kapcsán az említett minisztertanácsi jegyzőkönyvben.

A Görögkeleti Hittudományi Főiskolát eredetileg Debrecenben akarták megnyitni. Mivel az intézmény egyházi főhatóság nélkül nem működhetett, s e feladat ellátására egyik magyarországi görögkeleti püspököt sem tartották alkalmasnak, a kormány a konstantinápolyi pátriárkát akarta megnyerni az ügynek. Addig is, amíg az erre vonatkozó tárgyalások eredményre vezetnek, Szavvatij prágai érseket kérték fel az egyházi főhatóság teendőinek ellátására. Azt a Szavvatijt, akinek közismerten jó kapcsolatai voltak magyar kormánykörökkel. Szavvatij nevezte ki Popoff Mihály emigráns orosz esperest érseki helynökké, és ezután a kormány kinevezhette Popoffot a görögkeleti magyar és görögkeleti rutén egyházrészek adminisztrátorává. Ezzel elkerülték az esetleges belgrádi jurisdictiót.³⁷²

Mint már utaltunk rá, külön kálváriát járt meg a nagy hírű, régi alapítású Matica srpska. A Matica ügye időközben egyre inkább a szerb polgárság megnyerésének gátjává vált – Keresztes-Fischer lényegében ezt ismerte fel. 1942. november közepén Popović is szóvá tette Kállaynak a Matica megnyitásának gondolatát, s egyéb, a szerbeket érintő kulturális kérdések megoldatlanságát. Beszélgetésük során érintették a pravoszláv monostorok és az egyházi vagyon ügyét is. Kállay ígéretet tett a sérelmek orvoslására. Hasonló tartalmú beadványokkal ostromolta a miniszterelnökséget a Matica leváltott elnöke, Aleksandar Moć és Nikola Milutinović volt titkár, s többször intervegniált az ügyben a háború után létrehozandó magyar–jugoszláv unió lelkes híve, Bajcsy-Zsilinszky Endre kisgazdapárti képviselő is.³⁷³

Az 1943. február 16-ai minisztertanácson Keresztes-Fischer ismét felvetette, hogy „politikai szempontból most már revízió alá vésessenek bizonyos kormányintézkedések, amelyeket a Bácska visszacsatolása óta a magyarországi szerb kisebbséggel szemben 1941 áprilisa óta foganatosítottak”. A belügyminiszter ezúttal sokkal konkrétabb volt, mint 1942 szeptemberében. Nyíltan megmondta, hogy elkerkeztnek látja az időt a katonai bíróságok által hozott ítéletek, az

³⁷¹ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. júl. 22.

³⁷² Az orthodox kereszténység. Szerk. Berki Feriz. Budapest, 1975. 146–147.

³⁷³ Nova Pošta, 1942. nov. 15.; MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-16 412.

internálások és kiutasítások felülvizsgálatára, a pravoszláv egyház vagyoni jogi helyzetének és a Matica srpska ügyének tisztázására. Felvetette az agrárkérdés és a szerbeket ért egyéb sérelmek felülvizsgálatának szükségességét is.³⁷⁴

A VKF-bíróságok ítéleteinek felülvizsgálatára ugyan nem került sor, de jelentős mértékben csökkent a halálos ítéletek száma. Az internáltak ügyének felülvizsgálata – mint korábban láttuk – valóban megkezdődött, bár a dobrovljácok számára ez nem hozott gyökeres változást, ők továbbra is internálótáborban maradtak.

1943 augusztusában újra engedélyezték a Matica srpska működését. A kormánybiztosi posztot ugyan nem szüntették meg, de a szerbül jól tudó Balla Pált, a miniszterelnökség kisebbségi osztályának délszláv referensét nevezték ki. Balla szerbül mondta el beszédét a Matica augusztus 17-ei első ülésén. Utalt rá, hogy kormánybiztosi ki-nevezése csupán „átmeneti velejárója” az újraindulásnak, s ezzel sejtetni engedte, hogy a teljes autonómia visszaállítása rövid időn belül várható. Aláhúzta, hogy az intézmény működésének engedélyezése a magyar kormány „megértő” nemzetiségpolitikájának újabb bizonyítéka. Abban a reményben került erre sor, hogy a Matica hozzá fog járulni a kölcsönös megértéshez. Figyelmeztetett azonban, hogy az intézmény munkája csak akkor lehet eredményes, ha „a nemzetségek is feltétlen lojális magatartást tanúsítanak az állam iránt, intézkedéseit tiszteletben tartják és az államalkotó magyarsággal történő őszinte együttműködést szolgálják”.³⁷⁵

Már korábban, márciusban engedélyezték a Szerb Olvasóköri működését, áprilisban megjelent a bunyevác-sokác *Naše novine* című lap, július végén pedig, a román és a szlovák híradások bevezetése után a Magyar Rádió megkezdte félórás szerb nyelvű adását.³⁷⁶ Februárban Irinej Ćirić püspököt felsőházi taggá nevezték ki, novemberben pedig visszakapta a vagyonát és monostorait a bácskai görögkeleti püspökség is, s a vagyoni ügyek igazgatásával egyházi és világi személyekből álló bizottságot bízta meg.³⁷⁷

1942 végén maga Deák főispán vezetett egy szerb küldöttséget a pénzügyminiszterhez, hogy az orvosolja az italmérési engedélyek bevonása miatt a szerbeket ért sérelmeket.³⁷⁸

³⁷⁴ MOL K-27. Mt. jkv. 1943. febr. 16.

³⁷⁵ *Nova Pošta*, 1943. aug. 18.

³⁷⁶ *Nova Pošta*, 1943. márc. 30., júl. 27.

³⁷⁷ *Nova Pošta*, 1943. febr. 7., nov. 26.

³⁷⁸ *Nova Pošta*, 1943. december 19.

Egyre gyakoribbá váltak a magas rangú politikusok délvidéki látogatásai is. Kállay miniszterelnök látogatására a helyi lapok hírverése ellenére sem került ugyan sor, Keresztes-Fischer belügyminiszter azonban 1943. szeptember első napjaiban körutat tett a Bácskában. Zomborban elmondott beszédében bírálta a tisztviselőgárdát, mert sokan közülük „még mindig nem tudják beleélni magukat az itteni légkörbe”, nem találták meg a kontaktust a bácskai társadalommal, s kevés haladás tapasztalható részükről a nemzetiségek nyelvének elsajátításában. Ezen a téren gyors eredményt követelt, mert „elengedhetetlen, hogy nemzetiségi vidéken a tisztviselők elsajátítsák a nemzetiségek nyelvét”. Kitért a tisztviselői apparátusban tapasztalható kishitűsége is. Egyesek ugyanis a háborús erőviszonyok alakulása miatt kételkedni kezdtek, mondta a belügyminiszter, hogy a Délvidék a háború után is Magyarországhoz fog tartozni. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta: „Ez a föld mindig a miénk volt, s az is fog maradni.”³⁷⁹ Zentán és Óbecsén arra kérte a szerbeket, „hassanak oda, hogy a hazai szerbség vesse ki magából az ide nem való, s a békességet rontó, de a szerbség érdekeinek is ártó elemeket”. Ellentételezésül azt ígérte, hogy azokat a kérdéseket, amelyeket a „legmagasabb államérdekek keretei között” meg lehet valósítani, a kormány teljesíteni fogja. A félreértések elkerülése végett azonban hozzátette: ha a szerbek nem tudják, hogy ezért mivel tartoznak, akkor „minden szentimentalizmus nélkül a legszigorúbban fogunk fellépni mindazokkal szemben, akik nem így fognak cselekedni, akik veszélyeztetik az állam és nemzet érdekeit...”³⁸⁰

Nagy visszhangot és újabb reményeket váltott ki Balla Pál nyilatkozata a *Nova Poštának*. Balla volt egyébként az első magyar közéleti személyiség, aki a nemzetiségi kérdésről nyilatkozatot adott a lapnak.

Elöljáróban utalt arra, hogy az első világháború előtt milyen „zavartalan harmóniában” éltek a Délvidéken a magyarok és délszlávok, de ezt a harmóniát megtörte a trianoni békekötés. Politikai hiba lenne azonban – folytatta –, ha nem számolnának azokkal a „mély hatásokkal”, amelyek az első világháborút követő 20 év alatt „természetsszerűleg és érthetően mindkét nép lelkében mély nyomokat hagytak”. Ezért most minden eszközzel törekedni kell arra, hogy „az államalkotó magyarság és hazai szerbjeink között ismét helyreállítsuk azt a viszonyt, amely a múltban annyira bevált”. Meggyőződése,

³⁷⁹ *Délvidék* (Zombor), 1943. szept. 2.

³⁸⁰ *Nova Pošta*, 1943. szept. 1., 3.

tette hozzá, hogy a visszacsatolás óta eltelt idő „zavaró momentumait” kölcsönös akarattal el lehet felejtetni, és ismét meg lehet teremteni a „kölcsönös békét és együttműködést” a magyar állam keretei között.³⁸¹

Pár nappal később a lap *A közeledés útjai* címmel méltatta Balla szavait, amelyek „gyógyírként” hatottak a szerb népre. Kiemelte, hogy bár voltak történelmi korszakok, amikor a két nép szembekeverült egymással, de ez „idegen elemek műve volt”. A szerb intelligenciának meg kell tennie mindent, hogy „soha ne jussanak kifejezésre azok az elemek, akik a gyűlölet és türelmetlenség apostolai”. Végül a szerbség közeledési hajlandóságára utalva így zárul a cikk: „Aki pálmaggal a kezében jön, mindig számíthat arra, hogy fáradozása és törekvése nem múlik el sikertelenül.”³⁸²

Balla nyilatkozatát a bánáti *Torontál* című magyar lap egyenesen „újvidéki kézfogásnak” nevezte, s kiemelte: amely nemzetiség öszintén és hátsó gondolat nélkül kívánja hazáját szolgálni, az mindig számíthat a magyar megértésre, és szolgálatával saját népének is többet használ, mint azok, akik idegen utakat kívánnak követni és ezzel saját népüknek ártanak.³⁸³

Popović képviselő igyekezett felerősíteni a kormánykörökből jövő hangokat. Deák újvidéki beiktatása alkalmával küldöttséget vezetett a főispánhoz, és beszédet mondott, amelyet a *Nova Pošta* feltűnő helyen közölt. Popović is reményét fejezte ki, hogy az új főispán – ellentétben más délvidéki politikusokkal – nemcsak keresni fogja, de meg is találja a megegyezés útját a szerbekkel, s így e nép „megsebzett lelke nyugalomra talál”. A szerbek nevében ígéretet tett, hogy a régi sebeket ők sem szakítják fel, de „a megtörtént dolgokból kölcsönösen tanulnunk kell egyet s mászt”.³⁸⁴ 1944. január elején, a görögkeleti karácsony alkalmával Popović *Hol a mi utunk* címmel írt cikket a szerb nyelvű újságban. Azt fejtegette, melyik oldalon álljon, s merre menjen „e nehéz időkben” a szerbség. Nyugalomra, mindenféle „idegen akciótól” való tartózkodásra szólította fel őket, hiszen „ez felel meg a szerb nép nemzeti tradícióinak”. A szerbek helyzetét jelképesen egy útkereszteződéshez hasonlította, amelyből két út nyílik: az egyik az „új rendhez” vezet, amely védelmezi a szerb népi életet, a másik pe-

³⁸¹ Uo. 1943. jan. 6., 7., 8., 9. Balla a pravoszláv karácsony alkalmával nyilatkozott a lapnak.

³⁸² *Nova Pošta*, 1943. jan. 12.

³⁸³ *Torontál* (Nagybecskerek-Petrovgrad), 1943. már. 5.

³⁸⁴ *Nova Pošta*, 1943. márc. 2.

dig olyan gazdasági-társadalmi rendhez visz, amely „súlyos veszélyeket hordoz magában”, és távol áll a szerb nép hagyományaitól, lelkétől. Az „idegen materialista, szocialista, sőt kommunista” eszmék különösen a szerb fiatalságot és értelmiséget fertőzték meg, akik még most is azon munkálkodnak, hogy ezeket az eszméket a szerb nép lelkébe plántálják. A szerbségnek ezért az „új rend” útján kell elindulnia, mert csak ez hozhat számára megbékélést – vonta le Popović a következtetést.³⁸⁵

1943 őszén – a Draža Mihailović-féle bácskai szervezkedés résztvevői ellen indított hadbírószági tárgyalás napjaiban, amelyre már utaltunk – Deák érkezettnek látta az időt egy hűségakció megindítására. Magához kérte Popovićot és Bogdan Đunderski országgyűlési képviselőt, s szemükre vetette, hogy a szerb értelmiség – a kormány várákozásával ellentétben – nem hat a népre, magatartása passzív. S ha már képtelenek ilyen befolyást gyakorolni – tette hozzá –, legalább nyilvánosan határolják el magukat a partizánoktól, a jugoszláv gondolattól, s így tisztázzák végre politikai álláspontjukat.

A kormánynak, s személy szerint Deáknak azért volt szüksége erre a demonstratív nyilatkozatra, hogy az őt jobbról ért támadásokkal szemben kézzelfogható eredményt mutathasson fel a szerbek megnyerése terén. Ebben az időben éles támadások érték a kormányt szélsőjobboldali körökből a szerbekkel kapcsolatos magatartása miatt, s Deákot sem kímélték. Azzal vádolták a kormányzatot, hogy túlságosan kesztyűs kézzel bánik a szerbekkel, képtelen rendet teremteni a Délvidéken, s felerősödtek a katonai közigazgatás visszaállítását sürgető hangok is.³⁸⁶

Popović és Đunderski meglehetősen nehéz helyzetbe került. A délvidéki szerbek nem akarták 1943 őszén nyilvánosan elhatárolni magukat a jugoszláv gondolattól, márpedig a kommunistáktól való elhatárolódás ennek szinonimája volt. Többségük abból a megfontolásból indult ki, hogy nem lehet tudni, milyen irányban dőlnek el a dolgok, mások pedig azért húzódoztak, mert Popović aktivitását látva eleve felülről sugallt akciót sejtettek.³⁸⁷

Némi huzavona után azonban sikerült Popovićéknak október 6-án összehívni Újvidéken a bácskai szerb középosztály és az egyház képviselőit, igaz, kevesebbet, mint amennyire számítottak. Az ülésen harminchárman vettek részt, és Popović elnökölt. Indítványozta,

³⁸⁵ Uo. 1944. jan. 7.

³⁸⁶ PIL 815/2.; *Képviselőházi Napló*, XVIII. 1943. nov. 24. 195–196.

³⁸⁷ PIL 815/2.

hogy mivel az utóbbi két hétben 12 súlyos szabotázs volt, a szerbek megjelent képviselői – természetesen az egész szerb nép nevében – írásban ítélik el ezeket az akciókat. A résztvevők egyetértettek az elhatárolódással, de nem tartották tanácsosnak írásba foglalni és a nevüket adni hozzá, s különösen nem mindezt nyilvánosságra hozni. Hosszas vita után végül úgy döntöttek, hogy egy kisebb létszámú küldöttség Popovićyal és Đunderskivel az élen felkeresi Deák főispánt, s ott szóban közli a következő határozatot: „A bácskai szerbség tisztában van azzal, hogy saját érdekében is cselekszik akkor, amikor a maga részéről is kívánja a hatóságok segítségével biztosítani a békeség fenntartását, a törvényes eljárásokat, a vagyon, a rend és a közbiztonság megvédését minden vonalon és minden körülmények között. Éppen ezért a bácskai szerbség nem azonosítja magát az utóbbi időben elkövetett cselekedetekkel, amelyek a köz- és magánvagyon, valamint a közbiztonsági szervek élete és személye ellen irányultak, sem ezeknek a cselekedeteknek elkövetőivel. Minden erejével arra fog törekedni, hogy az egész szerb közvéleményre oly irányban hasson, hogy a bűnözőket, akik partizán név alatt ismereteseek, s a szökésben lévő elemeket senki ne rejtegesse, senki ne támogassa, hanem kötelességszerűen adja át a hatóságoknak.” Nyilatkozatuk végén kérték a kormányt, hogy „továbbra is tartsa meg ezt a szerbséget a teljes állampolgári egyenjogúság állapotában, hogy fenti állásfoglalása ezáltal is indokoltassék”.³⁸⁸

Deák főispán valóban ezt a nyilatkozatot várta, de nem elégedett meg azzal, hogy az értekezlet határozatát mintegy négy szemközt „megsúgják” neki – ő nyilvános és egységes elhatárolódást követelt. Erre sor is került, bár két héttel később – az értekezleten részt vevők egy részének tudta nélkül. Deák utasítására az *Újvidéki Reggeli Újság* és a *Nova Pošta* teljes terjedelmében közölte az idézett nyilatkozatot és a résztvevők teljes névsorát.³⁸⁹ Történt ez annak ellenére is, hogy az ülésen kilencen nem fogadták el a határozatot. A belső használatra szánt, de mégis nyilvánosságra került október 6-ai nyilatkozat a déli határokon túl is visszhangra talált.

A partizánok vajdasági főhadiszállása 1943. december 12-én kemény hangú nyilatkozatban ítélte el ezt a nyilvános hűségnyilatkozatot.³⁹⁰

³⁸⁸ MOL 2/1943-6-1168. 38. 1.; PIL F. 815/2.

³⁸⁹ *Újvidéki Reggeli Újság*, 1943. okt. 19.; *Nova Pošta*, 1943. okt. 19.

³⁹⁰ ZDNOR I/6. 172. sz. irat, 511–512.

A Popović és Bogdan Đunderski által felsorakoztatott volt jugoszláv politikusok többsége vállalta ugyan a nyílt elhatárolódást a partizánoktól, de nem igazán képviseltek valamelyest is hatékony politikai erőt.

Magyarország német megszállása után a Délvidéken, hasonlóan az ország többi területéhez, megkezdődött a közigazgatásban eddig szerepet játszó tisztviselők leváltása. Deák Leó főispán leváltását nemcsak budapesti szélsőjobboldali körök követelték, de a Volksbund bácskai szervezete nevében Franz Ham képviselő a német külügyminisztériumban is lépéseket tett ennek érdekében. Ham Deák Leó helyett Nagy Ivánt vagy Fernbach Pétert ajánlotta.³⁹¹ Mint már utaltunk rá, a Sztójay-kormány német nyomásra a Magyar Megújulás Pártjának híveit állította a megyei és a községi közigazgatás vezető posztjaira, Bács-Bodrog vármegye főispánja Piukovich József lett. Főispáni tevékenységének idején minden német többségű bácskai helységben leváltották a magyar tisztikart, a jegyzőket, a községi előjárókat, és helyükre a Volksbund tagjait nevezték ki. A németek közül az ún. magyarón németeket is leváltották, amely kifejezés ekkor már nem csupán azt jelentette, hogy magyarbarát, hanem azt is, hogy az illető német nemzetiségű egyén nem feltétlen híve a szélsőjobboldali, sőt náci ideológiának.

A német és a magyar kormány között 1944. április közepén megkötött egyezmény alapján megkezdődött a bácskai német népcsoporthoz tartozó minden 17 év feletti férfi kényszersortborzása az SS-be, ezúttal elsősorban a 35–50 éves korosztályra került sor. A korábban innen már SS-hez jelentkezett 20 ezer német mellé most még mintegy 17 ezer német vonult be.³⁹² 1944 májusában a szegedi V. hadtestparancsnokság munkaszolgálatra hívta be először a 46–62 éves, majd pedig a 17–20 éves szerbeket. A szerbeket mindvégig csak munkaszolgálatra hívták be; 1943 áprilisától nem elsősorban korosztályok, hanem a nemzethűségi szempontból megbízhatatlan fiatalok kaptak behívót. Jelentős részüket 1943-ban a Szolnok melletti Abonyba vitték, ahol mezőgazdasági munkát végeztettek velük. Az 1944 tavaszán mobilizált szerbeket már főként Ausztriába vitték kényszerszolgálatára. Ezek számát a háború után 3500-ra becsülték.³⁹³ A szerbek munkaszolgálatra történő behívása, éppúgy, mint a zsidóké, már kifejezetten bün-

³⁹¹ Josip Mirnić: i. m. 292.; A. Sajti Enikő: i. m. 220–221.

³⁹² Uo. 323. A Volksbund történetére l. Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945. Budapest, 1978.

³⁹³ HL VKF 194-1-4970/el.n.; MV AZ MK 7. reg. br. 32.; A. Kasas: i. m. 134., 155.

tető jellegű volt. Amikor a munkaszolgálatot Magyarországon 1939 nyarán – tehát még a háború előtt – bevezették, a honvédség kiegészítő szervezetének szánták, a fegyveres katonai szolgálatot volt hivatva pótolni, és az oda behívottak „nemzeti és katonai jellegű nevelését” szolgálta. 1941 tavaszától azonban a munkaszolgálathoz egyre több diszkriminatív büntetőfunkció kapcsolódott, s a szerbek 1943-tól kezdődő munkaszolgálatára már kifejezetten büntető jellegű volt.³⁹⁴

A zsidók helyzete, mint láttuk, a magyarok bevonulásának kezdetétől fogva jóval nehezebb volt, mint az ország trianoni részein, mindvégig sajátos, kettős kisebbséget alkottak a délvidéki társadalmon belül is. Míg a jugoszláv időkben azt várták el tőlük, hogy tagadják meg magyar asszimiláns előtörténetünket, a visszacsatolás után az antiszemitizmus hagyományos elemei szerb szimpátiával és kommunistagyanúsággal egészültek ki. A szerbekkel szembeni „kemény kéz” politikájának a délvidéki zsidóság mindvégig sajátos részét képezte, a szerbek felé tett kormányzati gesztusok azonban elkerülték őket. Mint láttuk, a razzia miatti kárpótlásból eleve kizárták őket.

Április 26-án Újvidéken megkezdődött a gettósítás, de már közvetlenül a németek bevonulása után a városban 300 tehetősebb zsidót tartóztattak le. A Bácska 16 034 zsidó lakosából 2614 élte túl a haláltáborokat.³⁹⁵ Egy nappal Cservenka (Crvenka) kiürítése előtt, október 7-én a szerbiai bori bányából nyugat felé hajtott mintegy 7000 zsidó munkaszolgálatosból 700-at a falu téglagyárában lőttek agyon. Ebben a menetben volt a nagy magyar költő, Radnóti Miklós is, akit később ért a halál.

1944 nyara a Délvidéken már a nagy bizonytalanság időszaka volt. Augusztus végén a partizánok már a Kulán állomásozó légvédelmi fi-gyelő őrsöt támadták meg, szeptember 12-én már Szabadka határából jelentették a partizán előőrsök megjelenését, október 16-án pedig a Muraközben Légrad (Legrad) ellen intéztek támadást.

1944. szeptember 6-án a Vörös Hadsereg Kladovónál átlépte a román-szerb határt, és ezt követően a partizánokkal együtt megkezdtek a Bánát felszabadítását.

³⁹⁴ Hanák Péter: Zsidó munkaszolgálat a Holocaust éveiben. In: The Holocaust in Hungary Fifty Years Later. Edited by Randolph L. Braham and Attila Pók. Columbia University Press, 1997. 349–350.

³⁹⁵ MV AZ br. 23 410.; valamint A. Sajti Enikő: Megtorlás vagy konszolidáció? Délvidék 1941–1944. In: The Holocaust in Hungary Fifty Years Later. 385–386.; Molnár Judit: Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkörletben. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1995. 60–72. Szerinte a Délvidékről 10 ezer főt deportáltak.

1944. szeptember végén megkezdődött a délvidéki magyar közigazgatás evakuációja. Az addig Újvidéken székelő csendőrnymozó alosztály szeptember 21-én Bácsalmásra költözött, és október 4-én a szegedi V. honvéd kerületi parancsnokság elrendelte a Ferenc-csatornától délre fekvő területek kiürítését – a szovjet és jugoszláv egységek elérték a Tiszát. Szeptember végén a Bácska felbomló közigazgatása az erdélyi, a bánáti német és részben magyar menekültek problémájával is szembe kellett nézzen, október 7-én pedig megkezdtek a bácskai németek evakuációját is. Berlin a volt jugoszláv területekről a tervek szerint 215 ezer németet fogadott volna be – ezt a tervet azonban elsodorták az események, de a tervszerű evakuálás is anarchiába torkollott. Legoptimistább számítások szerint is egész Baranyából 30 ezer, Bácskából maximum 70 ezer németet sikerült Németországba evakuálni. Leszámítva ezek számát és az SS-ben szolgálókat, mértékadó számítások szerint a Vajdaság Magyarországhoz tartozó részén legalább 70 ezer német maradt, szinte kizárólag nők, gyermekek és öregek.³⁹⁶ Ott voltak a menekültek országútján a nemrég idetelepített bukovinai székelyek és moldvai csángók is, az egész 1941-ben idetelepített vagy a helyiekből kinevezett magyar közigazgatás, a magyar tanítók és tanárok döntő többsége stb. A bácskai helyzetet a partizánok bácska-baranyai parancsnoksága a Tito főhadiszállására küldött október 12-ei jelentésében így jellemezte: „Egész Bácskában fejtelenség uralkodik, különösen a falvakban, ahol a partizánosztagek egész nap szabadon járhatnak, csak néha tűnik fel egy-egy kisebb német vagy magyar egység, a városokban valamennyire még tartják magukat, de az előljárók már elmenekültek, a német katonaság egyszerűen kényszeríti a magyarokat a hatalom fenntartására, de ez már nem sikerül. (...) A magyarok Újvidéken totális mozgósítást hajtanak végre, de ez egyenesen komédia, a szerbek egyáltalán nem jelentkeznak, a magyarok is alig...”³⁹⁷

Mint láttuk, a Magyarországhoz 1941-ben fegyveres fellépéssel visszacsatolt délvidéki területeken a magyar kormány kezdettől nem azonos módon kezelte az ország határai közé visszakerült délszláv kisebbségeket. Míg a horvátokat „barátságos” bánásmódban részesítették, a szerbeket és a „szerb érzelmű” lakosságot nemzethűségi szempontból eleve megbízhatatlannak minősítették. Annak idején a

³⁹⁶ A bácskai németek evakuációját és Németországba történő áttelepítésének tervét részletesen tárgyalja *Josip Mirnić*: i. m. 324–332.

³⁹⁷ ZDNOR I./8. 191. sz. irat, 492–493.

jugoszláv állam is azért kezelte eleve megbízhatatlanként a magyarokat, mert saját államát a korábbi magyar állammal szemben kellett kiépítenie. Nem volt ez másként a Délvidék 1941-es visszacsatolása-kor sem. A magyar kisebbségpolitika kulturális, iskoláztatási, közigazgatási, gazdasági koreográfiája, annak etnikai egoizmusa sem különbözött fő vonásaiban a jugoszláv éra hasonló politikájától. Ami keményebbé tette a magyar impériumváltást, az elsősorban a sajátos körülményekben keresendő. A jugoszláv állami konszolidáció egy háború utáni békés korszakban játszódtott le, míg a magyar épp ellenkezőleg. A Délvidék visszaillesztése a magyar impériumhoz Magyarország háborúba sodródásával párhuzamosan zajlott le, időben igen korlátozott volt, ráadásul 1944 tavaszára már a hagyományos magyar konzervatív politikai elit is háttérbe szorult, és a németek és Szálasi „nemzetvezető” foglya lett. Igaz, a Délvidék már nem élte meg a nyilasterrort.

A háború körülményei között a szerb kisebbség – akár csetnikek, akár kommunisták voltak – nem kérvényekkel, pártalapítással és politikai csatározással küzdött kisebbségi jogaiért, hanem államellenes katonai szervezetek, militáns harci tizedek szervezésével, diverzánsakciókkal, bombákkal és revolverrel. A Délvidéket elkerülte a többi volt jugoszláv területen kibontakozó véres polgárháború: itt sem a csetnikek, sem a kommunisták nem rendelkeztek ehhez kellő erővel. A csetnikeknek csak egy ismert szervezkedési kísérlete volt, s a partizánok a maguk ellenállási mozgalmát, sajátos „polgárháborúját” a magyar állammal vívták, így a megtorlás is kizárólag a magyar államtól indult ki. Néhány délvidéki szerb politikus hajlandó volt a hagyományos együttműködésre Budapesttel, mint tették annak idején a jugoszláviai párt magyar vezetői Belgráddal, de ennek a politikának a súlya, helyi értéke a minimálisnál is kevesebb volt. A nemzeti egoizmus, a nacionalizmus által diktált magyar kormányzati, közigazgatási, sőt katonai lépések – bár még e rövid időszakon belül is jelentős, fentebb részletesen tárgyalt eltéréseket mutattak – összességükben tragikusan kiélezték a magyarok és szerbek közötti, korábban sem felhőtlen viszonyt.

A történelem színpadán egyedül győztesként maradt kommunisták a délvidéki szerbek és a magyar kormány együttműködését kezdettől fogva árulásnak tekintették, ami azt jelentette, hogy a maguk részéről ezt a fajta szerb kisebbségi politizálást eleve illegitimnek tekintették.

Ezzel együtt is 1944 őszén az addig vesztes, kiszolgáltatott délvidéki szerbek megint egy győztes állam polgárának érezhették magukat – míg vesztesé, kiszolgáltatottá ezúttal a magyarok és a németek váltak. Mindenki aszerint élte meg felszabadulásként vagy impériumváltásként 1944 októberét, hogy melyik nemzetiséghez tartozott. A délvidéki magyarok rövid időn belül ismét elvesztették a többségi nemzethez tartozás minden privilégiumát, ismét kisebbségi sorsba kerültek. Magukkal vitték viszont az új államba az 1941–1944 közötti magyar államhatalom minden terhét.

